

Konfesszionalizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban

Balázs Mihály, Forgó András, Kármán Gábor,
Mihalik Béla Vilmos, Siptár Dániel tanulmányai,
valamint Granasztói György, Kádas István
és Láng Benedek írásai

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2015. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2015-ben a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

- 59. *Áldozatnarratívák*
- 60. *Női szerepek*
- 61. *Vállalatok a 19–20. században*
- 62. *Tudomány és nemzetépítés*

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van
az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.
Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával.
Adószámunk: 18255030-1-43
Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, Benda Gyula, Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

„Konfesszionizáció: felekezeti és politikum
a kora újkorban” című blokkunkat szerkesztette:
Kármán Gábor

Olvasószerkesztő: Naményi Ildikó

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,
valamint olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai
támogatták.

Címlapon: Részlet Thomas Hobbes *Leviatánja* 1651-es
kiadásának címlapjáról (Abraham Bosse metszete)

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

KONFESSZIONALIZÁCIÓ: FELEKEZETISÉG ÉS POLITIKUM A KORA ÚJKORBAN

Balázs Mihály	Az alkalmazás dilemmái. A német konfesszionalizációs modell és az erdélyi reformáció	5
Kármán Gábor	Egy teológushallgató találkozása a felekezeti sokszínűséggel: Conrad Jacob Hildebrandt Erdélyben 1656–1658	27
Mihalik Béla Vilmos	Egy kisszebeni plébános tündöklése és bukása. Egyház, állam és helyi közösség konfliktusai a 17. századi Felső-Magyarországon	49
Siptár Dániel	A szerzetesség és a töröktől való visszafoglalást követő „második konfesszionalizáció” Baranya megyében	70
Forgó András	A kései konfesszionalizáció magyarországi jellegzetességeiről	92
Kádas István	Az Abaúj megyei szolgabírói társadalom a Zsigmond-korban	110
Láng Benedek	Szerlem, alkohol és szegény: titkosírások a magánéletben a kora újkori Magyarországon	133
Granasztói György	A kora újkori város területe, mint közösségi cselekedet: Nagyszombat példája	148

KÖNYVEK

Koltai András: Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén.	– Marti Tibor	171
Cziráki Zsuzsanna: Autonóm közösség és központi hatalom. Udvar, fejedelem és város viszonya a Bethlen-kori Brassóban.	– Szabó András Péter	180
Amy Milne-Smith: London Clubland. A Cultural History of Gender and Class in Late-Victorian Britain.	– Eőry Gabriella	188
Sam A. White: The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire.	– Rácz Lajos	196
Kármán Gábor: Egy közép-európai odüsszia a 17. században. Harsányi Nagy Jakab élete.	– Dominkovits Péter	203
Kiss Réka: Egyház és közösség a kora újkorban: A Küküllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében.	– Kármán Gábor	209
Szerzőink		213
Contents		215
Abstracts		217

Balázs Mihály

Az alkalmazás dilemmái

A német konfesszionalizációs modell és az erdélyi reformáció

A konfesszionalizáció kelet-közép-európai kérdéskörét a címébe is beemelő tanulmánykötet szerkesztői az előszóban némileg rezignáltan állapítják meg, hogy a kutatásnak ezen a területén az itteni térség nemzeti történetírásai szinte semmit sem tettek, még a szakkifejezés adekvát lefordítása sem történt meg.¹ Elmarasztaló megjegyzések kíséretében olvashatunk hasonlót Fata Mártánál, aki egyik tanulmányát azzal nyitja, hogy a társadalomtudományi modernizációs elméletektől ösztönzést nyerő s társadalomtörténeti paradigmává váló konfesszionalizáció semmi visszhangot nem váltott ki a magyarországi kutatásban. Ezt azzal magyarázza, hogy az itteni történész kutatóműhelyekben a 19. század utolsó harmada óta központi helyet foglal el a Habsburg–magyar viszony természetlen taglalása, vagyis a kuruc–labanc szembenállás s Szakály Ferenc bizonyos megjegyzéseire utalva nem mulasztja el felróni a másutt kialakult elméletektől és modern kutatási paradigmáktól való idegenkedést sem.²

Hogy tanulmányunkban ezeket a megjegyzéseket is mérlegelhessük, megkerülhetetlen röviden vázolnunk e paradigma vagy kutatási irány megjelenésének néhány mozzanatát, illetőleg jelenlegi tendenciáit.³ Ebben jó néhány német nyelvű historiográfiai áttekintésre támaszkodhatunk,⁴ hiszen – amint az egyik ilyen összegzés írója, Harm Klueing fogalmazott – az 1980-as években valóságos konfesszionalizáció-vitasorozat alakult ki Németországban.⁵

A koncepciót politika- és társadalomtörténeti kérdések iránt érzékeny világi történészek dolgozták ki az 1980-as években, ám ők valójában egy tübingeni történész jóval korábban, 1965-ben megjelent monográfiájától kapták erre az indíttatást. Ernst Walter Zeeden a felekezetképződés alapjairól és formáiról írott monográfiája beszélt ugyanis először *Konfessionsbildung*ról, sőt pontos definíciót is adott róla: a „felekezetépítésen a hitszakadást követően egymásnak feszülő keresztény hitvallások olyan szellemi és szervezeti megszilárdulását értjük, amelynek során dogmatikai, szervezeti és valláserkölcsei tekintetben valamelyest legáltalábbis egységes egyházzá válnak.”⁶ Ennek nyomán Martin Heckel általánosan

¹ Bahlcke–Strohmeyer 1999: 7–10.

² Fata 2004: 54–55.

³ Hasonló szemléletű, a román szakirodalomra is reflektáló összefoglalás Kármán 2013.

⁴ A legfontosabbak: Hamm–Moeller–Wendebourg 1995; Klueing 1999, 2003; Kaufmann 1996, 2001a; Ehrenpreis–Lotz–Hermann 2002.

⁵ Klueing 2005: 25.

⁶ Zeeden 1965: 9.

elfogadottnak látszó definíciót is adott a számunkra fontos fogalmakról. Ezek szerint az imént használt *Konfessionsbildung* a dogmatikai tanrendszerek és hitvallások kialakulását jelenti, míg a *Konfessionalisierung* alatt azt értjük „ahogyan e hitvallások hatására és szellemében átformálódik a gazdaság, a társadalom, az államiság, a politika, a kultúra, a családok és az erkölcsök egészének világa”.⁷ E definíciók szerint az előbbi tehát egy egyháztörténeti esemény, az utóbbi pedig egy egyetemes társadalomtörténeti folyamat. E különbségtételt azért is célszerű felidézni, mert benyomásunk szerint az itthoni szóhasználatban mintha keveredne a két fogalom s talán célszerű lenne a különbséget a későbbiekben a fordítással is érzékeltetnünk. Ennek érdekében e különbséget terminológiai-
lag is jelölve helyesnek látszana a *Konfessionsbildung*-ot felekezetiépítés kifejezéssel magyarítanunk, míg a *Konfessionalisierung* esetében a konfesszionalizáció vagy konfesszionalizálódás kifejezések használata látszik logikusnak.

Az áttekintésekből az is kiderül, hogy a fogalmak hatalmas karrierjét elindító Heinz Schilling első publikációiban még csupán a református felekezetre alkalmazta ezeket. Ezekben az írásaiban azt tárta fel, hogy Németországban a lutheranizmusnál jóval nagyobb támogatást tudott adni a területi államok kialakulásának a reformáció továbbvitele a református felekezet irányába. A magyarázatot abban kereste, hogy a kálvinizmus nemzetközi kapcsolatrendszere nagyobb politikai aktivitást és hálózati lehetőséget jelentett s hogy ebben a felekezetben jóval erőteljesebb volt az egyház szerepvállalása az állami és a társadalmi élet szinte minden területén, mint a lutheranizmusban; illetve mindezt kapcsolatba hozta a református teológiában a lutheranizmusnál jóval erőteljesebben jelen lévő racionalitás-igénnyel.⁸ A *Konfessionalisierung* tehát ennek a társadalomtörténeti küldetésnek a kiteljesedését jelentette, és ezt a teológiai messze meghaladó mozzanatot az is demonstrálta, hogy a szakkifejezés bevezetését követően Schilling és társai javaslatára kikopott a használatból „a második reformáció” fogalma,⁹ amelyet hosszabb ideje alkalmaztak a református felekezeten német területeken kisebb grófságokban s persze elsősorban Pfalzban diadalra vivő folyamat jelölésére.

Az ezt a folyamatot bemutató tanulmányok fontos újdonsága volt, hogy az augsburgi vallásbéke (1555) és a harmincéves háború (1618) közötti időszakot helyezték a középpontba, azt a periódust, amelyre korábban kevésbé figyeltek a korai újkor németországi kutatói. A megközelítés azonban akkor vált szélesebb dimenziókat is felölelővé, amikor az egyébként evangélikus vallású, de világi intézményben dolgozó Schillinghez csatlakozott a már akkor is nagyon tekintélyes katolikus történész, Wolfgang Reinhard is. Ő kezdett beszélni először katolikus konfesszionalizációról is. Mint első, nagy visszhangot kiváltó publikációjából kiderül, ezzel először még csupán az ellenreformáció fogalmának leváltására tett alapos fogalomtörténeti elemzésre támaszkodó javaslatot, majd ő fogalmazta meg, hogy a 16. század második felében egymással párhuzamba állítható folya-

⁷ Heckel 1995: 186.

⁸ Schilling 1981.

⁹ Ebben meghatározó volt egy 1985-ben megtartott konferencia: Schilling (Hg.) 1986.

matok figyelhetőek meg mindhárom nagy németországi felekezetben, a katolikusban, az evangélikusban és a reformátusban.¹⁰ Mivel az 1993-ban megjelent kötet alapján ezeket a közös jellemzőket Tusor Péter egy magyar nyelvű tanulmányban összegezte,¹¹ részletes kifejtésük helyett talán elegendő lesz a legfontosabb pontok felsorolása:

1. Az igazság abszolút birtoklásának tudata.
2. A hitelevlek világos körülhatárolása, a hitbéli bizonytalanságok kiküszöbölésével.
3. Gondoskodás arról, hogy a tanokat megfelelő emberek képviseljék, az alkalmatlanok kiszűrése.
4. A művelődés intézményeinek monopolisztikus megszervezése, a felekezet szolgáltatásban álló intézményi rendszer létrehozása.
5. A felekezet sajátos liturgikus formáinak kialakítása.
6. A hívekkel való kommunikáció sajátos nyelvezetének megteremtése.
7. A hittételek széleskörű terjesztése, a propaganda sajátos eszközrendszerének kialakítása a cenzúra alkalmazása mellett.
8. Az egyházszervezet kiépítése, a középkori hierarchia megőrzése vagy újjal való helyettesítése útján.
9. A belső egyházi élet ellenőrzése, különféle mechanizmusok, közöttük a vizitációk rendszeres megszervezésével.
10. Az államhatalommal kialakított együttműködés s szimbiózis.

A fenti jelenségcsoportot akarta tehát leírni a *Konfessionalisierung* fogalma, amelyet a történeti szociológiában nagyon oskolázott Schilling nem kis bonyolultsággal a társadalmi szerveződés olyan tendenciájaként határozott meg, „amely a magán- és közélet egészét átfogja, s amely az időnkénti konfliktusok ellenére összefonódott a kora-modern államiság és egy újszerűen megfegyvelzett alárendeltségi viszonyokon alapuló társadalom kialakulásával, s amely a középkori társadalomtól eltérően nem esetleges és személyes módon, hanem intézményesen és széles kört felölelően szerveződött meg”.¹² A meghatározás folytatása azt is rögzíti, hogy bizonyos kölcsönhatás mutatható ki a modern kapitalista gazdasági rendszer és a konfesszionalizáció között.

Jól látható az idézetből a definíciós kísérlet már-már görcsös távlatossága, hiszen bár az első megközelítés a 17. század derekáig tartó időszakra koncentrált, egyre inkább világossá vált, hogy a koncepció érvényét használói többsége a 18. század derekáig próbálja kiterjeszteni. Az augsburgi békével kezdődő két évszázadnyi időszakot tekintik tehát olyannak, amikor Európában még az állam és az egyház szimbiózisa a legfontosabb társadalomszervező erő, amikor az emberek döntő többségének életét a bölcsőtől a koporsóig valamely felekezethez való tartozása határozta meg. E távlatos koncepció tehát egyfelől a középkortól, másfelől az állam és az egyház elkülönítésébe legalábbis belekezdő felvilágosodás időszakától

¹⁰ Reinhard 1977, 1983.

¹¹ Reinhard–Schilling (Hgg.) 1995; Tusor 2008.

¹² Schilling 2002: 508.

különíti el a konfesszionalizáció korszakát, amelyben tehát a felekezetek mindegyike, így a trienti zsinat határozataival újraszabott katolicizmus is a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodva fejti ki társadalomszervező tevékenységét. Utóbbit a koncepció hajlamos modernizációnak tekinteni, hiszen a felekezetek által sugallt vagy megkövetelt normák a kidolgozók szerint a racionálisan szervezett, diszciplinált újkori társadalmi formációk irányába mutatnak. Fontosnak tartották ugyanakkor leszögezni: az, hogy továbbra is a vallás marad a társadalom kötőanyaga, egyáltalán nem jelentette egyben a középkori képlet változatlan továbbélését is. Az egy-egy városnak vagy településnek üdvtörténeti küldetést tulajdonító középkori elképzelés ugyan a korai újkori katolikus és református közegben is tovább élt, de most már ehhez nem kapcsolódott semmiféle középkori korporációs vízió, hiszen a konfesszionálisan és politikailag is megosztott Német-római Birodalomban ezek a küldetésre vonatkozó elképzelések is önállósodott városok vagy tartományok belső kohéziójának megteremtésében hasznosultak.

Bár a koncepciót kidolgozó két nagy történész felfogása között a későbbi mérlegelők fontos különbségeket is felfedeztek – így Reinhardnál nagyobb fogadókésztséget regisztráltak a társadalomtörténeti megközelítés egyház- és teológia-történeti mozzanatokkal való kiegészítésére, míg Schillingnél a vallási szféra instrumentális kezelésének állandóan kísértő veszélyét jelezték – a nagy hatóerővel fellépő elképzelés elterjedésének első időszakában ezek még nem váltak széles körben vitatottakká. Ugyanakkor nem is a hagyományos vallás- és teológiatörténeti műhelyekből érkeztek kritikai reflexiók.

Első helyen talán a svájci történészt, Heinrich Richard Schmidtet kell említenünk, aki az *Enzyklopädie Deutscher Geschichte* című sorozat 12. kötetében közölt összegzésében, majd további írásaiban is erősen kifogásolta a konfesszionalizáció és a közösségeket szociálisan fegyelmező, felülről vezényelt folyamatok mechanikus összekapcsolását.¹³ Ő úgy látta, az állam 16. századi szerepét vizsgáló Gerhard Oestreichhoz¹⁴ való kötődés következtében is etatista elképzelés alakult ki Schilling és Reinhard műveiben, amely megalapozatlanul és egyoldalúan tekinti csupán az államot a közösségeket szervező és diszciplinába rendező folyamat fő hordozójának. Különösen Reinhardnak rótta fel az etatista beszűkülést, amely szerinte a Németország bizonyos területein érvényesülő állami szerepet általánosítja, jöllehet ez az első ottani, még hatalmi pozícióba nem került közösségek esetében sem igaz, nem is beszélve a franciaországi hugenotta közösségekről, a skóciaiakról vagy a németalföldiekről. Ez utóbbi területeken, illetve közösségekben lejátszódó jelenségek elkülönítésére vezette be a *Selbstkonfessionalisierung* fogalmát, amely tehát azokban a közösségekben ragadható meg, ahol a gyülekezet nem csupán objektuma, hanem szubjektuma is volt „az integráló erővel fellépő egyházfegyelemnek”. A svájci városállamokban vagy a franciaországi hugenotta közösségekben lezajlott folyamatokat elemző korábbi résztanulmányokra hivatkozva beszél

¹³ Schmidt 1992.

¹⁴ Oestreich 1969.

arról, hogy valójában a *Gemeinde* (a község) volt a diszciplína megteremtésének hordozója, s ezt szerinte az államegyházakban történtek mérlegelése során sem szabad figyelmen kívül hagyni. Egy más területen zajló vitához csatlakozva a gyülekezetek középpontba állítását a mikrohistorizmus és a makrohistorizmus közötti hídverésként értelmezi. A hasonlókát megfogalmazó Anton Schindlinggel együtt őt – az esetenként éles fogalmazás ellenére – a koncepció mérsékeltőbb bírálójának vagy inkább finomítójának tarthatjuk, míg az igazán erőteljes kritikai hang az egyháztörténeti műhelyekből érkezett.¹⁵

Mivel a program indításakor Schillingék nem csupán a marxista leegyszerűsítő szemlélet, hanem a bornírtságnak nevezett felekezeti elfogultságok elleni fellépés szükségességét is hangsúlyozták, nincs mit csodálkoznunk azon, hogy hevesebb bírálatok érkeztek az egyháztörténet-írás felekezetekhez kötődő műhelyeiből. Ezek persze eltérő intenzitásúak és színvonalúak voltak. A katolikus Walter Zeigler például, egyházának prioritását hangsúlyozva kifogásolta, hogy az új paradigma kidolgozói félreértett ökumenikus szemlélettől vagy érdektelenségtől vezéreltetve távol tartják magukat a teológiai kérdésektől s különösen közömbösek az iránt, hogy az egykori teológiai vitákban kinek volt nagyobb igazsága.¹⁶ Ez a mozzanat kétségtelenül ott van az evangélikus Thomas Kaufmann egyes megnyilatkozásaiban is, nem utolsó sorban annak kinyilvánításában, hogy a konfesszionális paradigmák kihívás az evangélikus egyháztörténet-írás számára.¹⁷ A rendkívül sokoldalú, termékeny és igen koncepciózus szerző ugyanakkor saját felekezete szempontjait a póre apológián túlmutató távlatossággal érvényesíti.

Ez egyrészt a nagy történeti összefüggések Schillingétől eltérő szemléletében nyilvánul meg. Mint legutóbbi nagy reformációtörténetében is kifejtette, ő nem ért egyet azokkal, akik az augsburgi békét korszakhatárnak tekintik s ettől kezdődően beszélnek a konfesszionális korszakáról.¹⁸ Bár a reformáció kezdetéről szóló írásaiban szívesen beszél arról, hogy Luther fellépése hatalmas áttörést jelentett Európa egészének történetében, nem tartja helyesnek azok koncepcióját sem, akik ezt új korszak kezdetének tekintik. Szerinte a reformáció valóságossá, vagyis az egyházi viszonyok teljességét radikálisan megváltoztatni akaró s abba bele is kezdő történelmi jelentőségű eseménnyé valamikor az 1530-as évektől vált. Nem jelöli ki azonban ezt az időszakot sem korszakhatárnak, hanem a korai újkor olyan alperiódusának tartja, amely a 16. század második felében torkollott bele egy másikba, ami a konfesszionális időszakaként jelölhető meg. Ez az esetleg mesterkéltnek tűnő okoskodás akkor nyeri el értelmét, ha tudjuk, hogy a háttérben ott van annak folytonos hangsúlyozása, hogy a 16. század második felében a reformációval elkezdett folyamatok teljesedtek ki: ekkor keletkeztek a dogmatikát iskolásan összegző káték, „hitvallások”, ekkor formálódtak meg

¹⁵ Schindling 1997.

¹⁶ Ziegler 1999.

¹⁷ Kaufmann 1996: 1120.

¹⁸ Kaufmann 2009: 20–30.

a protestantizmuson belüli irányzatok és csoportosulások, sőt ezek együttélésének jogi előfeltételeit is már ekkor kimunkálták.

Ennek a folyamatosságnak a nyomatékosítása szervesen összekapcsolódik a különböző felekezetek sajátos és egyedi üzenetének körvonalazásával. Kaufmann általánosságoknál megrekedőnek véli a Reinhard és Schilling által elmondottakat a katolikus, evangélikus és református felekezetek azonos társadalmi funkciójáról, lett légyen bármily szuggesztív is Kálvin és Loyolai Ignác párhuzamba állítása. Ennek jogosságát esetleg elismerve is szívesebben beszél tehát arról, hogy e felekezetek mindegyikét egy sajátos felekezeti kultúra jellemzi, amelynek legalább olyan bonyolult meghatározását adja, mint Schilling. Ezek szerint felekezeti kultúrán „a keresztény hit egy meghatározott értelmezését kell értenünk, amely életszerű megnyilvánulások sokszínűségében, illetőleg ezeknek folytonos alakulásával ragadható meg.”¹⁹ A megfogalmazás abban konkretizálódik, hogy megközelítése nem az általánosságokra akar koncentrálni, hanem a felsorolt felekezetek társadalmi és kulturális sajátosságait kívánja megragadni. E program igen jellegzetes elemének tarthatjuk, hogy a mondott reformációtörténet végén két, e felekezeti kultúra kutatására ösztönző fejezet olvasható. Ezekben a szerző kifejti, hogy a római katolikus egyház a 16. század második felében lezajlott lelki és rituális megújulás során – a késő középkori spiritualitás tendenciáit új életre keltve – a protestánstól határozottan elkülönülő világot teremtett. Ebben a katolikus kultúrában a szentség szférájába tartozó dolgok láthatóvá, sőt látványossá tétele, az ünnepélyes jubileumi aktusok, zárandoklatok, körmenetek – a félretétel utáni – programos felújítása, a szent- és ereklyekultusznak a reformatori kritikát szinte meg sem történtté tevő továbbvitele, a képek tiszteletének felújítása és a korábbinál elmélyültebb megalapozása egészen világosan ebbe az irányba mutatott. A szakramentumok racionális megközelítését a leghatározottabban kiiktató új katolikus spiritualításban az isteni szentség kifinomult oskolázottsággal megteremtett szakralizált terekben, lenyűgöző látványelemek alkalmazásával vált kikerülhetetlenné, tapinthatóvá, láthatóvá és hallhatóvá. Az érzéki hatások olyan komplexitása jött tehát létre, amelyet még a lutheranizmus sem tudott megközelíteni, nem is beszélve a református felekezetről, amelyben – más-honnan szemlélve persze kultúra teremtésére képes – redukcióval szinte kizárólag a hallásnak, az Ige ily módon való bevézésének jutott szerep, s ez a kultúra egészét mélyen meghatározó különbségeket eredményezett.

Saját felekezetének belső világával és korai újkori gyakorlatával foglalkozva Kaufmann ugyanakkor több tanulmányban is tárgyalta azt a kérdést, hogy milyen küzdelem bontakozott ki a lutheranizmusban a különféle belső megújulási törekvések mentén s ezek közül a magyar szakirodalomban „rajongóknak” nevezett spiritualisták szinte állandó jelenlétét tartja kiemelésre méltónak. Ennek a mindig megújulást is hozó belső küzdelemnek a részleteit is többször elemzi, de ezeket persze most nem idézhetjük fel. Annál inkább idetartozik az ebből

¹⁹ Kaufmann 2009: 704.

a tapasztalatból leszűrt bíráló megjegyzés. Kaufmann úgy látja, Schilling és Reinhard rendszerében nincs hely a bántóan homogénnek kezelt felekezetek olykor drámai belső konfliktusainak megjelenítésére.

Ennél is meglepőbb, hogy éppen ez az evangélikus egyháztörténész szól hozzá lényeges pontokon a koncepció egyik legtávlatosabb és ugyanakkor leg-problematikusabb részéhez, a konfesszionizáció és a modernizációs törekvések összekapcsolásához. Nem szabad persze figyelmen kívül hagynunk, hogy itt különösen sok kritika érte Schillingék koncepcióját mások részéről is. Felróták a modernizáció fogalmának kidolgozatlanágát vagy éppen azt, hogy – az 1970-es években meghonosodott modernitásfogalomhoz ragaszkodva – a társadalmi változások anakronisztikus célelvűségéből indulnak ki s ennek megfelelően a modern világ előzményének tekintik mindazt, ami a konfesszionizáció jegyében történt.²⁰ Valójában tartalmatlan büszkeséggel hirdetik tehát, hogy bekapcsoltak a napjaink világához elvezető fejlődésbe egy olyan időszakot is, amelyet korábban érdektelennek vagy éppen avatagnak tekintettek. Mint már említettük, a globális társadalmi folyamatokra érzékeny Schillingnél a modernitás fogalma a racionálisan szervezett modern társadalom irányába mutató tendenciákat próbálja megjelölni, külön hangsúlyozván azon újkori modellt előlegzőket, amelyben a *religió* megszűnik a társadalom összekötő ereje (*vinculum societatis*) lenni, amelyben tehát döntő szerepet játszik a megállíthatatlanul előretörő szekularizáció. Schillingnél ugyanakkor rendre olvashatunk arról is, hogy a hitvallási és egységesülési kényszer megszüli a konfesszionizáció folyamatában a vele szembeszegülő törekvéseket is,²¹ ám csak futólag említi ezek némelyikét s nincs jelen a koncepcióban a kérlelhetetlen szembenézés azzal, miképpen lehet a szekularizáció kibontakozásának előzménye egy olyan jelenségsorozat, amelyben az élet minden területét a nagy felekezetek uralják. Így legfeljebb szellemesnek és csupán egyes politikatörténeti mozzanatok magyarázónak tekinthetjük azt a megfogalmazást, hogy a vesztfáliai békét úgy is felfoghatjuk, mint a kíméletlen felekezeti háborúzás abszurdításának belátásából következő nyitást a vallástól való függetlenedés irányába.

Visszakanyarodva Kaufmannhoz, ebben az összefüggésben lesz különösen érdekes, hogy a konfesszionizációs paradigmát tárgyaló szakirodalomban éppen ő figyelmeztetett arra a már a 19. század végén markánsan jelentkező megközelítésre, amely nem a nagy felekezetekben próbálta fellelni az előremutató modernizációs törekvéseket. Kaufmann egyfelől nyilvánvalóan a Max Weber a mai napig is aktuális kritikával illető Troeltschre utal, aki egy igen szuggesztív tipológiában az egyház-szekta-misztika hármasságban vélte leírni a protestantizmus keretében megragadható jelenségeket s aki úgy látta, hogy a reformáció egyházaiban meghonosodó kényszerkultúra mindenfajta modernizációs törekvés elfojtásával járt.²² De nem csak rá gondolt, s mivel erre a későbbiekben még visszatérünk,

²⁰ Ehrenpreis–Lotz–Hermann 2002: 69–70.

²¹ Schilling 2002: 508, 535–536.

²² Troeltsch 1906.

érdemes lesz egy hosszabb szöveghellyel is demonstrálnunk, miképpen ír Kaufmann a Schillingnél és követőinél mellőzött, nagy felekezeteken kívüli, azokból kitzsított vagy általuk elítelt törekvésekről:

„Figyelembe véve a konfesszionizációs tézisben nagy hangsúllyal megfogalmazott modernizációs elkötelezettséget, korántsem tekinthetjük ezt a mellőzést bocsánatosnak, hiszen a 19. század vége óta egy kiterjedt kutatási irány tekinti a régi Európát modernizáló tendenciák hordozójának a rajongókat, spiritualistákat, sociniánusokat, disszidenseket, a radikális reformáció képviselőit, ezeknek kisebb csoportjait vagy éppen magányos szereplőit. Lehetséges, hogy a rajongók, misztikusok vagy spiritualisták ilyen kitüntetett szereppel való felruházása problematikus és módszertanilag nem kifogástalan módon történik meg Dilthey, Troeltsch, Weber, Jellinek és követőinek munkáiban, s egyes esetekben tévedhettek is, másfelől pedig lehet, hogy sokaknak nagyon megnyerőnek látszik Heinz Schillingnek az a kulcsfontosságú tézise, hogy nem a korszak marginális figuráinál, hanem a szilárd vallási, politikai és társadalmi erőknél kell keresni a modernizáció előmozdítóit; mindez lehetséges, ám tény marad, hogy a konfesszionizáció és a vallási másképpen gondolkodás viszonya a konfesszionizáció vizsgálatának középpontjába kell kerüljön.”²³

Még tovább megy el talán a saját egyházában folyamatosan jelenlévő spiritualista rajongók történelmi szerepének értelmezésében: ha „a rajongást (*Schwärmertum*) az evangélikus felekezeti kultúra részeként kezeljük, akkor hangot adhatunk a felekezeten belüli pluralitásnak egy olyan konfesszionizációkutatás ellenében, amely csak a szisztémák egyezésére, ezek belső zártságára és bezárulására képes koncentrálni, s ez azt jelenti, hogy képesek leszünk relativizálni az ortodoxia igényét arra, hogy a lutheranizmus egészének történelmi szerepében lépjen fel.”²⁴ Egyszerűbben szólva szerinte a lutheranizmust nem lehet a mindenkori ortodoxiával azonosítani, s bár itt csak saját egyházáról beszél, ennek a programnyilatkozatnak is szerepe lehetett abban, hogy az utóbbi évtizedben szívósan jelen van a német kutatásban a nagy felekezetekből kilógó, azok alá nehezen besorolható, a konfessziók határait átlépő jelenségek kutatása. Az iménti idézeteket tartalmazó kötet egyszerre lehetett fokozatosan megérlelt reflexiókat és tanulságokat összegző, ám ugyanakkor további irányokat is kijelölő vállalkozás.

Ebben a leginkább átfogó igénnyel talán Kaspar von Greyerz fogalmazta meg a legtermékenyebbnek ígérkező irányokat.²⁵ A német tudományosságra jellemző módon vállalkozik a felekezeten kívüli, alatti vagy éppen feletti jelenségek osztályozására és pontos elkülönítésére. Ezek közül a leginkább a transzkonfesszionizáció (a felekezet határain való tudatos túllépés), az interkonfesszionizáció (különböző felekezetekhez tartozó személyek vagy csoportok közötti kapcsolattartás és véleménycsere) és a felekezeten belüli pluralitás (az adott felekezeti kultúrán

²³ Kaufmann 2001b: 181.

²⁴ Kaufmann 2001b: 241.

²⁵ Greyerz 2000.

belül tapasztalható sokszínűség) fogalmának bevezetése akadt követőkre.²⁶ Talán az ilyen törekvésekre való reflexiónak is tekinthető ugyanakkor, hogy Schilling szerkesztésében egy olyan kötet jelent meg, amely a differenciálásra figyelve, programosan azt vizsgálta, hogy a harmincéves háború előestéjén miképpen, milyen teológiai argumentumokkal s milyen fékező tendenciákat félretolva tört utat az erőszak és annak elfogadása a különböző felekezetekben.²⁷

Bár olyan konferenciáról vagy összejövetelről nem tudunk, ahol a fenti ellentétes nézetek összevetése lett volna napirenden, bizonyos enyhítő és finomító gesztusok megfigyelhetők. Így Schilling hajlamot mutatott annak elismerésére, hogy felfogásában benne rejlik a teológiai nézetek lekezelésének veszélye, míg Kaufmann nem habozott a konfesszionalizáció-koncepció vívmányának tekinteni a három nagy felekezetben lejátszódó dogmatikai és liturgiai egységesítő folyamatok minden korábbinál markánsabb megjelenítését. Az eredmények és tanulságok inkább áttételesen jelentkeztek, így a szorosabban vett eszmetörténeti vizsgálatok területén leginkább abban, hogy újabban a heterodoxiának a németországi hagyományban kevésbé számon tartott változataival is próbálták kiegészíteni az eddigi képet. Különösen azt tartjuk jelentősnek, hogy a platonikus-hermetikus tradícióból is építkező s a 16. század harmadik évtizedétől jelenlévő, a század utolsó évtizedeiben Valentin Weigelt, majd Paracelsus követőit és az ifjú Johann Arndtot is felvonultató, a fentiekben már említett radikális spiritualista hagyomány mellett a kutatás szervezett erőfeszítéseket tett egy a páduai arisztotelianizmustól is ösztönzéseket merítő racionalisztikus heterodox áramlat jelenlétének felmutatására. Ennek eredményeképpen jelentek meg fontos publikációk arról, hogy a friss alapítású altdorfi egyetemen a 17. század első évtizedeiben az orvosként és filozófusként is híres Ernst Soner professzor környezetében a háromságtagadást elmélyült filozófiai tájékozódással társító kör jött létre, amelynek létezésére és kiterjedt kapcsolatrendszerére csak jóval Soner halála után derült fény.²⁸ Ez, a radikális reformáció olasz és lengyel kutatói által már régebben jelentősnek ítélt közösség a később Lengyelországba menekült tagokon keresztül óriási hatással volt a Fausto Sozzini utáni lengyel antitrinitarizmus bölcséleti irányultságára, de említésre méltók erdélyi kapcsolatai is. Igen beszédes, hogy az itt történtek feltárása a *Pluralisierung und Autorität in der frühen Neuzeit* című kutatási program keretében történik, amely tehát azt vizsgálja, hogy milyen, az egyneműség ellenében ható kisebb közösségek (a *studia humanitatis* hagyományait őrző tudományos társaságok, egyetemeken vagy udvarok világában létrejött körök, költői társulások) próbálták áttörni a felekezeti határait.

²⁶ Greyerz 2001.

²⁷ Schilling (Hg.) 2007. A kötet közli Tóth István György magyarul tudomásom szerint nem publikált tanulmányát is, amely térségünk vallási sokszínűségének ismertetésére támaszkodva mutatja be, hogy bár Magyarországon és Erdélyben is felbukkannak a felekezeti fundamentalizmus jegyei, ez vérontáshoz nálunk nem vezetett.

²⁸ Vollhardt 2013. Az erdélyi kapcsolatokról legutóbb: Balázs 2012, 2013a.

Az eddig elmondottak kizárólag a koncepció németországi érvényesülésével foglalkoztak, jóllehet kidolgozói gyakran európai jelenségként beszélnek róla. A '90-es években azonban sorra jelentek meg olyan publikációk, amelyek világossá tették, hogy a paradigma – legalábbis a Schilling által kidolgozott értelmezésben – nagyon kevés helyen érvényesül. Németország egyes tartományain és az északi államokon kívül másutt aligha beszélhetünk arról, hogy egy ország vagy országrész irányítói, a világi és az egyházi szféra egymást támogató képviselői eredményesen hajtották volna végre az adott alakulat megközelítően teljes felekezeti egységesítését. Nyilvánvalóan nem beszélhetünk ilyesmiről azokban az országokban, amelyekben valamely protestáns felekezet hosszabb időn keresztül kisebbségben maradt, s ez alól nem kivételek még a németalföldi tartományok sem, hiszen amint Olaf Mörke a tézis alkalmazásának nehézségeiről szóló tanulmányában fogalmaz „a politikai és az egyházi-vallási tér nem fedte le egymást olyan mértékben, hogy ez lehetővé vált volna”.²⁹ Az ilyen nehézségeket vagy megszorításokat tartalmazó szakirodalomból kiemelésre kívánkozik Robert J. W. Evansnak³⁰ a másik oldal, az ellenreformáció érvényesülésének határait nagy távlatokban szemlélő, ugyanakkor beszédes részletekben gazdag tanulmánya, amely világossá teszi, hogy még az örökös tartományokban is visszafogták a heves katolikus egységesítést az alkalmankénti gyakorlati politikai megfontolások, de legalábbis 1711-ig különösen Magyarországon jelentett visszatartó erőt a rendi társadalom ellenállása.

A koncepció érvényesülésének legkorábbi időszakáról, az itt tapasztalt nehézségekről a térségünket s benne Erdélyt is figyelembe vevően Harm Klueing értekezett.³¹ Ő annak a Krista Zachnak³² az eredményeire támaszkodva helyezi el a konfesszionális Európa vallási térképén az erdélyi fejleményeket, aki a német történészek közegeiben élvén az elsők között tett kísérletet arra, hogy a fogalmat az erdélyi viszonyokra alkalmazza. A sajátosságokra figyelni akaró kísérlet a kialakulóban lévő államalakulat örökölt etnikai és vallási sokszínűségével, ismert földrajzi és politikai határhelyzetével, a fejedelmi hatalom és a rendek erejének ingadozásával, a katolikus hierarchia korai felszámolásával, valamint a török politika keresztény felekezetekre figyelmet nem fordító közömbösségével magyarázta, hogy az általa *Staatskonfessionalisierung*nek nevezett németországi tartományi modell nem jutott érvényre az erdélyi fejedelemségben. Ez persze különösen akkor válik figyelemreméltóvá, ha rögzítjük, hogy az önálló politikai alakulattá válás első pillanatától a fejedelemség megszűntéig rendre megjelentek ilyen víziók az uralkodók vagy befolyásos tanácsadók környezetében. Az első ilyen Petrovics Péter egyházpolitikai lépéseiben érhető tetten, aki Izabella királyné és János Zsigmond távollétében olyan prédikátorokat támogatott, akik a középkori egyházszervezeti és szertartási rend gyökeres átalakításának szükségességét hirdették. Nem nehéz belátni, hogy a vallási élet egészének Zwingli és/vagy Stancaró

²⁹ Mörke 1990: 60.

³⁰ Evans 1999.

³¹ Klueing 2005.

³² Zach 1985, 1999, 2005.

tanai jegyében való radikális, a hagyományokkal kíméletlenül szakító átalakítása mögött az önállósodás politikai programja állott. Egy olyan ország víziója tehát, amelynek politikai önállóságát a középkori Magyarországgal közös egyházi és spirituális tradíciók sem korlátozták volna. Még távlatosabbnak látta volna erdélyi politikai-konfesszionális küldetését János Zsigmond uralkodásának utolsó napjaiban Biandrata és Dávid Ferenc, akik úgy gondolták, hogy innen, Keletről teremthető meg a dogmatikai ellentétek által szétszabdalt európai protestánsok egysége s akik uralkodójukban VI. Edward angol király küldetésének folytatóját és beteljesítőjét látták.³³ Jobban ismert, hogy Báthori Zsigmond jezsuita tanácsadói egy egységes katolikus ország élére képzelték el fejedelmüket, aki nem csupán az eretnekségeket számolja fel, hanem a keresztes csapatok élén felszabadítja Európát is a török uralma alól. S persze nem volt mentes a küldetésstudattól ihletett prédikátoroktól a 17. századi református fejedelmek környezete sem, akik folytonosan kevesellték uralkodóiknak a református vallást államvallássá tenni akaró lépéseit. Ez az egyneműsítés nagyobb eredményeket tudott magának a 17. században, mint a megelőzőben, ám a német tartományok bármelyikéhez hasonlítható sikerhez ekkor sem vezethetett.

Míndezek fényében joggal beszél Krista Zach és nyomában Harm Klueing arról, hogy az etatista németországi tartományi modellel szemben Erdély valószínűsége antimodellként határozható meg s ez csak nyomatékosítja azt, hogy Zach Péter Katalinnal együtt úgy látja: kisebb területeken, a nemesség birtokain sem zajlott le az alattvalók felekezeti egyneműsítése.³⁴ A magyar kutatóknak tehát érdemes tudatosítaniuk, hogy a mondott német szerző a rendszerépítésben odáig is elmegy, hogy a konfesszionalizáció különböző típusait e két véglet, a tartományi német és a csupán egyes vallási csoportokra korlátozódó erdélyi között kirajzolódó skálán tartja célszerűnek elhelyezni. Míndezek ellenére a nemzetközi szakirodalom távol van még attól, hogy az erdélyi sajátosságok mindegyikének figyelembevételével beszéljen erről a kérdéstről, s ezzel jó tisztában lennünk a teendők meghatározásánál.

Kezdjük ezek némelyikének számbavételét egy trivialitással. Még a tájékozottabb kutatók számára is csak a felsorolt három irányzat létezik felekezetenként a korai újkorban, s nincs hely rendszerükben a radikális reformáció olyan csoportjainak, amelyekben lezajlana a nagyokhoz hasonló felekezetenképződés. Ezért különösen problematikus, ha idegen nyelvű publikációinkban olyanokat írunk le, amelyek megerősíthetik olvasóinkat a nehezen megingatható téves elképzelésekben. Így a dolgozatunk elején idézett Fata Márta Németországban széles körben olvasott művében úgy mutatja be az antitrinitarizmust, hogy szót sem ejt az ebben a közösségben is lezajló felekezetesedési folyamatokról.³⁵ Egy helyütt megemlíti ugyan, hogy Dávid Ferenc e közösség püspöke volt, valójában azonban úgy mutatja be ezt az áramlatot, mint egymással versengő szabadgondolkodók

³³ Erről részletesen Balázs 2008c.

³⁴ Zach 1999: 391; Klueing 2005: 34; Péter 2004: 28–35.

³⁵ Fata 2000: 108–118.

közösségét, amit azzal is alátámaszt, hogy Jacobus Palaeologus nagyon merész elképzeléseit általánosan elfogadottakként kezeli s Dávid Ferencet teljesen anakronisztikusan a deizmus közelébe jutó gondolkodóként méltatja. Nem akarom itt megismételni a magyarul terjedelmesebben, de németül is megjelent ellenkező irányú megállapításaimat,³⁶ csupán azt szögezem le, hogy az erdélyi felekezetképződés lényeges és egyedi mozzanatait törli ki ez a felfogás. Mert hát az antitrinitáriusnak, majd unitáriusnak nevezett közösség természetesen egyház volt, hierarchiával és intézményekkel rendelkező egyház, csak éppen olyan, amelyben a dogmatikai egységesülés nagyon lassan zajlott le s páratlan módon lényegében a 17. század derekáig elhúzódott.

A fentiekben jelzett áttekintésben Klueing ebben is Zachot követve *Gruppenkonfessionalisierung*ot, azaz társadalmi csoportok mentén kirajzolódó felekezetedést észlel. A sajátosság tehát szerinte e tekintetben is az, hogy a mindenütt az integráció irányában ható folyamat itt nem egy tartomány, nem egy város (mint például az általa többször emlegetett Danzig) integrációját s nem is a korai nemzeti öntudatot erősítette (mint a skót reformáció esetében), hanem nyelvi határok mentén valósult meg, amelyben tehát a felekezet cseréjét nyelvváltásnak is kellett követnie. A legvilágosabban ez – mondják – Heltai Gáspár és Dávid Ferenc példáján illusztrálható, továbbá a kolozsvári szászokén, akik miután reformátusok, majd antitrinitáriusok lettek, áttértek a magyar nyelv használatára.³⁷

E koncepciót értékelve először is elismeréssel kell fogadnunk, hogy bár részletesen nincs kifejtve, különbséget tesz nyelvhasználat és középkori rendi értelemben vett nációhoz tartozás között. Ezzel a szerzők távol kerültek attól a 19. századi szász és magyar történetírásban kialakult, nemzeti elfogultságokkal terhes szemlélettől, amelynek leegyszerűsítő következményei a mai napig is jelen vannak a népszerűbb történeti munkákban. Ez a szemlélet sajnos mély nyomot hagyott Jakab Elek Kolozsvár történetét bemutató forráskiadványain és munkáin.³⁸ Amint Pirnát Antal feltárta, a kolozsvári városi jegyzőkönyvek kronológiájának előítéletes átírásával és bizonyos helyek önkényes olvasásával Jakab úgy rekonstruálta a városban az 1560-as évek második felében történeteket, mintha itt a fokozatos elmagyarosodás párhuzamosan haladt volna az unitarizmus diadalmas előrenyomulásával.³⁹ Talán még az előbbi esetnél is sajnálatosabb, hogy Jakabnak a fejleményeket meghamisító értelmezését Fata Márta is átveszi említett fontos könyvében. Azt állítja, hogy 1565 és 1568 között késhegyig menő küzdelem zajlott le az antitrinitarizmushoz csatlakozó magyar és a református hit mellett kitartó szász prédikátorok és híveik között, jóllehet egy 1568-ban a két náció között valóban lezajlott vita legérdekesebb mozzanata az, hogy egyik

³⁶ Balázs 2005a: 37–75; 2005b: 134–142.

³⁷ Klueing 2005: 53–55.

³⁸ Jakab 1888: 168–194.

³⁹ Pirnát kéziratot hagyatékában egy befejezetlen tanulmány és több feljegyzés foglalkozik ezzel. Ezeket bemutatja és hasznosítja: Balázs 2008a: 196–198; 2008b: 5, 28–31.

fél sem hoz elő egyetlen teológiai érvet sem.⁴⁰ A magyar tudósok elfogultságát ily módon szóvá téve nem hallgathatjuk el, hogy az említett 19. századi sztereotípiák köszönnek vissza Krista Zach és Harm Klueing érvelésének legutóbb idézett részleteiben is. Úgy látszik, a természetesen történelmi gyökerű, a szász-ságot minden, a lutheranizmuson kívüli heterodox hatástól érintetlennek látni akaró szemlélet feledtette el a szerzőkkel, hogy a természetes soknyelvűségben élő Kolozsvárott, illetőleg Erdélyben nem beszélhetünk a felekezetedés nyelvi meghatározottságáról. Jakab Elek és az általam nagyon nagyra becsült mostani német tudósok állításával szemben a református vagy antitrinitárius hit felvétele nem jelentette sem a nyelv, sem az etnikai identitás elvesztését sem Kolozsvárott, sem másutt. Antitrinitárius közösségek persze Kolozsváron kívül a szebeni püspökség irányítása alatt működő területeken nagyon ritkán jöttek létre, illetőleg csak átmenetileg maradhattak fenn, de Kolozsvárott léteztek. Az 1570-es évek végére szinte teljesen unitáriussá vált városban megalakult ugyanis egy szász unitárius gyülekezet is, s bár ez a közösség természetesen sohasem kerülhetett a szász történetírás figyelmének középpontjába, létezését adatok sora bizonyítja. Utaltak erre Binder Pál több nyelven közzétett tanulmányai, legutóbb pedig egy német nyelvű dolgozatban Keserű Gizella mutatta be, hogy kétségtelenül egyre gyengülve, több befolyásos tagjának reformátussá válását is elszenvedve, de fent tudott maradni ez a közösség egészen a 18. század elejéig.⁴¹ Másfelől nem tűnik pontosnak a két nagy 16. századi kolozsvári személyiség, Dávid Ferenc és Heltai Gáspár pályaképének fenti beállítása sem, hiszen Heltai nem reformátusként kezdte el magyar írói pályáját, hanem a szebeniekkel még egyet valló evangélikusként, Dávid pedig szentháromság-tagadóként is szerepet vállalt egy német nyelvű teológiai mű megjelentetésében, élete végéig német és magyar nyelven egyaránt prédikált s természetesen folyamatosan jelentetett meg ezen kívül latin nyelvű szövegeket is.

A német kutatók tipológiai rendszerében tehát akkor találhatják meg igazi helyüket az erdélyi jelenségek, ha szembenézünk a vallási élet formálóinak s egyes településeknek az átöröklött középkori szisztémából eredeztethető bonyolultságával. Tudatosítani kell tehát, hogy az egykori gyulafehérvári püspökség helyén a reformáció kibontakozása során nem konfesszionális alapon jött létre két püspökség Szebenben, illetőleg Kolozsvárott, hanem területi-rendi alapokon. Az így létrejött centrum vezető személyiségei között csak később alakultak ki a konfesszionális különbségek s ez csak fokozatosan lazította fel az említett területi-nemzeti szerveződést. A szebeni püspök, Matthias Hebler ugyan határozott eredményeket ért el a dogmatikai és szervezeti egység megteremtésében, ám az 1570-es évek elejéig ő is mindazoknak a püspöke volt, akik a középkorban kialakult szász *universitas* hatáskörébe tartozó területeken éltek. Ugyanez mondható el a Kolozsvárott székelő Dávid Ferencről: konfesszionális hovatartozásuktól függetlenül

⁴⁰ Fata 2000: 152–157; Balázs 2013b.

⁴¹ Binder 2002: 201–235, 297–309; Keserű 2013: 153–178.

hatáskörébe tartoztak a magyarok lakta területeken élő protestáns gyülekezetek.⁴² Az egészen kivételes kettősséget persze az ő esetében aztán az jelentette, hogy a városon kívül az 1570-es évek elejéig a magyar egyházak mindegyike püspökének számított, ám a városon belül élete végéig a szász nemzethez tartozott.

Mindez persze összefüggött Kolozsvár egészen speciális helyzetével, nagyon leegyszerűsítve azzal, hogy a 15. század derekával kezdődően ez a város a Szébbel folytatott versenyt új stratégia kialakításával próbálta megnyerni. Ennek lényege az volt, hogy egyre inkább eltávolodott a szász városok közösségétől s a magyar környezet jelentette gazdasági és politikai előnyöket próbálta a maga javára fordítani. Mindaz, ami a reformáció jegyében itt aztán a későbbiekben történt, nyilvánvalóan kapcsolatba hozható ezzel a fejedelmi udvart is felölelő magyar, illetőleg nemzetközi világ felé történő nyitással. A 20. századi értelmező számára ugyanakkor mindez nehezen besorolhatóvá teszi az itt történeteket s így a roppant izgalmas eszmei forrongást sem gyömöszölhetjük be könnyen abba a típusba, amelyet a városi reformációra alakítottak ki a németországi kutatók.⁴³

Visszakanyarodva dolgozatunk kiindulópontjához, a Németországra kidolgozott modellről való folyamatos eltéréseket regisztrálva már nem kell föltétlen elcsodálkoznunk azon, hogy a kelet-közép-európai protestantizmus sok kutatója, így a Fata Márta által elismerően emlegetett Péter Katalin is e nehezen alkalmazhatóságot időnként ki is mondva vagy csak egyszerűen belátva eltekintett a konfesszionális paradigmák alkalmazásától.⁴⁴ Az adaptáció lehetőségeinek és korlátainak meggondolása persze nem fölösleges s tudatosíthat fontos sajátosságokat, így talán ezek nyilvánvalóvá tételét sem tekinthetjük hiábavalónak.

Nem látszik annak a paradigma újabb németországi és európai fejleményeinek követése sem, amelyek mostanság különösen a művelődés- és irodalomtörténetészeket szólíthatják meg. Úgy tűnik ugyanis, hogy az utóbbi években egyre inkább a Kaufmann által felekezeti kultúrának nevezett kérdéskörök kerültek előtérbe: publikációk egész sorában vált vizsgálat tárgyává, hogy van-e különbség a különféle felekezetek között a kortárs bölcséleti áramlatok vagy az újabb természettudományos eredmények kezelésében, de napirendre került az is, hogy vannak-e számottevő sajátosságok a teológiai doktrínák szélesebb körben való terjesztésében.⁴⁵ Nagyon érdekes megfigyelni, hogy ezekben a munkálatokban éppen a Schilling környezetében felnőtt kutatók játszanak kezdeményező szerepet, így az ő egykori doktoranduszainak tollából születtek olyan tanulmányok is, amelyek a konfesszionális és a legszélesebb értelemben vett írásbeliség viszonyát tárgyalják.⁴⁶

Természetesen nem új ez az irodalomtörténetinek nevezhető kérdésfelvetés, de a korábbinál jóval részletesebb összefüggésrendszerben került elő, hiszen

⁴² Dausch 1985: 215–228.

⁴³ Szegedi 2005 és 2007 megállapításait lényeges pontokon finomítja: Keserű 2013: 153–157.

⁴⁴ Péter 2004: 17.

⁴⁵ Frijhoff 2007; Pohlig 2007.

⁴⁶ Lotz-Heumann–Pohlig 2007.

a paradigma megjelenésekor elsősorban a kálvinizmus irodalmi hozadékának mérlegelése volt napirenden. Ennek során kapott nagy súlyt egy sor, magyar irodalomtörténeti szempontból is fontos kérdés, így elsősorban a németországi református központok közül Heidelberg központi szerepe vagy hesseni Móric sokoldalú kultúrapártoló tevékenysége, beleértve természetesen az anyanyelvű zsoldárfordítások irodalomtörténeti helyét is, amely köztudottan Szenczi Molnár Albert nagy jelentőségű életművének is fontos fejezete.⁴⁷

A koncepció kitágításával azonban átfogóbb jelentőségűvé váltak a felvetett irodalomtörténeti kérdések is. Napirendre került annak vizsgálata, hogy a dogmatikai homogenizálás váltakozó intenzitással vezérelt programja milyen hatással volt az irodalmi kultúra egészére, hogyan viszonyult a késő reneszánsz irodalomban fellelhető egyéni retorikai-poétikai megoldásokhoz, mennyire állott fenn ezek kitörlésének veszélye. A vizsgálat során immár nem csupán eszmetörténeti aspektusban került elő tehát az a kérdés, hogy mekkora szabadságot engedett az adott felekezet konfesszionális kultúrája a rendszerbe nehezebben beilleszkedő, illetőleg a rendszer határait feszegető irodalmi törekvéseknek. Míg tehát korábban az ilyen egyéni arculatú poétikai szigetvilágok (a sziléziai költői körök, a *Fruchtbringende Gesellschaft*) sokoldalú bemutatása volt napirenden, most izgalmassá vált ezeknek az adott konfesszionális kultúrában elfoglalt helye is.

Mindez tanulságos lehet a korai újkor magyar irodalmának vizsgálata szempontjából is. Ismeretes, hogy az erről való gondolkodásban meghatározó erőre tett szert az a koncepció, amelyet Kecskeméti Gábor dolgozott ki 1995-ben s amely rokonítható az itt tárgyalttal.⁴⁸ Az eltérő kiindulópontok ellenére közös vonás az eddig külön tárgyalt korszakok távlatos együttes szemlélete, az újabb németországi fejleményekkel pedig rokonítja az a törekvés, hogy helyet adjon a konfesszionális kultúrák különbségeinek is. Ennek nagyon szép példáját olvashatjuk Kecskeméti kritikátörténeti monográfiájának egyik fejezetében, ahol a szakirodalomban páratlan elmélyültséggel mutat rá – helyezzük el a dolgot most Kaufmann rendszerében – a katolikus és protestáns konfesszionális kultúra eltérő teológiai alapjaira. Az általunk kiemelkedő fontosságúnak talált helyen⁴⁹ arról értekezik, hogy a katolikusok, így Pázmány számára is a hit közvetítő médiumok nélkül a hívek szívébe beíratott habitus, olyan diszpozíció tehát, amelyet aztán eredményesen követhet – a kegyelem és az ajándékok belénk öntése révén – a megigazulás. Kecskeméti jól látja, hogy egy ezzel homlokegyenest ellenkező teológia képviselőiként jelennek meg azok a protestánsok, akik tagadják ezt a közvetlenséget és a hit születését elképzelhetetlennek tartják a prédikált vagy olvasott Ige közvetítő szerepe nélkül. A szerző nagyon jól válogatott idézetekkel mutatja be, miképpen védelmezik ezt a mediatitás-koncepciót az evangélikus prédikátorok az ige hirdetést semmire sem tartó pápisták ellenében. E bemutatás során felbukkannak a könyvben a dolgozatunkban a fentiekben

⁴⁷ Az ezzel foglalkozó német szakirodalomról is jól tájékoztat: Imre 2009: 235–260.

⁴⁸ Kecskeméti 1999. Legutóbbi összefoglalása: Kecskeméti 2012.

⁴⁹ Kecskeméti 2007: 287–297.

emlegetett entuziaszta spiritualisták is, közülük is elsősorban a Biblia külső és mulandó szavát az Isten belső szavával ihletett művek egész sorozatában szembeállító Kaspar Schwenckfeld, akinek követői egy, a rejtőzködést mesteri fokra fejlesztő s ezért az ortodoxia számára nehezen fölfedhető hálózat működésének eredményeképpen napirenden tudták tartani mesterük eszméit a korai újkor teljes időszakában. Kecskeméti azonban nem reflektál e csoportosulással foglalkozó modern feldolgozásokra, számára ők csupán a protestáns teológusok olyan ellenfelei, akik valójában a katolikusok segédcsapatát alkotják. A korabeli protestáns művek természetesen így kezelik őket, de a fentiekben elmondottakat némileg megismételve világosan le kell szögeznünk, hogy eme egyoldalú beállítással szemben a spiritualisták legnagyobb képviselői mindenféle intézmény radikális elutasítói voltak. Bármennyire egy táborba sorolják is a katolikusokat és a spiritualistákat az evangélikus prédikátorok, az intézményekhez való viszony tekintetében természetesen világok választják el őket egymástól: a római katolikusok szívébe beírt isteni üzenet nem az intézmények ellenében terjed, hanem a folyamatot, mint a fentiekben is láttuk, a protestánsokéhoz sok tekintetben nagyon is hasonló módszerekkel dolgozó szervezetek regulálták.

Ezt a szemléleti hiányosságot nem póre analógiagyártás okából hozom elő, hiszen nehéz lenne azt állítani, hogy az erdélyi és magyarországi eszmetörténetben ugyanolyan folytonosan, évszázadokon keresztül jelenlévő irányzat volt a spiritualizmus, mint Németországban. Ezt nem mondhatjuk, jóllehet bizonyos időszakokban szinte folytonosan ott van az antitrinitarizmus kísérőjelenléseiként, s mint Utasi Csilla tanulmányai kimutatták, az ezzel való küzdelem nélkül nem lehet értelmezni Heltai Gáspár életművét.⁵⁰ Másfelől Keserű Bálint és tanítványai dolgozatai szenzációs adatokat tártak fel arról, hogy a 17. század első évtizedeiben a bölcseletileg legelmélyültebb típus németországi propagátorai célpontjuknak tekintették a nyugat-magyarországi városokat, sőt Alsó- és Felső-Magyarország néhány fontos települését is: a kezükbe került művekből példányokat jutattak el itteni letéteményeseikhez s legalábbis tervek születtek még Jakob Böhme szövegeinek magyarra és szlovákra fordítására is.⁵¹ Folytonosságról azonban nem beszélhetünk s nincs is szükség a mesterséges felnagyításra, hiszen nem csupán ebben az áramlatban jelentkeztek a felekezetek határait fel lazító vagy feszegető energiák.

Ezeket persze most nem vehetjük sorra, hiszen csupán figyelmeztetni szeretnénk: nem biztos, hogy helyesen járunk el, ha nem figyelünk azokra a németországi kutatásokra, amelyek bizonyos értelemben a regulátlanság és kötetlenség szigeteiként néznek a konfessziók uralta világba beilleszkedni nem tudó vagy nem akaró törekvésekre, amelyek írásbelisége is túlmutat a felekezeti dogmatika hatásos, de az egyéni mozzanatoktól programosan idegenkedő sulykolásán. Ezek ugyanis figyelmeztethetnek bennünket arra, hogy a régi magyar irodalom egé-

⁵⁰ A korábbiak legutóbbi összegzése: Utasi 2013.

⁵¹ Keserű 1996, 2002.

széről kialakított képünket elszegényítjük, ha kizárólag arra figyelünk, miképpen teljesítik a ránk maradt szövegek a kritikátörténeti munkákban oly alaposan feltárt szabályrendszerek elvárásait, illetve ha nem lesz fogékonyságunk figyelni a szabály- és intézményrendszerekbe be nem illeszthető megoldásokra. Márpedig nem csupán a legnagyobb életművek jöttek létre – Bornemisza Pétertől Pázmány Péteren át Bethlen Miklósig – a bevett intézményt és elvárást feszegető feszültségben, hanem sok névtelen éppen rendhagyó volta miatt felkavaró szövege is. Nagyon termékenynek ígérkezik, ha kapcsolódunk ezekhez a felekezetiépítés és az irodalom viszonyát árnyaltan vizsgáló, a szolgáló irodalmiság árnyoldalait is felmutató törekvésekhez, mert ezek Kecskeméti Gábor irodalomtörténeti koncepciójának leggyengébb pontján képesek megoldást kínálni. Ez ugyanis önreflexiója szerint is olyan elveket és gyakorlati eljárásokat jelenít meg, amelyek „az irodalomnak a tömeges mindennapjait” határozzák meg. A „vallásos kommunikáció irodalmi (írásos) formáit, műfaji és retorikai-poétikai praxisát” középpontba állító felfogás így nem lehet képes arra, hogy bármiféle fogódzót nyújtson a hatalmas szövegtömeg tagolásához s még akár csak az egyetemi oktatásban is elkerülhetetlen szelektálásához.

Úgy vélem tehát, ez az intézmények és szabályok megszületése mellett az azok ellen fellépő vagy azokat megkerülni akaró jelenségeket is figyelembe vevő szemlélet – amely persze keresi az ilyen jelenségek mögött álló teológiai és bölcséleti mozgatókat is – fontos lehet a régi magyar szöveganyag oktatási vagy egyéb célú rendszerezésében és értelmezéssel egybekötött szelektálásban s így lehetőséget kínál az eszmetörténeti és az irodalomtörténeti megközelítésnek az eddiginél szervezesebb összekapcsolására is.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bahlcke, Joachim – Strohmeyer, Arno 1999: Zur Einführung. In: Bahlcke, Joachim – Strohmeyer, Arno (Hgg.): *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 7.) Stuttgart, 7–9.
- Balázs Mihály 2005a: *Felekezetiég és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 8.) Budapest.
- Balázs, Mihály 2005b: Gab es eine unitarische Konfessionalisierung in Siebenbürgen des 16. Jahrhunderts? In: Leppin, Volker – Wien, Ulrich A. (Hgg.): *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der frühen Neuzeit*. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 66.) Stuttgart, 135–142.
- Balázs Mihály 2008a: Dávid Ferenc életútja. In: Kovács András – Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *A reneszánsz Kolozsvár*. Kolozsvár, 176–210.

- Balázs, Mihály 2008b: Ferenc Dávid. In: *Bibliotheca Dissidentium: Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles. XXVI. Ungarländische Antitritarier IV.* (Bibliotheca Bibliographica Aureliana 222.) Baden-Baden.
- Balázs Mihály 2008c: Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról. *Credo* (14.) 63–86.
- Balázs Mihály 2012: Altdorf és az erdélyi unitáriusok. *Keresztény Magvető* (103.) 211–228.
- Balázs, Mihály 2013a: Altdorf und die siebenbürgische Unitarier. In: Wien, Ulrich A. – Brandt, Juliane – Balogh, András F. (Hgg.): *Radikale Reformation. Die Unitarier in Siebenbürgen.* (Studia Transylvanica 44.) Köln–Weimar–Wien, 327–340.
- Balázs, Mihály 2013b: Franz Davidis. Ein biographischer Abriss. In: Wien, Ulrich A. – Brandt, Juliane – Balogh, András F. (Hgg.): *Radikale Reformation. Die Unitarier in Siebenbürgen.* (Studia Transylvanica 44.) Köln–Weimar–Wien, 55–89.
- Binder Pál 2002: *Közös múltunk: románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus-kori falusi és városi együttéléséről.* 2. kiad. Bukarest.
- Daugsch, Walter 1985: Nation und Konfession im Reformationszeitalter. In: Weber, Georg – Weber, Renate (Hgg.): *Luther und Siebenbürgen. Ausstrahlungen von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa.* (Siebenbürgisches Archiv 19.) Köln–Wien, 215–228.
- Ehrenpreis, Stefan – Lotz-Hermann, Ute 2002: *Reformation und konfessionelles Zeitalter.* (Kontroversen um die Geschichte) Darmstadt.
- Ehrenpreis, Stefan 2007: Kulturwirkungen konfessioneller Erziehungsmodelle im 16. und 17. Jahrhundert. Zum Forschungskontext des Themenschwerpunkts. In: Ehrenpreis, Stefan – Schilling, Heinz (Hgg.): *Frühneuzeitliche Bildungsgeschichte der Reformierten in konfessionsvergleichenden Perspektive: Schulwesen, Lesekultur und Wissenschaft.* (Zeitschrift für historische Forschung, Beiheft 38.) Berlin, 240–251.
- Evans, Robert J.W. 1999: Die Grenzen der Konfessionalisierung. Die Folgen der Gegenreformation für die Habsburgländer. In: Bahlcke, Joachim – Strohmeyer, Arno (Hgg.): *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur.* (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 7.) Stuttgart, 395–412.
- Fata, Márta 2000: *Ungarn, das Reich des Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Multiethnizität, Land und Konfession 1500 bis 1700.* (Katolisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung 60.) Münster.
- Fata, Márta 2004: Deutsche und schweizerische Einflüsse auf die Reformation in Ungarn im 16. Jahrhundert. Aspekte der frühneuzeitlich-vormodernen Identität zwischen Ethnie und Konfession. In: Kühlmann, Wilhelm – Schindling, Anton (Hgg.): *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance.* (Contubernium: Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 62.) Stuttgart, 53–92.
- Frijhoff, Willem 2007: Calvinism, Literacy and Reading Culture in Early Modern Northern Netherlands. Towards a Reassessment. In: Ehrenpreis, Stefan – Schilling, Heinz (Hgg.): *Frühneuzeitliche Bildungsgeschichte der Reformierten in konfessionsvergleichenden Perspektive: Schulwesen, Lesekultur und Wissenschaft.* (Zeitschrift für historische Forschung, Beiheft 38.) Berlin, 251–265.

- Greyerz, Kaspar von 2000: *Religion und Kultur. Europa 1500–1800*. Göttingen.
- Greyerz, Gaspar von 2001: Konfessionelle Indifferenz in der frühen Neuzeit. In: Greyerz, Kaspar von – Jakubowski-Tisen, Manfred – Kaufmann, Thomas (Hgg.): *Interkonfessionalität – Transkonfessionalität – Binnenkonfessionelle Pluralität. Neue Forschungen zur Konfessionalisierungsthese*. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 201.) Heidelberg, 39–61.
- Hamm, Bernd – Moeller, Bernd – Wendebourg, Dorothea 1995: *Reformationstheorien. Ein kirchenhistorischer Disput über Einheit und Vielfalt der Reformation*. Göttingen.
- Heckel, Martin 1995: Die katholische Konfessionalisierung im Spiegel der Reichskirchenrecht. In: Reinhard, Wolfgang – Schilling, Heinz (Hgg.): *Die katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte*. (Schriften des Vereins für Reformationgeschichte 198.) Gütersloh–Münster, 184–227.
- Imre Mihály 2009: „Úton járásnak megírása.” *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*. (Humanizmus és reformáció 31.) Budapest.
- Jakab Elek 1888: *Kolozsvár története*. II. kötet. Budapest.
- Kármán Gábor 2013: A konfesszionalizáció hasznáról és káráról. Egy paradigma margójára. In: Lukács Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 25.) Budapest, 27–40.
- Kaufmann, Thomas 1996: Die Konfessionalisierung von Kirche und Gesellschaft. Sammelbericht über eine Forschungsdebatte. *Theologische Literaturzeitung* (121.) 1008–1025, 1112–1121.
- Kaufmann, Thomas 2001a: Einleitung: Interkonfessionalität – Transkonfessionalität – Binnenkonfessionelle Pluralität. Neue Forschungen zur Konfessionalisierungsthese. In: Greyerz, Kaspar von – Jakubowski-Tiessen, Manfred – Kaufmann, Thomas (Hgg.): *Interkonfessionalität – Transkonfessionalität – Binnenkonfessionelle Pluralität. Neue Forschungen zur Konfessionalisierungsthese*. (Schriften des Vereins für Reformationgeschichte 201.) Heidelberg, 9–16.
- Kaufmann, Thomas 2001b: Nahe Fremde – Aspekte der Wahrnehmung der Schwärmer im frühneuzeitlichen Luthertum. In: Greyerz, Kaspar von – Jakubowski-Tiessen, Manfred – Kaufmann, Thomas (Hgg.): *Interkonfessionalität – Transkonfessionalität – Binnenkonfessionelle Pluralität. Neue Forschungen zur Konfessionalisierungsthese*. (Schriften des Vereins für Reformationgeschichte 201.) Heidelberg.
- Kaufmann, Thomas 2009: *Geschichte der Reformation*. Frankfurt am Main.
- Kecskeméti Gábor 1999: A történeti kommunikációelmélet lehetőségei. *Irodalomtörténeti Közlemények* (99.) 561–576.
- Kecskeméti Gábor 2007: „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás.” *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*. (Irodalomtudomány és kritika. Tanulmányok.) Budapest.
- Kecskeméti Gábor 2012: A régiség irodalomtörténetének vizsgálati elveiről. *Alföld* (63.) 3. 60–67.
- Keserű Bálint 1996: Rajongók a Duna mentén. In: Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 247–256.

- Keserü, Bálint 2002: In den Fußstapfen der Rosenkreuzer: Johann Permeiers Tätigkeit und Vorhaben im Karpatenbecken. In: Bibliotheca Philosophica Hermetica (Hg.): *Rosenkreuz als europäisches Phänomen im 17. Jahrhundert: [Akten und Beiträge anlässlich des Kongresses Wolfenbüttel 23.-25. November 1994]*. Amsterdam, 287–306.
- Keserü, Gizella 2013: Klausenburger sächsische Unitarier im 16/17. Jahrhundert. Ein Entwurf. In: Wien, Ulrich A. – Brandt, Juliane – Balogh, András F. (Hgg.): *Radikale Reformation. Die Unitarier in Siebenbürgen*. (Studia Transylvanica 44.) Köln–Weimar–Wien, 153–178.
- Kluebing, Harm 1999: Die Reformierten im Deutschland des 16. und 17. Jahrhunderts und die Konfessionalisierungsdebatte der deutschen Geschichtswissenschaft seit ca. 1980. In: Freudenberg, Matthias (Hg.): *Profile des reformierten Protestantismus aus vier Jahrhunderten*. (Emden Beiträge zum reformierten Protestantismus) Wuppertal, 17–47.
- Kluebing, Harm 2003: „Zweite Reformation“ – Konfessionsbildung und Konfessionalisierung. Zwanzig Jahre Kontroversen und Ergebnisse nach zwanzig Jahren. *Historische Zeitschrift* (277.) 309–341.
- Kluebing, Harm 2005: Reformierte Konfessionalisierung in West- und Ostmitteleuropa. In: Lepin, Volker – Wien, Ulrich A. (Hgg.): *Konfessionsbildung und Konfessionsskulptur in Siebenbürgen der frühen Neuzeit*. (Quellen und Studien des östlichen Europa 66.) Stuttgart, 26–56.
- Lotz-Heumann, Ute – Pohlig, Matthias 2007: Confessionalization and Literature in the Empire (1555–1700). *Central European History* (40.) 1. 35–61.
- Mörke, Olaf 1990: „Konfessionalisierung“ als politisch-soziales Strukturprinzip? Das Verhältnis von Religion und Staatsbildung in der Republik der Vereinigten Niederlande im 16. und 17. Jahrhundert. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* (16.) 31–60.
- Oestreich, Gerhard 1969: *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates*. Berlin.
- Péter Katalin 2004: *A reformáció: kényszer vagy választás?* (Európai iskola) Budapest.
- Pohlig, Matthias 2007: Konfessionalisierung und frühneuzeitliche Naturwissenschaft. In: Ehrenpreis, Stefan – Schilling, Heinz (Hgg.): *Frühneuzeitliche Bildungsgeschichte der Reformierten in konfessionsvergleichenden Perspektive: Schulwesen, Lesekultur und Wissenschaft*. (Zeitschrift für historische Forschung, Beiheft 38.) Berlin, 229–268.
- Reinhard, Wolfgang 1977: Gegenreformation als Modernisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters. *Archiv für Reformationsgeschichte* (68.) 226–251.
- Reinhard, Wolfgang 1983: Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zur einer Theorie des konfessionellen Zeitalters. *Zeitschrift für historische Forschung* (10.) 257–277.
- Reinhard, Wolfgang – Schilling, Heinz (Hgg.) 1995: *Die katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte*. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 198.) Gütersloh–Münster.
- Schilling, Heinz 1981: *Konfessionskonflikt und Staatsbildung. Eine Fallstudie über das Verhältnis von religiösem und sozialem Wandel in der Frühneuzeit am Beispiel der Grafschaft Lippe*. Gütersloh.

- Schilling, Heinz (Hg.) 1986: *Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland – Das Problem der „Zweiten Reformation“*. Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte 1985. Gütersloh.
- Schilling, Heinz 2002: *Ausgewählte Abhandlungen zur europäischen Reformations- und Konfessionsgeschichte*. (Historische Forschungen 75.) Berlin.
- Schilling, Heinz (Hg.) 2007: *Konfessioneller Fundamentalismus. Religion als politischer Faktor im europäischen Mächtesystem um 1600*. (Schriften des historischen Kollegs. Kolloquien 70.) München.
- Schindling, Anton 1997: Konfessionalisierung und Grenzen von Konfessionalisierbarkeit. In: Schindling, Anton – Ziegler, Walter (Hgg.): *Die Territorien des Reiches im Zeitalter der reformation und Konfessionalisierung*. (Land und Konfession 1500–1650 7. Bilanz – Forschungsperspektiven – Register.) Münster, 9–44.
- Schmidt, Heinrich Richard 1992: *Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert*. (Enzyklopädie Deutscher Geschichte 12.) München.
- Schmidt, Heinrich Richard 1997: Sozialdisziplinierung? Ein Plädoyer für das Ende des Etatismus in der Konfessionalisierungsforschung. *Historische Zeitschrift* (265.) 639–682.
- Szakály Ferenc 1992: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. (Humanizmus és reformáció 23.) Budapest.
- Szegedi, Edit 2005: Die Reformation in Klausenburg. In: Leppin, Volker– Wien, Ulrich A. (Hgg.): *Konfessionbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 66.) Stuttgart, 77–88.
- Szegedi Edit 2007: A reformáció Kolozsvárott. *Keresztény Magvető* (113.) 39–51.
- Tóth, István György 2007: Religiöser Fundamentalismus und Toleranz in Habsburg-Ungarn und Siebenbürgen um 1600. In: Schilling, Heinz (Hg.): *Konfessioneller Fundamentalismus. Religion als politischer Faktor im europäischen Mächtesystem um 1600*. (Schriften des historischen Kollegs. Kolloquien 70.) München, 273–284.
- Troeltsch, Ernst 1906: Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt. *Historische Zeitschrift* (97.) 1–66.
- Tusor Péter 2008: Felekezetszerveződés a korai újkorban. *Vigilia* (73.) 1. 12–18.
- Utasi Csilla 2013: *Argumentum, fabula, história Heltai Gáspár műveiben*. Újvidék.
- Vollhardt, Friedrich 2013: Gefährliches Wissen und die Grenzen der Toleranz. Antitrinitarismus in der Gelehrtenkultur des 17. Jahrhunderts. In: Pietsch, Andreas – Stollberg-Rilinger, Barbara (Hgg.): *Konfessionellen Ambiguität. Uneindeutigkeiten und Verstellung als religiöse Praxis in der frühen Neuzeit*. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 214.) Gütersloh, 221–237.
- Zach, Krista 1985: Nation und Konfession in Reformationszeitalter. In: Weber, Georg – Weber, Renate (Hgg.): *Luther und Siebenbürgen. Ausstrahlungen von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa*. (Siebenbürgisches Archiv 19.) Köln–Wien, 156–214.
- Zach, Krista 1999: Stände, Grundherrschaft und Konfessionalisierung in Siebenbürgen. Überlegungen zur Sozialdisziplinierung (1550–1650). In: Bahlcke, Joachim – Strohmeyer Arno (Hgg.): *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 7.) Stuttgart, 367–392.

- Zach, Krista 2005: Politische Ursachen und Motive der Konfessionalisierung in Siebenbürgen. In: Leppin, Volker – Wien, Ulrich A. (Hgg.): *Konfessionbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 66.) Stuttgart, 57–70.
- Zeeden, Ernst Walter 1965: *Die Entstehung der Konfessionen. Grundlagen und Formen der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe*. München–Wien.
- Ziegler, Walter 1999: Kritisches zur Konfessionsthese. In: Friess, Peer – Kiessling, Robert (Hgg.): *Konfessionalisierung und Region*. Konstanz, 41–53.

Kármán Gábor

Egy teológushallgató találkozása a felekezeti sokszínűséggel: Conrad Jacob Hiltebrandt Erdélyben, 1656–1658

Itt „olyan vallási káosz van, hogy az ember szinte minden nap idegen istenek imádásával szembesül”¹ – az ironikus megjegyzés Conrad Jacob Hiltebrandt stettini születésű teológushallgatótól (1629–1679) származik, aki a 17. század közepén látogatta meg Erdélyt. Útleírása ritka lehetőséget ígér a fejedelemség vallási életének kutatója számára, hiszen a dokumentum egy kívülálló, de igazi „szakmabeli” beszámolója az Európában ritkaságszámba menő multikonfeszionális régió hétköznapjairól. Egyrészt feltételezhető, hogy a szerző – képzettségének és érdeklődési körének megfelelően – komolyabb figyelmet fordít az egyházakkal és vallási élettel kapcsolatos kérdésekre, mint világi kortársai. Másrészt, azon kívül, hogy egyes adatokat szolgáltat, a német teológushallgatótól olvasója azt is joggal várhatja, hogy megtudja tőle, miképpen értékelték a külföldi utazók a valóságok egymás mellett élését Erdélyben – különösen pedig az olyan látogatók, mint Hiltebrandt, aki a svéd uralom alatt álló Stettinből, tehát egy elkötelezetten lutheránus és a más felekezetek iránt nem sok türelmet mutató hatalmi közegekből érkezett.² Fentebb vázolt adottságai ellenére az útleírás eddig viszonylag kevés figyelemben részesült az Erdély-kutatás részéről – a szövegben fellelhető adatokat általában a helytörténeti jellegű vizsgálódások használták –, noha az 1930-as évek óta nyomtatásban is rendelkezésre áll Franz Babinger példamutatóan gondos szövegkiadásában.³ Tanulmányomban a fent említett kérdések, a felekezeti élet szempontjából vizsgálom a stettini teológushallgató útleírását, különös figyelmet fordítva arra, milyen következtetéseket enged meg Hiltebrandt munkája a konfeszionalizációs paradigmának a fejedelemségre való alkalmazása szempontjából.

¹ „[...] solch ein Religions-Gemeng, das man fast ale tage frembde Götten ehren sahe.” Hiltebrandt 1937: 1.

² A Svéd Királyság külpolitikai célkitűzései az 1650-es években váltak el a továbbra is szigorúan lutheránus egyházpolitikától, lásd Göransson 1956.

³ Hiltebrandt 1937.

CONRAD JACOB HILTEBRANDT ERDÉLYI UTAZÁSA ÉS AZ ARRÓL KÉSZÜLT BESZÁMOLÓ

A tehetős stettini polgárcsaládból származó fiatalember Frankfurt an der Oder, majd Lipcse egyetemének látogatása után, de még magiszteri címének megszerzése előtt, az 1650-es évek közepén szegődött el házitanítónak szülővárosa egyik jeles személyisége, Heinrich Coelestinus von Sternbach, a Svéd Korona szolgálatában álló jogászprofesszor családjához.⁴ Erdélyi utazására is ennek a kapcsolatnak a révén került sor: 1656 áprilisában a huszónhét éves fiatalember munkaadója feleségének és gyermekeinek társaságában indult el Stettinből az akkor már mintegy fél éve Breslauban tevékenykedő Sternbach felkeresésére.⁵ Hiltebrandt nem sokáig élvezhette új lakhelyét: odaérkezése után két hónappal megjelent a sziléziai városban Gotthard Welling, aki a svéd király, X. Károly Gusztáv instrukcióját hozta Sternbach számára. A jogtudósnak uralkodója parancsa értelmében Welling társaságában Erdélybe kellett utaznia, hogy a II. Rákóczi György fejedelemmel kötendő szövetség feltételeiről tárgyaljon. Utazására Hiltebrandtot is magával vitte.⁶

A pomerániai fiatalember a következő másfél év folyamán nem kevesebb, mint három alkalommal utazott keresztül Erdélyen. Sternbach és Welling közös követsége augusztus 12-én érte el a fejedelemséget: Váradon és Bánffyhunyadon keresztül érkeztek Kolozsvárra, majd onnan Tordán és Alvincen keresztül Gyulafehérvárra, ahol aztán megkezdődtek a több hónapig tartó egyeztetések a diplomaták között.⁷ Az erdélyi fejedelem és a svéd király szövetségéről szóló szerződést december 6-án írták alá Radnóton – a fejedelmi kastélyt azonban Hiltebrandt nem látogatta meg, Gyulafehérvárott várta meg a két követ visszatérését.⁸ A szerződés megkötése után a stettini teológusnak választania kellett: vagy Sternbachot kíséri el az erdélyi fejedelem egy hónappal később meginduló lengyelországi hadjáratára vagy Wellinggel tart, akit uralkodója újabb utasítása Ukrajnába rendelt, hogy Bohdan Hmelnyickij kozák hetmannel folytasson szövetségi tárgyalásokat. Hiltebrandt az utóbbi lehetőséget választotta, így a következő évet a tapasztalt közép- és kelet-európai utazó és diplomata Welling társaságában töltötte.⁹

⁴ Hiltebrandt legrészletesebb életrajzát a Babinger-féle kiadás közli: Babinger 1937: ix–xiii.

⁵ Heinrich Coelestinus von Sternbach (1613–1679) életrajzát lásd Babinger 1937: xxii–xxvi. Babinger szerint a család együtt indult el Breslau felé, de a naplóból egyértelmű, hogy Hiltebrandt csak az asszonyt és a gyermekeket kísérte a sziléziai városig (Hiltebrandt 1937: 1–5). Sternbach már 1655 első felétől a Svéd Korona breslauer levelezője, lásd Munthe 1935: 139.

⁶ A követség instrukciójának kiadása (Marienburg, 1656. máj. 8. dátummal) Szilágyi (szerk.) 1891: 134–142.

⁷ Hiltebrandt 1937: 23–42.

⁸ Hiltebrandt 1937: 48. A radnóti szerződéshez vezető tárgyalásokról legújabban lásd: Gebei 1996: 155–192; 2000: 803–848; Kármán 2011: 326–342.

⁹ A Wellingnek szóló újabb instrukció (Frauenburg, 1656. szept. 3. dátummal): RA Riksregistraturet Vol. 308. A rigai születésű diplomata (1624–1659) franekeri, leideni és strassburgi tanulmányok után 1651-ben indult el – Erdélyen keresztül – közel-keleti utazására: Isztambulban, Bagdadban, Iszfahánban, majd a Szentföldön, Aleppóban és Egyiptomban is járt. Az 1656-os követség már a harmadik erdélyi utazása volt, hiszen 1655-ben, amikor X. Károly Gusztáv

Gyulafehérvárról Welling és Hiltebrandt Szászsebesen keresztül Nagyszébenbe, onnan Fogarason keresztül Brassóba utazott, majd Marosvásárhely érintésével a Tatros-szoroson keresztül hagyta el az országot.¹⁰ Moldván keresztül január végére jutottak el a zaporozsjei kozákok központjába, Csihirinbe, ahonnan mintegy tíznapi tartózkodás után a követség visszaindult, hogy a lengyelországi hadszíntéren tartózkodó X. Károly Gusztávnak jelentést tegyen. Útjuk ismét csak Moldván, majd Erdélyen keresztül vezetett: ezúttal a Békás-szoroson keresztül jöttek be a fejedelemség területére, Sepsiszentgyörgyön és Csíkszeredán keresztül érték el Marosvásárhelyt, ahonnan – a dél-erdélyi kitérőt ezúttal kihagyva – Kolozsvárra mentek tovább. A fejedelemséget ezúttal Zilahon és Tasnádön keresztül hagyták el, Tokaj és Sárospatak irányában.¹¹ A svéd királyt április közepén, Kis-Lengyelországban találták meg, nem sokkal azelőtt, hogy seregeit Modliborzyce mellett egyesítette volna II. Rákóczi Györgyével.

Welling azonban nem sokáig pihenhetett: a négy nap múlva, 1657. április 13-án megtartott közös svéd–erdélyi haditanács alkalmával felmerült a fejedelemség hadjáratának portai jóváhagyásához ígért svéd követség kérdése is. X. Károly Gusztáv már 1656 nyarán megbízta Claes Rålambot, hogy utazzon Konstantinápolyba, ám a követ csak 1657 márciusában indult útnak, és a svéd király azóta nem hallott róla hírt. Hogy szövetségese felé készültségét mutassa, X. Károly Gusztáv Wellinget egy – a Rålambéval csaknem megegyező instrukcióval – ugyancsak útnak indította a Fényes Porta felé.¹² Így Hiltebrandt – aki továbbra is Wellinget követte – harmadjára is keresztülutazhatott Erdélyen, ezúttal már ismert vidékeken, hiszen a svéd követség Tasnádön keresztül érte el Kolozsvárt, majd onnan a fél évvel korábban követett útvonalon Brassó felé ment és a Portára menő erdélyi követek hagyományos útvonalán, a Törösvári-szoroson át hagyta el a fejedelemség területét.¹³ Az isztambuli tartózkodás meglehetősen hosszúra nyúlt – a svéd követség egészen 1658 februárjáig nem kapott hivatalos választ Köprülü Mehmed nagyvezírtől –, és mikorra véget ért, a svéd–erdélyi szövetség is megbukott, ráadásul a fejedelemséget oszmán támadás fenyegette. Ezért Welling és Rålamb – és kíséretükben Hiltebrandt – Erdélyt elkerülve, a Duna mentén jutott el a Magyar Királyság területére, majd Breslautól az Odera mentén vissza Pomerániába.

A kalandokban bővelkedő hosszadalmas utazás után úgy tűnik, Conrad Jacob Hiltebrandt élete visszatért a pomerániai teológus diákok életének normális kerékvágásába. 1661-ben a pomerániai Greifenhagen melletti Bahn (jelenleg: Banie, Lengyelország) lelkésze lett és megházasodott. Ötvenéves korában bekövetkezett

diplomataja lett, első megbízatása a fejedelemségbe vezetett. Lásd Babinger 1937: xxvii–xxx. 1652-es konstantinápolyi tartózkodására lásd Boldvai Márton levelét II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1652. máj. 28.) MHHD XXIII: 99.

¹⁰ Hiltebrandt 1937: 61–82.

¹¹ Hiltebrandt 1937: 101–103.

¹² Rålamb és Welling követségének diplomáciai háttéréről lásd korábbi cikkeimet: Kármán 2001, 2012: 1060–1065. A követség művelődéstörténeti jelentőségéről lásd: Ádahl (ed.) 2007.

¹³ Hiltebrandt 1937: 109–111. Az erdélyi portai követek útvonaláról lásd Bíró V. 1921: 14–26.

haláláig családjával együtt ezen a településen élt.¹⁴ Tizennyolc évnyi lelkészség egy kisvárosban még akkor is meglehetősen nyugalmas lehetett, ha tudjuk: Pomeránia az 1660–70-es években többször is hadszíntér volt. Hiltebrandtnak mindenesetre hivatása és négy gyermekének nevelése mellett elegendő ideje maradt arra, hogy az utazása alatt vezetett naplót letisztázza, máshonnan származó adatokkal kiegészítse, a benne szereplő személyek későbbi életútját is felvázolja. Egy ilyen esetből tudjuk, hogy az útleírás jelenleg ismert formája legkorábban 1668-ban keletkezhetett, hiszen Gheorghe Ștefan száműzött moldvai vajdának abban az évben, Stettinben bekövetkezett haláláról is szót ejt.¹⁵ A Franz Babinger által kiadott stettini változat – amely az útleírás egyetlen ismert kézírata – szövegét Hiltebrandt nem csak maga dolgozta át alaposan, de a kézirat ráadásul nagy valószínűséggel valamelyik utódának átíratát őrzi, amelyben elképzelhető, hogy nagyobb szövegromlás is történt, mint egyes nevek hibás formában való átvétele.¹⁶

Hiltebrandtnak a modern olvasó számára meghökkentő eljárása, hogy saját élményeinek elbeszélését újra és újra megszakítva hosszasan idézi a kor jeles szerzőinek beszámolóit egyes vidékekről, a korabeli utazók számára egyáltalán nem tűnt logikátlanak. Az utazás ebben az időszakban szinte elengedhetetlenül hozzátartozott a felsőfokú tanulmányokhoz, a felnőtt életre való felkészítéshez. Ez nemcsak a főúri sarjak esetében volt így, akik *Kavaliertourj*juk keretében gyakran Európa egész nyugati felét bejárták, hanem a tehetséges polgári – sőt ösztöndíjak révén a paraszti – sorból származó fiatalok is megismerhettek szülőföldjük határain kívül eső vidékeket a külföldi egyetemek látogatása, az *academica peregrinatio* révén. Azt pedig, hogy a peregrináció során minél több hasznos tapasztalatot szerezhessenek – vagyis hogy utazásuk a horatiusi eszmény szerint *utile és dulce* lehessen egyszerre –, a 16. század elejétől megjelenő utazásmódszertani, úgynevezett apodemikus irodalom volt hivatott elősegíteni. A Theodor Zwinger, Hugo Blotius, Hieronymus Turler és utódaik által összeállított kézikönyvek kérdőívzerű listákat bocsátottak közre arról, milyen szempontok alapján kell a látottakat rendszerezni. A lehető legjobb eredmény elérése érdekében azt is lelkükre kötötték az olvasóknak, hogy az utazás során, lehetőleg napi rendszerességgel vezetett naplójukat hazaérkezésük után dolgozzák át, tematikusan rendezve a felgyűlt tudásanyagot.¹⁷

Hasonlóképpen járt el Hiltebrandt is, aki nemcsak az apodemikusok által előírt naplót vezette, hanem magával vitte *album amicorum*át is, egy általában a peregrinációk alkalmával használatos könyvecskét, amelyet az utazás során megismert és számára jelentős személyeknek adott át, hogy azok bejegyzéseikkel lás-

¹⁴ Babinger 1937: xii–xiii.

¹⁵ Hiltebrandt 1937: 86. Gheorghe Ștefan a szultán 1658-ban fosztotta meg trónjától. Mivel 1660 után Erdélyt is el kellett hagynia, egész Kelet-Európát beutazta támogatást keresve, végül XI. Károly svéd királytól a stettini várban való letelepedésre kapott engedélyt. Száműzetésének legújabb és legrészletesebb feldolgozását lásd: Zahariuc 2003: 514–536; Kármán 2013: 121–151.

¹⁶ A szövegkritikai kérdéseket részletesen ismerteti Babinger 1937: xiii–xv.

¹⁷ Stagl 1980a, 1980b; Kovács 1988.

sák el.¹⁸ Annak ellenére is a módszertani utasításokat követte, hogy az ő utazása meglehetősen rendhagyó volt a korszakban: kevés olyan fiatalembről tudunk, aki tapasztalatszerzés céljából Délkelet-Európa felé indult volna el. A *peregrinatio academica* céljaira ez az irány kétségkívül kevésbé felelt meg, hiszen a Habsburg Birodalom határaitól délkeletre a 17. században nem létezett nyugati típusú egyetem. Hiltebrandtnak mindazonáltal nem kellett lemondania az apodemikusok egyik legfontosabb követelményéről, az oktatási intézmények és jeles tudósok meglátogatásáról. A gyulafehérvári kollégiumba Bethlen Gábor által invitált három herborni professzor közül egy sem élt már, ám utódjukkal, Isaac Basire-ral Hiltebrandt jó kapcsolatot épített ki: a hosszú hónapok alatt, amíg Sternbach és Welling diplomáciai tárgyalásai folytak, a pomerániai teológus az angol polgárháború elől elmenekült professzor társaságát élvezhette. Az általa „művelt férfiúként” jellemzett Basire a későbbiekben is tartotta a kapcsolatot a fiatalemberrel: 1657–58 fordulójának erdélyi eseményeiről levélben tájékoztatta az akkor éppen Isztambulban tartózkodó Hiltebrandtot.¹⁹

Ukrajnában és az Oszmán Birodalomban azonban reménye sem lehetett arra, hogy hasonló találkozásokban lesz része. Itteni utazásai ennek ellenére nem mondtak ellent az apodemikus elveknek. Az utazásmódszertani irodalommal párhuzamosan egy új tudományos módszertani irányzat alakult ki: az államleírásé (*Staatsbeschreibung*), amelyet majd a 18. század második felében kezdtek német nyelvterületen – egyelőre még narratív és nem kvantitatív formájában – *Statistik*nek hívni. A párhuzamosság nem csak időbeli: az információk rendszerezésekor az államleírások az apodemikához nagyon hasonló, a ramista logikára épülő módszertani alapokra építenek, az általános információk részekre bontásával, majd azok újabb részkatóriáinak létrehozásával kísérlik meg a valóság teljességének leírását.²⁰ Az új területek megismerése és szisztematikus leírásuk megkísérlése így önmagában is jelentős hozzájárulást jelenthetett a korabeli tudományossághoz – arról nem is beszélve, hogy az egyén számára is fontos tapasztalatok forrásának ígérkezett. Ahogyan a tanulmányait hasonlóképpen rendhagyó módon kelet-európai és ázsiai utazások miatt félbeszakító Welling is magyarázta az Ukrajnába indulás előtt hezitáló Hiltebrandtnak: „ezeken az utazásokon annyit láthat és tanulhat, mint tíz Wittenbergen”.²¹

Az útleírásból egyértelmű, hogy a pomerániai fiatalember igyekezett feladatát nagyon komolyan venni: még szülővárosáról, Stettinről is hosszas, az

¹⁸ Az útleírás három bejegyzésről tudósít: Kemény Jánoséról, Gotthard Wellingérol – aki azonban 1656 decemberében visszautasította Hiltebrandt felkérését, abban a reményben, hogy útjaik még nem válnak széjjel – és Jonas Klingenéról, Rälamb titkáráéról. Hiltebrandt 1937: 39, 59, 135.

¹⁹ „[...] ein Gelährter Man”. Hiltebrandt 1937: 51–54, 143–144. Isaac Basire életrajzát lásd leveleinek válogatott kiadásában: Darnell (ed.) 1831. Erdélyi tevékenységéről meglehetősen ellenszenvvel, ám részletesen ír legnagyobb ellenfelének biográfusa: Bán 1958: 437–448. Szintén meglehetősen adatgazdag Babinger jegyzete: Hiltebrandt 1937: 197–199. Konstantinápolyi éveivel kapcsolatban lásd még Goffman 1998: 215–218; Hamilton 1994: 40–41.

²⁰ Az államleírásról műfajának legjobb áttekintése: Rassem–Stagl 1994: 1–37. Lásd még Valera 1992.

²¹ „... auf diesen Reisen so Viel sehen und lernen alß in zehn Wittenbergen”. Hiltebrandt 1937: 60.

apodemikus kívánalmaknak megfelelő leírást közöl.²² Már csak ezért is feltűnő, hogy míg az Erdélyről szóló részt számos „szakirodalmi” részlettel, a kortárs államléíró irodalomból vett szövegrészekkel egészítette ki, ugyanez elmaradt Ukrajna és az Oszmán Birodalom esetében. Ez különösen az utóbbi esetében meglepő, hiszen a *turcica* irodalom több száz éves tradíciója sokkal nagyobb volumenű könyvtermést eredményezett, mint az elszórtan már szintén hozzáférhető Ukrajna-leírásoké.²³ Nem tudni, hogy Hiltebrandtot az idő vagy az érdeklődés hiánya tartotta-e távol attól, hogy saját tapasztalatait az Oszmán Birodalomról szembeállítsa és kiegészítse másokéval – az Erdéllyel kapcsolatos részekben mindenesetre nagyvonalúan vesz át részeket más szerzőktől. Közülük is kiemelkedik két név, David Fröliché, illetve Johannes Trösteré.

Frölich Késmárkon töltötte élete legnagyobb részét, matematikusként és prognosztikon-íróként működött, kalendáriumokat állított össze. Főműve, a *Bibliotheca seu Cynosura peregrinantium hoc est viatorum* nagyszabású utazási kézikönyv, amely a vidékek leírásán kívül praktikus útmutatásokat is ad, sőt még különböző jóslási technikákra is megtanítja olvasóját. Bár apodemikus módszertana megegyezik azzal, amelyet Hiltebrandt is követett, úgy tűnik, mégsem Frölich műve jelentette az elméleti alapot a pomerániai teológus számára, mert az munkájában nem a *Cynosurára*, hanem a csak utazási földrajzi ismereteket közlő *Medulla geographiae practicaera* hivatkozik sűrűn.²⁴ Hiltebrandt útleírásának műfaji alapjai szempontjából azonban Frölich választását mint apodemikus szerzőt szimbolikusnak tekinthetjük, csakúgy, mint Johannes Trösterét. Utóbbi – egy nagyszebeni származású, fiatalon meghalt tanító – Nürnbergben 1666-ban adta közre *Das Alt- und Neu-Teutsche Dacia* című országleíró munkáját. Hiltebrandt számos alkalommal merített Tröster írásából, és – mint a későbbiekben látni fogjuk – nemcsak adatokat, hanem annak erőteljes szász szemléletét is.²⁵ Míg Frölich művét elvben magával vihette az utazásra is – ez nem lett volna szokatlan, hiszen más utazók, így Rålamb is használták könyveit –, Tröster munkájának bedolgozása az útleírás szövegébe nyilvánvalóan későbbi fejlemény.²⁶

²² Hiltebrandt 1937: 1–3.

²³ Franz Babinger hívta fel rá a figyelmet, hogy Guillaume Le Vasseur, Sieur de Beauplan *Description de l'Ukraine*-ja már 1650 óta nyomtatásban hozzáférhető volt, lásd Babinger 1937: xv.

²⁴ A *Medulla* Bártfán jelent meg 1639-ben, míg a *Cynosura* 1643–44 folyamán Ulmban. A szerzőről és műveiről lásd Kovács 1988: 126–134; Pavercsik 1996; Hajós 1997.

²⁵ Tröster munkája hozzáférhető modern faksimile kiadásban is: Tröster 1981. Személyéről és munkájának szemléletéről a legfrissebb elemzés: Szegedi 2002: 316–340.

²⁶ Rålamb a *Cynosurára* hivatkozik utazási naplójában: Rålamb 1963: 69. Rajta kívül ismerte még Antoine Fouquet de Marcilly-Croissy, a Francia Korona 1644–45-ben Erdélybe küldött követe is, aki Késmárkon átutaztában felkereste Frölichet, hogy könyvének sikeréhez gratuláljon, lásd Kovács 1988: 131.

AZ ERDÉLYI FELEKEZETEK KÖZÖTTI VISZONY HILTEBRANDT UTAZÁSÁNAK IDEJÉBEN

Az Erdély történetével foglalkozó szakirodalom túlnyomó többsége egyetért abban, hogy a fejedelemség valláspolitikáját a kora újkor során egész Európában szokatlan mértékű tolerancia jellemezte. A négy bevett felekezet egyenjóságának törvényi szabályozása, amely a 16. század végére alakult ki, valóban kivételesen nagyvonalú attitűdöt sugall: bár a multikonfesszionalizmus Európa más területein is előfordult, sehol nem szereztek törvényben rögzített jogot ilyen sok felekezet hívei vallásuk gyakorlására.²⁷ A törvény betűje szerint a felekezetek egyenjósága a továbbiakban is fennmaradt: a fejedelmi eskü minden esetben tartalmazta a kitétel, hogy a négy bevett vallást az uralkodó tiszteletben fogja tartani. Ilyen szempontból jogos Erdélyről mint a konfesszionalizáció-paradigma ellenmodelljéről beszélni.²⁸ A gyakorlatban a fejedelemség közéletében mindazonáltal a 17. században egyre egyértelműbben a kálvinisták felé billent a mérleg – sőt a kálvinista fejedelmek uralkodásának egyes elemei, az egyházi és állami szférák összefonódása egyértelműen olyan jegyeket mutatnak fel, amelyek a konfesszionált, azaz felekezeti alapon működő államokra jellemzőek. A fejedelem állandó egyeztetésben állt a kálvinista szuperintendenssel és ösztöndíjával segítette a kálvinista diákok külföldi egyetemjárását – amit viszont a katolikusoknak a „jezsuita veszély” miatt megtiltott. Cserében számíthatott a protestáns prédikátorokra, akik kiemelkedő szerepet játszottak propagandájának kialakításában és terjesztésében. Bethlen Gábor a kükküllői református zsinat felkérésére az 1619-es országgyűléssel elfogadtatott számos, a viselkedés helyes formáit szabályozó törvényt, majd ezeket a „társadalomfegyelmező” jogszabályokat 1629-ben meg is erősítette. A *Sozialdisziplinierung* e formáját a szakirodalom egyértelműen a nyugatabbra kialakuló konfesszionális állam ismertetőjegyeként szokta értékelni.²⁹

Nemcsak az egyik felekezet előnyben részesítése, hanem a többiek hátrányba hozása is közelíti a 17. századi Erdélyt a konfesszionális állam modelljéhez. Ez kevésbé meglepő a fejedelmeknek a görögkeleti egyházzal szembeni attitűdje esetében, hiszen az ortodoxok nem tartoztak a bevett vallások közé. Ez az attitűd a szakirodalomban mindazonáltal elsősorban nemzeti történetírói iskolákhoz kötődő csoportok közötti vita tárgya. A fogarasi román iskola felállítása, amit 1657-ben Lorántffy Zsuzsanna, I. Rákóczi György felesége kezdeményezett, illetve a román nyelvű könyvek nyomtatásának fejedelmi támogatása többféle értelmezést is lehetővé tesz és erősen függ a szerző nézőpontjától, hogy a műveltség növelését

²⁷ A rendszer kialakulását a hagyomány az 1568-as tordai országgyűléshez köti, de Balázs Mihály meggyőzően mutatta ki, hogy – a katolikusok befoglalásával – csak 1595-re történt meg a négy bevett vallás taxatív felsorolása és jogaik rögzítése: Balázs 2002.

²⁸ Lásd Zach 1999, 2005; Keul 2009: 239–270. A konfesszionalizáció paradigmájáról magyarul lásd Tusor 2008; Kármán 2013, illetve e kötetben Balázs Mihály tanulmányát.

²⁹ Az erdélyi állam és a kálvinista egyház összefonódásáról lásd Murdock 2000: 243–249; Sipos 2000: 7–12.

célzó szándékot vagy az ortodoxiával szemben fellépő kálvinista missziós eszmét lát-e az intézkedések háttérében.³⁰ Egyes intézkedések egyértelműen a fejedelmi központosítás és a kálvinista befolyás irányába mutatnak, így például a Bethlen Gábor által összeállított öt pont esetében, amely a kálvinista szuperintendens felügyelete alá helyezte a görögkeleti egyházszervezetet is. Mindenesetre az ortodox püspökök által a 17. század folyamán több változatban aláírt pontok betartásának lehetőségéről román kutatók is szkeptikusan nyilatkoznak.³¹

Nemcsak az ortodoxia került azonban hátrányba a kálvinistákkal szemben, de a bevett vallásoknak is szembe kellett nézniük a rájuk nehezedő nyomással. Lutheránusokat ért hátrányos megkülönböztetésről nem hallunk a korszakban – annál több panasszal éltek a katolikusok és az unitáriusok.³² Előbbiek helyzetét jól jellemzi, hogy – ellentétben az ortodoxokkal – nem volt püspökük Erdély területén, bár ennek oka nem a fejedelem ellenállása volt, hanem az, hogy 1618-ban kettős kinevezés történt: a fejedelem mellett a magyar király is kinevezte Erdély püspökét. A pápa azonban nem erősítette meg II. Ferdinánd jelöltjét, a püspöki teendőket pedig a továbbiakban a fejedelem által kinevezett püspöki vikárius látta el. Ez kánonjogilag ugyan szabálytalan volt és a papszentelés jogának kérdésében is problémákat okozott, de a gyakorlatban mégis lehetővé tette a katolikus egyház működését.³³

Újabb sérelmezett pont volt katolikus részről, hogy a jezsuita rendet hivatalosan az 1607. júniusi kolozsvári, majd az 1610. tavaszi beszercei országgyűlések törvényei kitiltották a fejedelemségből.³⁴ Mindazonáltal az egyértelmű tiltás ellenére a 17. század első felében mindössze három évet ismerünk (1613–16), amikor egyetlen páter sem tartózkodott Erdélyben. Bethlen Gábor uralkodása alatt először Gyulafehérvárott jelent meg a belgrádi misszióból Szini István, 1623-ban Kolozsmonostorra, 1625-ben pedig Karánsebesre érkeztek jezsuiták.³⁵ A páterek a fejedelem engedélyével, egyes katolikus főnemesek támogatására támaszkodva tartózkodtak az országban. A toleránsabb valláspolitikájáról ismert Bethlen halála után a helyzetük romlott, de I. Rákóczi György alatt sem következett be a teljes kiűzésük.³⁶ Sőt 1650-ben újabb, az előzőeknél titkosabb misszió

³⁰ A magyar nyelven olvasható legterjedelmesebb összefoglalás tényanyaga megbízható, ám ítéleteit nem árt kritikával kezelni a szerző misszionárius kálvinista szemlélete miatt: Juhász 1940. A román szakirodalom nézőpontjának nagyon plasztikus összefoglalását adja, az ortodox egyházban egyértelműen áldozatot látva Păcurariu 1994: 196–201, 267–271. Sokat ígérő, friss szemlélettel Dumitran–Gúdor–Dănilă 2000.

³¹ A korábbi román szakirodalom alapos – és némileg kritikus szemléletű – összefoglalását adja: Zach 1977.

³² A szász egyháztörténetéről a 17. század első felében lásd: Teutsch 1921: 405–490.

³³ Bíró V. 1929: 17–21; Jakab 1944; Periş 2005: 213–228.

³⁴ Az 1607. június 10–24. között tartott kolozsvári országgyűlés 2. articulusa, EOE V: 493; illetve az 1610. márc. 25–ápr. 3. között tartott beszercei országgyűlés 7. articulusa: EOE VI: 171.

³⁵ Molnár A. 1999: 130–132; Periş 2005: 123–212.

³⁶ Lászlóffy Pál császári követ 1642-ben Rákóczi felé utaztában Kolozsmonostoron minden akadály nélkül látogathatta meg az ott élő jezsuitákat (jelentését lásd: Firnhaber (Hg.) 1852: 54.). Sőt, a korábban említett 1638-as, Vásárhelyi Dániel páter és Medgyesi Pál között lefolyt hitvita

alakult: a Székelyudvarhelyre titokban betelepült Sámbar Mátyásról jóformán csak egyházközségének tanácsa tudta, hogy jezsuita, még a szomszédos katolikus közösségek sem.³⁷ A szakirodalomban általános a meggyőződés, hogy az erdélyi katolikusok Bethlen óta folyamatosan romló helyzete II. Rákóczi György uralkodásának idejére fordult igazán válságosra: ezt mutatja a jezsuiták kiűzése is 1653-ban. Valóban, 1652. január 22-én Rákóczi országos rendeletet adott ki, amelyben a jezsuiták eltávolítására szólította fel mindazokat, akik a Jézus Társasága tagjainak erdélyi tartózkodását támogatták, 1653-ban pedig a rend kiűzéséről szóló törvényeket belefoglalták Erdély első általános törvénygyűjteményébe, az *Approbatae Constitutiones*be.³⁸ Ez a megoldás azonban inkább jogtechnikai szempontból volt szükséges, mintsem a fejedelem személyes kálvinista elhivatottság-tudata diktálta volna: az Approbatáknak meg kellett említeniük a jezsuita rendet, amennyiben viszont II. Rákóczi György az addigi állapotokat akarta fenntartani, a kiutasító határozatokat kellett megismételnie.³⁹

Az erdélyi katolikusok időnként nehéz időszakokat éltek át – kevésbé a valósi türelem iránt fogékonyabb Bethlen, mint Rákóczi idejében –, ám helyzetük mindig kedvezőbb volt, mint az unitáriusoké. Mindkét felekezeti csoport elsősorban a saját köréből kikerülő nemességre számíthatott mint bázisra, ám a katolikusok mögött emellett még nemzetközi támogatás is volt, a császár nyomásgyakorlása: a fejedelem minden esetben számíthatott arra, hogy a katolikusok sérelmeit a magyar király számon fogja kérni rajta, a végletekig tehát nem feszíthette a húrt. Hasonló védelemre az unitáriusok senkitől nem számíhattak, annál inkább különféle repressziókra. A katolikusok elleni hitvitázó irodalom sem volt ismeretlen a 17. század első felének Erdélyében, ám a különböző irodalmi ütésváltásokat általában magyarországi jezsuita szerzők provokálták.⁴⁰ Az unitárius felekezet elleni hitvitázó irodalom azonban kifejezetten virágzásnak indult, többek között olyan prominens kálvinista szerzők tollából, mint Geleji Katona István püspök.⁴¹

keretét egy olyan ebéd adta, amelyen a fejedelmi család is részt vett. Lásd részletesen Heltai 1995. A karánsebesi misszió 1642-ben ugyan megszűnt, de ebben alighanem legalább akkora szerepet játszottak annak saját problémái – a misszió superiorját a rend visszahívta – mint az, hogy a fejedelem egy feljelentés alapján megdorgálta a karánsebesieket, amiért nem tartják be Erdély törvényeit: Molnár A. 1999: 153–154.

³⁷ Molnár A. 1994: 79.

³⁸ *Approbatae Constitutiones Pars I. Titulus II. Art 1–2.* Lásd: Kolosvári–Óvári (szerk.) 1900: 12–17. Az 1652-es rendeletet lásd Pars V. *Edictum XXV.* (Kolosvári–Óvári (szerk.) 1900: 217.), illetve Szilágyi Sándor bevezető tanulmánya: EOE XI: 23. A törvénycikkek kitiltják a szerzeteseket Erdély területéről és büntetést helyeznek kilátásba támogatóik számára is – tulajdonképpen semmilyen újdonságot nem tartalmaznak az 1607. évi törvényhez képest, vö. 34. jegyzet.

³⁹ Kármán 2011: 148–156.

⁴⁰ A kimondottan teológiai kérdések köré szerveződött vitákat – mint a jezsuita Vásárhelyi Dániel és Medgyesi Pál közötti 1638-as kolozsmonostori beszélgetést – időnként a személyeskedő hangvétel is felválthatta. Ez történt például a jezsuita Hajnal Mátyásnak Keresztúri Pállal folytatott vitájában, amely akkor tört ki, amikor előbbi kételyeket fogalmazott meg a fejedelem fiai, György és Zsigmond tanítatásával kapcsolatban. Lásd: Murdock 2000: 118; Heltai 2005: 136–138, 144–147.

⁴¹ Az unitáriusok elleni kálvinista hitvita-irodalom összefoglalását lásd Heltai 2005: 166–169.

Ennél azonban sokkal fontosabb volt, hogy állami eszközök bevetésére is sor került annak érdekében, hogy az unitarizmus egyre kisebb fenyegetést jelentsen a 17. században a szentháromság teológiai dogmájához hű vallási csoportok számára. 1619-ben Háromszékben a kálvinista–unitárius gyülekezetek közös – nem ritkán háromságtagadó – lelkészeit Keserüi Dajka János 300 katona kíséretében bírta rá arra, hogy elfogadják a kálvinista hittételeket vagy lemondjanak egy erre hajlandó lelkész javára.⁴² A kálvinista egyház hatalmi fölényezetének kiváló példáját adja az az 1641-es eset, amikor a református zsinatot Geleji az addig szintizta unitáriusnak számító Kolozsváron hívta össze, egy időben az első kálvinista kolozsvári bíró megválasztásával. A zsinaton aztán frontális teológiai támadást intézett az unitárius nézetek ellen, sőt be is hívatott az ülésterembe kolozsvári unitáriusokat – akiknek az erőfölénnyel szembeni hallgatása aztán könnyű győzelmet hozott ebben a különös „hitvitában”.⁴³ Végül szintén az antitrinitáriusok, egészen pontosan legradikálisabb irányzatuk, a szombatosok ellen irányult a konfesszionális államra leginkább hasonlító állami eljárás a 17. század első felének Erdélyében: az 1638-as dési országgyűlésen határozat született több száz, Krisztus tiszteletét elutasító unitárius ellen, akiknek a börtönből való elbocsátás feltételeként alá kellett írniuk a kálvinista hitvallás elfogadásáról szóló nyilatkozatot. Bár I. Rákóczi Györgyöt politikai és gazdasági szempontok is vezérelhették, az események legutóbbi elemzője, Szabó András Péter egyértelműen a fejedelem vallási meggyőződését jelöli meg az események legfőbb mozgatórugójaként.⁴⁴

Annak ellenére azonban, hogy a 17. század közepén Erdély számos, a konfesszionális államra jellemző jegyet mutatott, valóban nem érte el azt a szintet, amitől kezdve kifejlődött felekezeti alapú államként beszélhetnénk róla. Az erdélyi fejedelmek esküje az államalakulat fennmaradásáig tartalmazta a négy bevett vallás védelmét – ezt például a 16. században hasonlóan multikonfesszionális alapokat kiépítő Lengyel-Litván Állam protestánsainak nem sikerült elérniük. A fejedelemség politikai életéből sem ekkor, sem a későbbiekben nem záródtak ki a három nem-kálvinista bevett felekezet képviselői: a fejedelmi tanácsnak folyamatosan voltak katolikus tagjai – igaz, a Bethlen Gábor uralkodása alatti, feltűnően magas arányuk a későbbiekben csökkent.⁴⁵ Jó példa Kornis Zsigmond esete, aki katolikus létére lehetett I. Rákóczi György generálisa az 1644-es magyarországi hadjáratban és hadba vonuláskor – feltehetőleg állandó gyóntatónak – egy szerzetest is vitt magával.⁴⁶ Mindent összevetve, ha az elmúlt húsz év német történetírásának kategóriái szerint akarnánk elhelyezni, Erdélyt nem

⁴² Molnár B. L. 2012.

⁴³ Szentpéteri–Viskolcz 2005.

⁴⁴ Szabó 2003.

⁴⁵ A fejedelmi tanács tagjainak felekezeti megoszlására lásd: Horn 1993. A katolikus nemesség szerepéről: Horn 2001.

⁴⁶ I. Rákóczi György levele ifj. Rákóczi Györgynek (Szécsény, 1644. ápr. 26.) MHHH XXIV: 144.

annyira a konfesszionalizáció ellenpéldájának, inkább félbemaradt, tökéletlen konfesszionalizációt felmutató államnak kell tartanunk.⁴⁷

AZ ERDÉLYI FELEKEZETEK HILTEBRANDT ÚTLEÍRÁSÁBAN

Hogyan viszonyult mindezekhez a konfliktusokhoz Hiltebrandt? Ha rövid választ keresünk, azt mondhatjuk: sehogya, észre sem vette őket, de legalábbis az útleírásban nem találjuk ezek nyomát. Sokkal több utalás található az erdélyi fejedelemség közéleti konfliktusainak egy másik csoportjára, amelyek két erdélyi rend, a magyar nemesség és a szász polgárság közötti rossz viszonyt érintik. A hosszú múltra visszatekintő ellentét ebben az időszakban újabb csúcspontjához érkezett, ráadásul ezúttal a nemesség maga mögött érezhette a fejedelem, II. Rákóczi György támogatását is. Az országgyűléseken a szászok hiába tiltakoztak privilégiumaik megnyirbálása ellen: úgy tűnt, elsősorban az elkülönüléshez való joguk került veszélybe, tudniillik az, hogy városaikban tilos volt a nem német származásúak ingatlanszerzése.⁴⁸ Claes Rálamb útleírásából tudjuk, hogy a szász polgárok szívesen osztották meg panaszait az arra járó utazókkal: neki a nagysinki bíró ecsetelte részletesen az *Universitast* ért sérelmeket.⁴⁹ Nem világos azonban, hogy Hiltebrandt is hasonló módon értesült-e a konfliktusról vagy csak később, Tröster munkájának olvasása után tartotta szükségesnek, hogy jelezze: a magyar nemesek – akik szerinte amúgy is „kegyetlen” emberek, akik jobbágyaikkal „török módra viselkednek” – „a németekkel szemben teljességgel ellenségesek és rosszindulatúak”.⁵⁰ Nagyon valószínű, hogy az utóbbira, az országleírás szász szerzőjének hatására kell gyanakodnunk: az *Alt- und Neue Daciában* a magyarok németellenes érzelmeit a Hiltebrandtéval azonos kifejezés („abgünstig”, azaz rosszindulatú) jelzi.⁵¹ A stettini teológushallgató emellett – akárcsak Tröster – létező és nem vitatott privilégiumként mutatja be azt, hogy a szász városokban a magyarok nem vehetnek házakat, azonban más, lutheránus hitet valló németek igen. A szászok sérelmei között Hiltebrandt beszámolójában a magas adóterhek miatti panaszok foglalnak el előkelő helyet.⁵² Azt azonban nem kell feltétlenül az erőteljes szász rendi szemlélettel rendelkező Tröster számolójára írunk, hogy a stettini teológushallgató Erdély lakói közül egyértelműen a szászokat érezte magához legközelebb állónak: több megjegyzése is azt mutatja,

⁴⁷ A fenti érvelést korábban más kontextusban is kifejtettem: Kármán 2011: 37–41.

⁴⁸ A konfliktusról lásd részletesebben: Teutsch 1921: 427–429; Kósa 1942: 50–55.

⁴⁹ Rálamb 1963: 79–80.

⁵⁰ „[...] grausam”; „auf Türckisch umbgehen”; „den Teutschen gantz disaffectionirt und sehr abgünstig seyn”. Hiltebrandt 1937: 30.

⁵¹ „[...] diß Volck, so noch heut zu Tag den Teutschen sehr abgünstig ist”. Tröster 1981: 35 (az eredetiben 82).

⁵² Hiltebrandt 1937: 68.

hogy „német voltuk” miatt – még ha az általuk beszélt dialektus nehezen követhetőnek is bizonyult számára – közösséget érzett velük.⁵³

Mindez persze nem jelenti azt, hogy Hiltebrandt egyáltalán nem érdeklődött volna a felekezetekkel kapcsolatos információk iránt. Egyetemi tanulmányait szüneteltető teológushallgatóként természetesen számos alkalommal jegyzett fel olyan megfigyeléseket és véleményeket, amelyek a különböző csoportok hitvallására vagy hitéletére vonatkoznak. Különösen feltűnő eljárása akkor, ha írását későbbi, világi háttérű útítársai, Claes Rålamb és Jonas Klingén beszámolóival vetjük össze: a svéd diplomata mindössze egyetlen megjegyzést szentelt az erdélyi felekezeteknek, míg az írásában főleg a konstantinápolyi diplomáciai küldetésre koncentráló titkára még ennyit sem.⁵⁴

Az egyházi életről szóló információk nagy hányada az útleírásnak azon részében található, amelyekben Hiltebrandt, a kronologikus elbeszélést megszakítva, az erdélyi társadalom egyes csoportjairól közöl hosszabb leírásokat. Az államleíró irodalom és az apodemikusok hatását tükröző beszámolók mellett, hogy az egyes csoportok eredetéről, nyelvéről, jogi helyzetéről, közigazgatási jellegzetességeiről, illetve – a korszakban kialakuló viseletkönyvek narratív megfelelőjeként – ruházataról adnak ismertetést, természetesen felekezeti hovatartozásukról is megemlékeznek. Akárcsak a viseletkönyvek esetében, a csoportok meghatározásának kritériumai itt is meglehetősen diffúzak: az alapvetően etnikai alapú rendszer mellett – a magyarok, németek, románok, sőt a cigányok is külön leírást kapnak – Hiltebrandt a rendi tagolódást is figyelembe veszi: a székelyeket külön tárgyalja, annak ellenére, hogy őket is magyaroknak tartja („sőt a legrégebbi magyarok Erdélyben”).⁵⁵ Sőt, az anabaptisták közösségének külön „fejzetet” szentel, így a vallási kritérium is szerephez jut.⁵⁶

Érdekes módon a felekezeti viszonyokról való megemlékezés éppen a magyarok esetében marad el, az ő hovatartozásuk később, a székelyekről írott beszámolóiból derül ki: „Vallásukra nézve, akárcsak a többi magyar, nagyrészt reformátusok, avagy kálvinisták. A Csíkban katolikusok, átlovaglásom alkalmával [...] a havasokon számos kápolnát láttam és csodálkoztam is, hogyan jutnak fel oda a katolikusok.”⁵⁷ Ezzel ellentétben a szászokról nemcsak az hangzik el, hogy lutheránusok és hogy vallási ceremóniáik megegyeznek a németországiakkal, de

⁵³ Hiltebrandt 1937: 63–65. Vele ellentétben Rålambot, aki kulturálisan szintén a szászokat érezte magához legközelebb állóknak, ez egyáltalán nem akadályozta meg abban, hogy kifejtse: a szászok is felelősek azért, ha a magyarok elveszik privilégiumaikat, mert nincs közöttük elég értelmes ember, hanem mindannyian együgyűek: Rålamb 1679: 18–19. Lásd még: Kármán 2002: 123. Tröster szemléletéről: Szegedi 2002: 316–340.

⁵⁴ Rålamb 1963: 68; Jonas Klingén beszámolója az 1657–58-as konstantinápolyi követségről és benne – meglehetősen röviden – az Erdélyben töltött időről kiadatlan: UUB N 439. fol. 140–153.

⁵⁵ „[...] und zwar die ältisten Ungarn in Siebenbürgen”. Hiltebrandt 1937: 75.

⁵⁶ A viseletkönyv műfajának áttöréséről a 17. században és az azokban alkalmazott kategorizálási sokszínűségről legújabbán Born 2011.

⁵⁷ „Der Religion nach sind Sie mit den Andern Ungarn meistentheils Reformiret oder Calvinisch. Im Csyk oder Chyck, Czik sind Sie Catholisch, wie Ich dann im Durchreiten [...] auf dem

Hiltebrandt egyházszerzetüket is részletesen bemutatja: szót ejt a hét káptalanról és a Berethalmon székelő püspökről.⁵⁸ Szintén fontosnak tartja kiemelni, milyen védettséget élveznek a szász egyházi emberek: ha bárki ok nélkül bántalmaz lelkészt, tanítót vagy diákot – és ezt három tanú bizonyítja – külön bírósági eljárás nélkül kötelezhető 200 forint bírság megfizetésére.⁵⁹ Hiltebrandt még az egyház belső életét, konzervatív teológiai beállítottságát is érzékelteti a következő megjegyzéssel: amikor Georgius Calixtusnak, a keresztény egyházak uniójának elérésére törekvő lutheránus teológusnak nézeteiről kérdezte őket, „csóválták a fejüket és igen rosszakat mondtak róla mint [vallási] újítóról”.⁶⁰

A katolikus és unitárius egyházak – mivel nem képeznek elkülönülve élő társaságot, mint az anabaptisták, de nem kötődnek szigorúan egyik rendi vagy etnikai csoporthoz sem – nem részesülnek kiemelt figyelemben ezekben az „országleíró” részekben. Előbbiekről csak a fentebb olvasható, székelyföldi kápolnákkal kapcsolatos megjegyzéshez hasonló, elszórt információkat találunk az útleírásban: például amikor Hiltebrandt megemlíti, hogy a jezsuiták kivételével a katolikusokat is megtűrik Erdélyben vagy amikor közli, hogy Gyulaférvárott a szállásuk mögött lakott a katolikus páter.⁶¹ Valamivel nagyobb teret kapnak a Hiltebrandt által ariánusnak titulált szentháromság-tagadók, főleg azért, mert Welling jó kapcsolatba keveredett kolozsvári kollégiumuk rektorával, Valentinus Baumgarttal.⁶² A stettini fiatalembernek is alkalma nyílt arra, hogy az unitárius teológussal szót váltson, sőt akár *Corpus Doctrinae* című írását is lapozgathatta volna, hiszen ebből egy példányt ajándékba kaptak és magukkal vittek az útra. Azonban, beszámolója szerint, az első mondat, amelyet a műben elolvasott, a Krisztussal kapcsolatos tanításokat emberi találmánynak minősítette („Doctrinam de Christo esse inventum humanum”), ami annyira felzaklatta Hiltebrandtot, hogy azonnal le is tette a könyvet. Később állítása szerint ezt megbánta, hiszen így elszalasztotta a lehetőséget, hogy pontosan megismerje az istenkáromló nézeteket. Mindenesetre Hiltebrandt joviális, adomázgató stílusban azt is elmeséli, hogy az említett Michael Baumgarttól megérdeklődte, vajon miért nem tüntette fel nevét könyvének címodalán, holott Pál apostol

Schneegebürg Viele Capellen gesehen und mich Verwundert, wie Catholicen dahin kommen solten”. Hiltebrandt 1937: 76.

⁵⁸ Hiltebrandt 1937: 34–35. Máshol azt is hozzáfűzi, hogy a szász prédikátorok, noha saját püspöki is van, a református magyar püspök fennhatósága alá is tartoznak és az általa meghirdetett *convocatio*kon kötelesek megjelenni (Hiltebrandt 1937: 54). Nem világos, mit érthetett félre a stettini teológushallgató, a szászföldi lelkészek csak a szász lutheránus zsinatokon jelentek meg, református püspöki felügyeletről nem tudunk. Vö. Teutsch 1921: 458–463. A hivatkozott szabályozás talán a Szászföldön kívüli lutheránus gyülekezetekre vonatkozhatott.

⁵⁹ Ez az információ szintén a „szakirodalomból” származik, lásd Tröster 1981: 66 (az eredetiben 205–206).

⁶⁰ „[...] schüttelten Sie den Kopff und waren auff Ihn als einen Neuling sehr übel zu sprechen”. Hiltebrandt 1937: 66.

⁶¹ Hiltebrandt 1937: 54, 50.

⁶² Az 1655-ben Lengyelországból Kolozsvárra érkezett tanár keresztnevét Hiltebrandt tévesen, Michaelnek írja. Személyéről lásd Bíró Gy. 2000: 41; Gebei 2009: 14.

így tett a rómaiakhoz írott levelében. Baumgart válasza a beszámoló szerint az volt: ha ő Pál apostol lenne, ő is feltüntetné a nevét.⁶³

A legkülönösebb az ortodoxok esete. Az erdélyi románok leírásából vallásuk ismertetése szinte teljesen hiányzik: mindössze egy erősen kétes hitelességű megjegyzést olvashatunk, miszerint az egyébként rablásra és fosztogatásra hajlamos románokat csak karóba húzással lehet megregulázni. Ennek pedig Hiltebrandt szerint az lenne az oka, hogy az akasztófától nem félnek, hanem örömmel, dalolva néznek szembe vele, mivel azt mondják: megváltójuk, Krisztus is épp ilyen halált halt.⁶⁴ Több és feltehetőleg sokkal megbízhatóbb információt szolgáltat Hiltebrandt később, Moldva leírásánál: mivel ukrajnai utazását elsősorban a görögkeleti egyház megismerésével magyarázza, természetesen, hogy hosszú értekezéseket közöl a liturgiáról, a papok nősüléséről, a pópák és szerzetesek külsejéről, a kereszttetés módjáról és az egyházi élet más jellegzetes vonásairól.⁶⁵ Kevés helyen derül azonban ki, mely megállapításai vonatkoznak kifejezetten a moldvai és melyek általában a görögkeleti egyházra. Kivételt képeznek ez alól a faharangok: míg a stettini teológushallgató szerint Ukrajnában az ortodox templomoknak szép harangjai vannak, addig Moldva és Havasalföld templomaiban a híveket egy fahasáb ütögetésével hívják az istentiszteletre. Ezzel az alkalmazhatósággal Erdélyben, Kolozsvárott szembesült először és nagy elismeréssel emlegette, milyen sokszínű hangzást volt képes produkálni az ortodox egyházfi ezzel a meglehetősen egyszerű hangszerrel.⁶⁶

Hiltebrandt végül – mint a korábbiakban említettem – meglehetősen sokat ír az anabaptisták (ahogy ő nevezi: újrakeresztelők) kis csoportjáról. Ugyan Sárospatakon találkozott velük először – és ezért leírásuk az útbeszámolóban még az Erdélybe érkezés előtt kapott helyet –, Hiltebrandt jelzi, hogy a későbbiekben, Alvinc és Fogaras környékén is találkozott hasonló csoportokkal.⁶⁷ Nagy érdeklődést tanúsít társadalmi berendezkedésük iránt, bár igyekszik megmutatni, hogy közösségi életük alapja, a magántulajdon elvetése nem került át egészen sikeresen a gyakorlatba. Szintén nem kis malíciával számol be arról, hogy ezen „Ecclesia pura et angelica” normaszegői száműzetéses büntetésüket távolsági kereskedelmi tevékenységgel szokták kombinálni. Mindenesetre, ha teológiai nézeteikről nem is, kézműves tudásukról – elsősorban a késművesség és faze-kasság terén –, illetve szorgalmukról elismeréssel nyilatkozik.⁶⁸ Az utolsó vallási kisebbség, amelyet Hiltebrandt egyáltalán megemlít, a zsidóké: róluk azonban

⁶³ A Biblia hivatkozott könyve Károli Gáspár fordításában így kezdődik: „Pál, Jézus Krisztusnak szolgája, elhívott apostol, elváltva Isten evangéliomának hirdetésére”. Az unitáriusokkal kapcsolatos információk Hiltebrandt 1937: 40.

⁶⁴ Hiltebrandt 1937: 71.

⁶⁵ Hiltebrandt 1937: 79–81.

⁶⁶ Hiltebrandt 1937: 80, 54.

⁶⁷ Hiltebrandt 1937: 45.

⁶⁸ Hiltebrandt 1937: 18–20.

mindössze annyit tudunk meg, hogy török árukkal kereskedő kis csoportjuknak Gyulafehérvárott zsinagógája is van.⁶⁹

A különböző felekezetek belső életéről, esetleges egyházon belüli konfliktusairól a stettini teológushallgató meglehetősen kevés információt nyújt. A fentiekben már jeleztem, hogy a szászoknak konzervatív teológiai szemléletet tulajdonít: az ő céljuk minden vallási újítás kizárása. A korabeli erdélyi lutheránus egyházat azonban nem is jellemezték olyan heves viták, mint a kálvinisták belső életét. Az 1630-as évek végétől a főleg angliai peregrinus diákok által terjesztett puritánus eszmék által kiváltott viták – különösen az egyházkormányzatot érintő kérdésekben – az 1640-es években lezajlott első hullám után éppen az 1650-es évtized közepére érkeztek el csúcspontjukra.⁷⁰ Mivel pedig a püspöki egyház-szervezet legfőbb szószólója – az egyes puritánusok által ajánlott decentralizált, presbiteriánus rendszerrel szemben – ekkoriban éppen az az Isaac Basire volt, akivel Hiltebrandt jó kapcsolatba került, a fiatalember természetesen részletes információkat szerzett a vitáról – legalábbis annak egyik oldaláról. Így útleírásában megemlíti azt az 1655. szeptember 24-i disputációt, amelyen Basire sikeresen dehonesztálta a fejedelem előtt tanártársát, a puritánus Apáczai Csere Jánost, olyannyira, hogy II. Rákóczi György kijelentette: „ha a presbiteriánusok ezen *certamenjének* szerzője nem nyugszik, ledobhatja egy magas toronyból”.⁷¹ Az utókor által a magyar pedagógiai gondolkodás forradalmi megújítójaként tisztelt Apáczai Csere János írásaiból ismert epizódot Hiltebrandt a másik oldalról mutatja be – és amikor a Basire álláspontjának alátámasztására sorolt igehelyeket idézi, nem hagy kétséget afelől, hogy tökéletesen azonosul az angliai professzor álláspontjával: minden, ami a püspöki hatalom ellen irányul, az anarchiához vezet. Erre mutat meglehetősen kárörvendő utólagos konklúziója is: „Mostanra a nagyváradiaknak [akiket ő a puritanizmus legfőbb képviselőinek tart] szép kis püspökük van, a török mufti!” – utalásként arra, hogy Nagyvárad 1660-ban oszmán uralom alá került.⁷²

Basire hivatkozásainak kijegyzetelése nem az egyetlen alkalom, amikor Hiltebrandt kimondottan teológiai kérdésfelvetések iránt árul el érdeklődést: feljegyezte azt is, hogy a gyulafehérvári professzorral az úrvacsora kiszolgáltatásának

⁶⁹ Hiltebrandt 1937: 50.

⁷⁰ A magyarországi és erdélyi puritanizmusról szóló legmegbízhatóbb monográfia mind a mai napig: Zoványi 1911.

⁷¹ „[...] fals der Autor dieses Certaminis der Presbyterianer nicht acqviesciren würde, wolte Er Ihn Von einem hohen Thrum [sic!] herunterstürzten lassen.” Hiltebrandt 1937: 53.

⁷² „Jetzt haben die Großwardener einen schönen Episcopum, den Türckischen Mufti!” Hiltebrandt 1937: 53. Az 1655. szept. 24-i vitáról Apáczai írt egy beszámólót (Narratio vera actus, qui anno 1655. d. 24. Sept. in Collegio Albensi contigit), ez azonban elveszett, csak két 18. századi kivonatát ismerjük. Magyar fordításuk: Apáczai Csere 1976. Az események legrészletesebb rekonstrukcióját lásd: Bán 1958: 440–446. Hiltebrandt beszámolója megerősíti Bánnak azt a feltevést, hogy II. Rákóczi György nem közvetlenül Apáczait fenyegette meg halálbüntetéssel, hanem mindazokat, akik a továbbiakban nem hagynak fel a puritán nézetek terjesztésével. A nagyváradi puritánokról az 1650-es években lásd még Csernák 1992: 200–221.

kérdéséről is vitatkozott, ütköztetve a kálvinista és lutheránus álláspontokat.⁷³ Nem annyira teológiai hangsúlyai vannak ugyanakkor beszámolójának arról a „disputációról”, amelyet az átlényegülés tanáról folytatott a kolozsmonostori katolikus kolostor páterével – amelyet egyébként csak azért látogatott meg, mert azt mondták neki, ott lehet a legjobb sört kapni. A páter az átváltozás csodájának lehetőségét kis kerek kövekkel próbálta bizonyítani, amelyek – elbeszélése szerint – úgy keletkeztek, hogy egy keresztény sereg nagy győzelmet aratott a barbárok ellen és üldözőbe vette őket. A barbárok pénzt szórtak a hátuk mögé, hogy ezzel összezavarják üldözőiket, ám Isten ezt a pénzt kővé változtatta, így segítve elő a keresztény győzelem teljességét. Hiltebrandt – a kuriozitások feljegyzését előíró apodemikus módszertant követve – részletes leírást közölt a kőről, amelyen arab írásjegyeket vélt felfedezni. Még a kövek lelőhelyét is meglátogatta.⁷⁴ Nem tudjuk, hogy amikor Moldvába érkezve szóba akart állni egy helybéli pópával, teológiai kérdésekről akart-e tájékozódni, mert csak csalódását jegyezhetette fel: „ezzel a pópával latinul akartam beszélgetni, azonban nem értette, mert ők az anyanyelvükön kívül, amelynek írás-olvasását elsajátítják, semmit sem tanulnak.” Feljegyzése szerint sok pópa még a Miatyánkot sem tudta helyesen elmondani.⁷⁵

* * *

Az útleírás részletes olvasata igazolta előzetes feltételezésem: Conrad Jacob Hiltebrandt – már csak szakmájából eredően is – valóban nagy figyelemmel fordult az erdélyi felekezetek sokszínűsége felé. Mind a hitélet külsődleges megnyilvánulási formái, mind a felekezetek belső ügyei számot tarthattak érdeklődésére, még ha a közöttük feszülő konfliktusok nem is tűntek fel neki. Második feltevésem

⁷³ Hiltebrandt 1937: 54–55.

⁷⁴ Hiltebrandt 1937: 39–40.

⁷⁵ „Mit diesem Poppen wollte Ich Latein reden, Er Verstand Es aber nicht, gestalt Sie außer Ihrer Muttersprach, die Sie lesen und Schreiben lernen, nichts studieren.” Hiltebrandt 1937: 79. A latintudás hiányára vonatkozó megjegyzés különösen azért érdekes, mert nem sokkal korábban Hiltebrandt lejegyezte, hogy egy fogadóban hallotta a románokat, amint egymással „rómaiul beszélnek” (Hiltebrandt 1937: 70), de utána, úgy látszik, nem lepődött meg, amikor mégsem tudtak latinul kommunikálni. Későbbi útítársával, Claes Rálambbal ellentétben ő legalább visszafogottan fogalmazott: a svéd diplomata ugyanis azt jegyezte le az első havasalföldi faluban, hogy úgy érezte magát, mintha régi rómaiak között lenne, hiszen mindenki latinul beszélt. Később azonban ez nem akadályozta meg abban, hogy megdicsérje Constantin Şerban vajda titkáranak latinságát – bár saját sorai szerint ennek kellett volna az illető anyanyelvének lennie. Részletesen lásd Kármán 2002: 129. Hiltebrandt egyébként szintén tényként kezelte a románok római származásának humanista tradícióját. Még egy konstantinápolyi barátjától hallott versikét is lejegyezt: „Roma cacaturiens quondam medicamine sumpto / Emisit stercus grande: Walachus erat!”, sőt a nagyobb hatás elérése végett le is fordította németre (Hiltebrandt 1937: 78). A meglehetősen ízléstelen, a románokat a rómaiak székletéből származtató poémához Hiltebrandt meglepő kommentárt csatolt: „Bármennyire is undorító is ez a vers, mutatja a vlachok római eredetét”. Hiltebrandt 1937: 79. Nincs abban semmi meglepő, hogy a románok római gyökereiről szóló hagyományról Romániában publikáló Adolf Armbruster a fogadóbeli jelenetet ismertette, ám a versikét jobbnak látta mellőzni: Armbruster 1977: 180, 87. j.

helyessége azonban – tudniillik, hogy Hiltebrandt útleírásából nemcsak azt tudhatjuk meg, mit láttak a nyugatról érkező utazók, hanem azt is, mit gondoltak róla – még igazolásra vár. Az utazó jóindulatú érdeklődése még egyáltalán nem jelenti azt, hogy egyben követendő példának is tartaná a leírt viszonyokat. Hiltebrandt esetében ez nyilvánvaló például Ukrajna leírásakor: a pomerániai lelkész aligha lett volna lelkes, ha az amúgy joviális stílusban ábrázolt, „lustig”-nak minősített, vidáman részegeskedő kozákokat saját gyülekezetében látja viszont.⁷⁶

Expliciten megfogalmazott személyes értékítéleteket azonban nagyon ritkán találunk Hiltebrandt útleírásának lapjain, és ez nem is felelt volna meg az apodemikus módszertannak, illetve a *Staatsbeschreibung* műfaji hagyományainak. A stettini teológus azonban mégis ad valamilyen támpontot olvasóinak arról, mit gondol az erdélyi multikonfessionális térről. Gyulafehérvár leírásakor hosszasan részletezi, hogy a kálvinista magyar templom mellett a városban a katolikusoknak és az ortodoxoknak is van templomuk, sőt – mint említettem – a zsidók is rendelkeznek egy imaházzal. A felsorolás ezzel a megjegyzéssel zárul: „A magyarok, a kálvinisták, a katolikusok, a görögök és a héberek tehát mind saját módjukon imádták ugyanazt az Istent ebben a Gyulafehérvár nevű városban.”⁷⁷ Ebből a mondatból Hiltebrandt véleménye nagyon pozitívnak tűnik: az istentisztelet különböző formái ezek szerint nem befolyásolnák azt, hogy végső soron minden felekezet – még a nem keresztény zsidók is – ugyanazt az egy Istent hiszik. Ennek alapján nyugodtan mondhatnánk: Erdély vallásbékéje – mint említettem, úgy tűnik, a felekezetek közötti villongásokat Hiltebrandt egyáltalán nem vette észre – példamutató Európa és a világ más vidékei számára is.

A szövegnek ezzel a kijelentéssel azonban még nincs vége. A következő mondatban Hiltebrandt ugyanis bibliai párhuzamot hoz: olyan ez a helyzet, mint Szamáriában volt, amelynek lakosai „félétek az Urat és ugyancsak szolgálták az isteneket bármely olyan nép szokása szerint, ahonnan éppen származtak”.⁷⁸ Ez a kijelentés már egészen más következtetésre ad alapot, mint a megelőző. A szamaritánusok ugyanis – mint az idézett bibliai locus következő versei is ellentmondást nem tűrően közlik – pogányok: viselkedésük ellentmond a monoteista istentisztelet kizárólagossági parancsának.⁷⁹ Az erdélyi állapotok ennek fényében már korántsem példamutatók, hanem súlyos eltérélyedésről tanúskodnak. A tanulmányom legelején idézett Hiltebrandt-megjegyzés szintén ezt az értelmezést támasztja alá: a sokféle felekezetet a pomerániai lelkész abban is úgy értékeli, mintha sok különböző isten tisztelete volna lehetséges a fejedelemségben.

Hiltebrandt saját korában egyáltalán nem állt egyedül azzal a véleményével, hogy az erdélyi vallási sokszínűség nem egyértelműen pozitív jelenség. A már

⁷⁶ Hiltebrandt 1937: 91.

⁷⁷ „Ehrten also Hungarn, Calvinisten, Catholichen, Griechen und Hebreer, ein jeglicher Gott auf seine Weise in Ihren Tempeln in dieser Stadt Weißenburg.” Hiltebrandt 1937: 54.

⁷⁸ „[...] die einwohner Samariae den Herren fürchteten und dienten auch den Göttern nach eines Jeglichen Volcks weise, Von dannen Sie hergebracht waren.” Hiltebrandt 1937: 54.

⁷⁹ Hiltebrandt rosszul adja meg a bibliai helyet 2Kir 6,33-ban, a helyes locus 2Kir 17,33.

sokat emlegetett Claes Rålamb szintén azt jegyezte fel Kolozsmonostorról, hogy „a település teljes mértékben katolikus, a templom nagy és jól épített – eleget csodálkoztam rajta, miképpen tűrheti ezt el a fejedelem.”⁸⁰ Nyugat-európai kortársaik nagy része valószínűleg hasonlóképpen nyilatkozott volna. Nem szorul hosszas bizonygatásra, hogy a harmincéves háború elejének „fundamentalista” légköre nem szimpatizált a multikonfesszionális állam elképzelésével. Eszméletörténeti kutatások azonban azt mutatják, hogy a helyzet később sem változott radikálisan. A vesztfáliai békéhez közeledve ugyan előtérbe került a konfliktusok politikai jellegű, kompromisszumos megoldásának lehetősége, ám a *ratio status*-ról folyó vitákban az állam felekezeti pluralitása továbbra is csak mint szükséges rossz jelenhetett meg. A több felekezeti magában foglaló állam a teoretikusok szerint kerülendő volt és létezése csak a polgárháború elkerülése érdekében tűnt elfogadhatónak.⁸¹ Conrad Jacob Hildebrandtől sem várhatjuk tehát el, hogy későbbi korok értékrendjét használva a vallási tolerancia ünneplendő példajaként állítsa kortársai elé az erdélyi fejedelemség felekezeti sokszínűségét. Útleírása vizsgálatán keresztül ugyanakkor fontos következtetéshez juthattunk a konfesszionális fogalmának erdélyi alkalmazhatóságával kapcsolatban: ugyan az utókor szemével nézve a fejedelemség állami és vallási élete a 17. században felmutat egyes elemeket, amelyek a Német-római Birodalom területén leírt konfesszionális fogalommal mutatnak rokonságot, ezek mértéke nem érte el azt a szintet, hogy az idegenből jövő kortársaknak is feltűnjön. Az Erdélyi Fejedelemség legfőbb ismertetőjegye a 17. században is a kis területen együtt élő számos népcsoport és felekezet által biztosított sokszínűség maradt.

FORRÁSOK

Riksarkivet (Stockholm)

Riksregistraturet

Uppsala Universitetsbibliotek (UUB)

N 439. Coll. Nordin Diplomatica Suecana Vol. 10.

Apáczai Csere János 1976: Hú elbeszélése annak az eseménynek, mely 1655. szeptember 24-én a gyulafehérvári kollégiumban történt. In: Orosz Lajos (szerk.): *Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei*. 2. kiad. Budapest, 177–180.

EOE V: Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel*. V. kötet. 1601–1607. Budapest, 1879.

⁸⁰ „[...] hwilcken By är heel Catholisk; Kyrckian stoor och wäl bygd, hwilcket iag intet lijtet undrade det Fursten lijda kunde.” Rålamb 1963: 68–69.

⁸¹ Scheuner 1975; Weber 2000. A fundamentalizmus fogalmának használatáról a harmincéves háborút közvetlenül megelőző évtizedre lásd Schilling (Hg.) 2007.

- EOE VI: Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel*. VI. kötet. 1608–1614. Budapest, 1880.
- EOE XI: Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel*. XI. kötet. 1649–1658. Budapest, 1886.
- Firnhaber, Friedrich (Hg.) 1852: Actenstücke zur Aufhellung der ungrischen Geschichte des 17. und 18. Jahrhunderts aus Privatarchiven. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* (8.) 1–75.
- Hiltebrandt, Conrad Jacob 1937: *Conrad Jacob Hiltebrandt's Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656–1658)*. (Hg. von Franz Babinger). Leiden.
- Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen (szerk.) 1900: *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1540–1848. évi erdélyi törvények*. Budapest.
- MHHD XXIII: Szilágyi Sándor (szerk.): *Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez*. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria 23.) Budapest, 1874.
- MHHD XXIV: Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria 24.) Budapest, 1875.
- Rålamb, Claes 1679: *Kort Beskriffning om thet som wid then Constantinopolitanske Resan är föreluppit...* Stockholm.
- Rålamb, Claes 1963: *Claes Rålamb's diarium under resa till Konstantinopel 1657–1658*. (Utg. av Christian Callmer) (Historiska handlingar 37:3.) Stockholm.
- Szilágyi Sándor (szerk.) 1891: *Erdély és az északkeleti háború*. II. köt. Budapest.
- Tröster, Johannes 1981: *Das Alt- und Neu-Teutsche Dacia, das ist: Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen*. [Reprint] (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 5.) Köln–Wien.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ådahl, Karin (ed.) 2007: *The Sultan's Procession. The Swedish Embassy to Sultan Mehmed IV in 1657–1658 and the Rålamb Paintings*. Istanbul.
- Armbruster, Adolf 1977: *La Romanité des Roumains. Histoire d'une idée*. (Bibliotheca Historica Romaniae, Monographies 17.) București.
- Babinger, Franz 1937: Einführung. Conrad Jacob Hiltebrandt und sein Reisebuch. In: *Conrad Jacob Hiltebrandt's Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656–1658)*. (Hg. von Franz Babinger.) Leiden, ix–xxx.
- Balázs Mihály 2002: „...A hit hallásból lészön...” Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez Erdélyben. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest, 51–73.
- Bán Imre 1958: *Apáczai Csere János*. (Irodalomtörténeti könyvtár 2.) Budapest.
- Bíró Gyöngyi 2000: Az unitárius egyházi értelmiség könyvtárai a XVI–XVII. századi Kolozsvárott. *Keresztény Magvető* (106.) 35–48.
- Bíró Vencel 1921: *Erdély követei a Portán*. Kolozsvár.
- Bíró Vencel 1929: *Bethlen Gábor és az erdélyi katholicizmus*. Kolozsvár.

- Born, Robert 2011: Mapping Transylvania as a Multiethnic and Multiconfessional region in Costume Books (17th–19th Centuries). In: Vintilă-Ghițulescu, Constanța (ed.): *From Traditional Attire to Modern Dress: Modes of Identification, Modes of Recognition in the Balkans (XVIIth–XXth Centuries)*. Newcastle upon Tyne, 52–82.
- Csernák Béla 1992: *A református egyház Nagyváradon 1557–1660*. 2. kiad. Nagyvárad.
- Darnell, W.N. (ed.) 1831: *The Correspondence of Isaac Basire, D.D.* London.
- Dumitran, Ana – Gúdor Botond – Dănilă, Nicolae 2000: *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul secolului XVI–primele decenii ale secolului XVIII) / Román–magyar felekezeti közti kapcsolatok Erdélyben (a XVI. század közepe–a XVIII. század első évtizedei között)*. Alba Iulia/Gyulafehérvár.
- Gebei Sándor 1996: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648–1657)*. (Acta Academicae Pedagogicae Agriensis. Nova series, sectio historiae 23.) Eger.
- Gebei Sándor 2000: II. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita felosztási kísérletében (1656–1657). *Századok* (144.) 4. 803–848.
- Gebei Sándor 2009: Lengyel protestánsok I. és II. Rákóczi György szolgálatában. In: Kármán Gábor – Szabó András Péter (szerk.): *Szerencsének elegyes forgása: II. Rákóczi György és kora*. Budapest, 13–23.
- Goffman, Daniel 1998: *Britons in the Ottoman Empire 1642–1660*. Seattle–London.
- Göransson, Sven 1956: *Den europeiska konfessionspolitikens upplösning 1654–1660. Religion och utrikespolitik under Karl X Gustav*. (Uppsala Universitetets årsskrift 1956/3.) Uppsala–Wiesbaden.
- Hajós József 1997: Frölich Dávid. *Magyar Könyvszemle* (113.) 16–32.
- Hamilton, Alastair 1994: The English Interest in the Arabic-Speaking Christians. In: Russell, G.A. (ed.): *The 'Arabick' Interest of the Natural Philosophers in Seventeenth-Century England*. (Brill's Studies in Intellectual History 47.) Leiden, 30–53.
- Heltai János 1995: Szent Atyák öröme. Medgyesi Pál és Vásárhelyi Dániel hitvitája. In: Miskolczy Ambrus (szerk.): *Europa Balcanica – Danubiana – Carpathica. Annales cultura – historia – philologia III/a*. Budapest, 224–235.
- Heltai János 2005: A nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a 17. század első felében (1601–1655). In: Heltai János – Tasi Réka (szerk.): „Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*. Miskolc, 115–174.
- Horn Ildikó 1993: Az erdélyi fejedelmi tanács 1648–1657-ben. In: Horn Ildikó (szerk.): *Perlekedő évszázadok: Emlékkönyv Für Lajos történész 60. születésnapjára*. Budapest, 240–276.
- Horn Ildikó 2001: Az erdélyi katolikus elit Pázmány Péter korában. In: Hargittay Emil (szerk.): *Pázmány Péter és kora*. (Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok 2.) Piliscsaba, 81–91.
- Jakab Antal 1944: Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században. *Erdélyi Múzeum* (49.) 5–20.
- Juhász István 1940: *A reformáció az erdélyi románok között*. Kolozsvár.
- Kármán Gábor 2001: Svéd diplomácia a Portán 1657–1658. Claes Rálamb és Gotthard Welling konstantinápolyi követsége. *Sic Itur ad Astra* (13.) 1–2. 53–85.
- Kármán Gábor 2002: Fatányér és kőkorszó. Magyarok és havasalföldiek egy 17. századi svéd diplomata szemével. *Korall* (3.) 9. 107–136.

- Kármán Gábor 2011: *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után*. Budapest.
- Kármán Gábor 2012: II. Rákóczi György 1657. évi lengyelországi hadjáratának diplomáciai háttere. *Századok* (146.) 5. 1049–1084.
- Kármán Gábor 2013: *Egy közép-európai odüsszeia a 17. században: Harsányi Nagy Jakab élete*. (Mikrotörténelem 5.) Budapest.
- Keul István 2009: *Early Modern Religious Communities in East-Central Europe: Ethnic Diversity, Denominational Plurality, and Corporative Politics in the Principality of Transylvania (1526–1691)*. (Studies in Medieval and Reformation Traditions 143.) Leiden.
- Kósa János 1942: *II. Rákóczi György*. Budapest.
- Kovács Sándor Iván 1988: A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében. In: Kovács Sándor Iván: *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*. Budapest, 95–200.
- Molnár Antal 1994: Az udvarhelyi jezsuita Missio Siculica kezdetei az 1650-es években. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* (6.) 3–4. 71–89.
- Molnár Antal 1999: Jezsuita misszió Karánsebesen (1625–1642). *Történelmi Szemle* (41.) 1–2. 127–156.
- Molnár B. Lehel 2012: A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez. Toposz és valóság közt. *Keresztény Magvető* (118.) 245–275.
- Munthe, Arne 1935: Utrikesförvaltningen 1648–1720. In: Forssel, Arne et al.: *Den svenska utrikesförvaltningens historia*. Uppsala, 111–178.
- Murdock, Graeme 2000: *Calvinism on the Frontier. International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania*. Oxford.
- Păcurariu, Mircea 1994: *Geschichte der Rumänischen Orthodoxen Kirche*. (Oikonomia. Quellen und Studien zur orthodoxen Theologie 33.) Erlangen.
- Pavercsik Ilona 1996: David Frölich sajátkezű feljegyzései műveiről. *Magyar Könyvszemle* (112.) 292–319, 429–450.
- Periş, Lucian 2005: *Prezențe catolice în Transilvania, Moldova și Țara Românească 1601–1698*. Blaj.
- Rassem, Mohammed – Stagl, Justin 1994: Einleitung. In: Rassem, Mohammed – Stagl, Justin (Hgg.): *Geschichte der Staatsbeschreibung. Ausgewählte Quellentexte 1456–1813*. Berlin, 1–37.
- Scheuner, Ulrich 1975: Staatsräson und die religiöse Einheit des Staates. Zur Religionspolitik in Deutschland im Zeitalter der Glaubensspaltung. In: Schnur, Roman (Hg.): *Staatsräson. Studien zur Geschichte eines politischen Begriffs*. Berlin, 363–405.
- Schilling, Heinz (Hg.) 2007: *Konfessioneller Fundamentalismus. Religion als politischer Faktor im europäischen Mächtesystem um 1600*. München.
- Sipos Gábor 2000: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*. (Erdélyi tudományos füzetek 230.) Kolozsvár.
- Stagl, Justin 1980a: Der wohl unterwiesene Passagier. Reisekunst und Gesellschaftsbeschreibung vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. In: Krasnobaev, Boris I. – Robel, Gert – Zeman, Herbert (Hgg.): *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforshung*. (Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen im Mittel- und Osteuropa 6.) Berlin, 353–384.
- Stagl, Justin 1980b: Die Apodemik oder „Reisekunst“ als Methodik der Sozialforschung von Humanismus bis zur Aufklärung. In: Rassem, Mohammed – Stagl, Justin

- (Hgg.): *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit vornehmlich im 16–18. Jahrhundert. Bericht über ein interdisziplinäres Symposium in Wolfenbüttel, 25–27. September 1978.* (Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Staatsbeschreibung und Statistik 1.) Paderborn, 131–204.
- Szabó András Péter 2003: A dési per történeti háttere. *Egyháztörténeti Szemle* (4.) 29–56.
- Szegedi Edit 2002: *Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung.* (Studia Transylvanica 28.) Köln.
- Szentpéteri Márton – Viskolcz Noémi 2005: Egy református–unitárius hitvita Erdélyben 1641-ben. In: Heltai János – Tasi Réka (szerk.): „*Tenger az igaz hitrül való egyenlenségek vitatásának eláradott özöne...*” *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról.* Miskolc, 93–102.
- Teutsch, Friedrich 1921: *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen.* Bd. I. 1150–1699. Hermannstadt.
- Tusor Péter 2008: Felekezetszerveződés a korai újkorban. *Vigilia* (73.) 1. 12–18.
- Valera, Gabriella 1992: Statistik, Staatengeschichte, Geschichte im 18. Jahrhundert. In: Bödeker, Hans Erich et al. (Hg.): *Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert.* 2. Aufl. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 81.) Göttingen, 119–143.
- Weber, Wolfgang E. J. 2000: Staatsräson und konfessionelle Toleranz. Bemerkungen zum Beitrag des politischen Denkens zur Friedensstiftung 1648. In: Burkhardt, Johannes – Haberer, Stephanie (Hgg.): *Das Friedensfest. Augsburg und die Entwicklung einer neuzeitlichen Toleranz-, Friedens- und Festkultur.* Berlin, 166–205.
- Zach, Krista 1977: *Orthodoxe Kirche und rumänisches Volksbewusstsein im 15. bis 18. Jahrhundert.* (Schriften zur Geistesgeschichte des östlichen Europa 11.) Wiesbaden.
- Zach, Krista 1999: Stände, Grundherrschaft und Konfessionalisierung in Siebenbürgen. Überlegungen zur Sozialdisziplinierung (1550–1650). In: Bahlcke, Joachim – Strohmeyer, Arno (Hgg.): *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur.* (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Europa 7.) Stuttgart, 367–391.
- Zach, Krista 2005: Politische Ursachen und Motive der Konfessionalisierung in Siebenbürgen. In: Leppin, Volker – Wien, Ulrich A. (Hgg.): *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit.* (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 66.) Stuttgart, 57–70.
- Zahariuc, Petronel 2003: *Țara Moldovei în vremea lui Gheorghe Ștefan voievod (1653–1658).* (Historica 30.) Iași.
- Zoványi Jenő 1911: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban.* (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai 28.) Budapest.

Mihalik Béla Vilmos

Egy kisszebeni plébános tündöklése és bukása

Egyház, állam és a helyi közösség konfliktusai a 17. század végi Felső-Magyarországon

Wolfgang Reinhard és Heinz Schilling közismert konfesszionizációs tézisével szemben számos kritika fogalmazódott meg az elmúlt két évtizedben, amelyek mára jelentős mértékben alakították át – sőt némely vonatkozásaiban egyenesen lebontották – az eredeti elméletet.¹ A felmerült ellenvetések közül az egyik legfontosabb volt, hogy Reinhard és Schilling túlságosan államközpontú szemlélettel vizsgálta a kérdést és ezért a helyi közösségek szerepére és lehetőségeire már csak kisebb hangsúly került. Heinrich Richard Schmidt a mikrotörténeti elemzések bevonásával arra a következtetésre jutott, hogy a konfesszionizáció ott is végbement, ahol az államhatalom csak kis befolyással rendelkezett. Véleménye szerint a lokális társadalom részéről is megvolt az igény a szabályozásra, a fegyelmezésre, ez hívta életre a közösségi önfegyelmezés formáit. Úgy vélte, hogy a felekezeti jellemzők elterjedése is csak akkor mehetett végbe és a folyamat akkor lett sikeres, ha arra a közösség részéről is létezett kellő nyitottság.² Schilling erre reflektálva úgy vélte, a mikrotörténeti vizsgálat, a lokális társadalom szerepének értékelése is csak egyoldalú képet adhat, ezért egy „harapófogó-modellt” ajánlott, ahol a hatalmi, központi törekvések és az alsóbb társadalmi rétegekben meglévő igények és feltételek együttesen alakítják a konfesszionizáció folyamatát, illetve azon belül a közösségi fegyelmezést és normarendszert.³ Lényegében ezt emelte ki Andreas Holzem is, aki hangsúlyozta, hogy a konfesszionizáció rendkívül összetett folyamatában az állam szerepe továbbra sem kizárható, azonban a lokális közösség erőfeszítései sem elegendőek önmagukban. Holzem szerint a közösség volt a közvetítő csatorna az állami és az egyházi vezetés, valamint az egyén között.⁴ Ehhez a modellhez hasonló eredményeket mutattak Gózszy Zoltán és Varga Szabolcs kutatásai a török uralom után újjászerveződő pécsi egyházmegyeről. Ezek alapján egyértelműen kiderült, hogy a közösségnek rendkívül

¹ A konfesszionizáció elméletének legfontosabb tanulmányai: Reinhard 1995; Schilling 1995. A tézist magyarul elsőként részletesebben Tusor Péter ismertette: Tusor 2008. A tézissel szemben megfogalmazott kritikákat átfogóan elemezte legújabban: Lotz-Heumann 2008. A kritikákról magyarul: Kármán 2013.

² Schmidt 1997: 659–665.

³ Schilling 1997.

⁴ Holzem 1999: 70, 80–81.

aktív szerepe volt nemcsak az igények megfogalmazásában és a felsőbb, egyházi, állami, földesúri szintek felé való közvetítésben, hanem az egyházi élet újjászervezésében, a konszolidációban is.⁵

Jelen tanulmányban a Schilling által javasolt „harapófogó-modellt” használva kívánom vizsgálni, milyen lehetőségei voltak a helyi közösségnek a 17. század utolsó három évtizedében saját igényeinek kifejezésére és megvalósítására, illetve ezek a felülről – akár egyházi, akár állami hatóság részéről – érkező törekvésekkel találkozva hogyan alakították át egymást.

Ennek vizsgálatához egy konfliktus részletes feltárását végeztem el, amely tulajdonképpen másfél évtizeden át húzódott, 1676–1691 között, de a források alapján igazán csak annak kezdetét és végét ismerjük. Jelencsics György kisszebeni plébánosválasztása nem volt kevésbé botrányos, mint onnan való távozása. Mivel a feszültség többoldalú volt, a helyi közösség, a plébános, a Szepesi Kamara (mint az államhatalom helyi képviselője) és az egri püspök (mint a római katolikus egyház legjelentősebb regionális vezetője) közötti ellentét alkalmas arra, hogy megvizsgáljam, az egyes szereplők, szintek hogyan viselkedtek a konfliktusban, milyen törekvések, egyéni célok jelentek meg, ezek hogyan feszültek egymásnak és végül hogyan alakították egymást. Mindezek vizsgálata pedig reményeim szerint alkalmas lehet általánosabb következtetések levonására is.

AZ ELLENREFORMÁCIÓ GYŐZELME ÉS A FERENCESRENDI PLÉBÁNOSOK MŰKÖDÉSE KISSZEBENBEN

A többi felső-magyarországi szabad királyi városhoz hasonlóan a 16. század derekára a reformáció lutheri ága sikerrel terjedt el Kisszebenben is. A templomok az evangélikus felekezet kezébe kerültek, a várost pedig a lutheránussá váló családok irányították. Az evangélikus vezetésű felső-magyarországi szabad királyi városok Nagysáros mezővárossal az 1614. évi szepesváraljai zsinaton létrehozták a szabad királyi városok egyházkerületét, amelynek püspöke a városok lelkészei közül került ki. Ez az egyházkerület felügyelte a felső-magyarországi vármegyék (Abaúj, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Szatmár és Bihar) evangélikus gyülekezeteit.⁶

A katolikus hierarchia ezzel teljesen kiszorult ezekből a városokból. A híres pálos misszionárius, Vanoviczi János is kénytelen volt elismerni a Hitterjesztés Szent Kongregációjához küldött egyik, 1669-ben kelt jelentésében, hogy egyes szabad királyi városokban, így többek között Kisszebenben nem volt lehetőség katolikus vallásgyakorlatra, és ezek a közösségek hatékonyan akadályozták meg a misszionáriusok működését is.⁷ A politikai helyzet azonban a Wesselényi-féle szervezkedés bukásával 1670 után megváltozott, és a Felső-Magyarországot megszálló császári csapatok támogatásával a központi kormányzat nyíltan támogatta

⁵ Gózszy–Varga 2009a, 2009b.

⁶ Zoványi 1977: 561.

⁷ Tóth 1994: 147–159.

a katolikus egyház ellenreformációs törekvéseit. A katonaság, a kormányzati szervek és az egyház együttműködésének köszönhetően 1672 nyarára lényegében befejeződött a protestáns templomok visszafoglalása Felső-Magyarországon, így Kisszebenben is. A kisszebeni templomot 1671 decemberében foglalták vissza katonai erővel, ezután került a városba plébánosnak egy ferences atya, Saladinus Cyprián.⁸ Aligha csodálható, hogy a város evangélikus közössége nagy ellenszenvvel viseltetett iránta. Így 1672 őszén, amikor a bujdosók hadai végigszöörtek Felső-Magyarországon, Cyprián atya is súlyos üldöztetést szenvedett. A bujdosók és a kisszebeniek közösen támadtak a plébániára, az atya nagy hirtelen egy szénaboglyában bújt el. Ám megtalálták, kifosztották, megverték és a feljegyzések szerint már arra készültek, hogy felakasztják. Azt követelték tőle, hogy térjen evangélikus hitre, de ő ezt megtagadta, amiért újra megverték. Végül nagy nehézségek árán el tudott szökni a városból és így megmenekült.⁹

Cyprián atya csak a bujdosók visszaszorítását követően, 1673 elején tért vissza a városba. Ebben az időszakban több, a Szepesi Kamarához benyújtott beadványában is támadta a kisszebenieket, 1673. február 7-én például arról panaszkodott, hogy a város lakói semmit nem akarnak adni neki.¹⁰ A kisszebeniek az év során több figyelmeztetést is kaptak, hogy adják meg a plébánosnak, ami őt illeti.¹¹ A város júliusban ígéretet tett, hogy a kamara kérésének megfelelően Kassára küldi a bírót és néhány szenátort,¹² Cyprián atya azonban tovább vádolta őket, hogy távollétében betörték a templomba és a plébániakerthez; állítása szerint emiatt olyan nagy félelemben volt, hogy alig mert a plébániáról kimozdulni.¹³ Júliusban végül a kamara négy kérdőpontból álló levelet küldött Kisszebenre, amelyben főként azt tudakolták, miért nem adják meg a plébánosnak a fizetését, miért nem adják ki azt, ami korábban a lelkésznek is járt és miért tagadják meg tőle még a tizedből járó *quartát*, vagyis a tizednegyedét is.¹⁴ Egyben kérdőre vonták a kisszebeni bírót, miért nem vetette még börtönbe azokat, akik megzavarták a katolikus vallásgyakorlatot, elfoglalták, kifosztották a templomot és az iskolát.¹⁵ 1673 novemberében ellenben nyilván a kisszebeniek vádolhatták be Cyprián páttert, akinek mentegetnie kellett magát a kamara előtt, hogy valójában nem is botozta meg őket, ez csupán a polgárok hamis vádja.¹⁶

⁸ Michels 2013: 61.

⁹ Karácsonyi 1924: 474.

¹⁰ MNL OL E254, fasc. 59. 1673. február, nr. 7. Kisszeben, 1673. február 7.

¹¹ MNL OL E244, fasc. 31. 1673. február, fol. 133. 1673. február 25.; MNL OL E244, fasc. 31. 1673. március, fol. 33. 1673. március 3.; MNL OL E244, fasc. 33. 1673. július, fol. 7. 1673. július 4.

¹² MNL OL E244, fasc. 33. 1673. július, fol. 134. 1673. július 5.; MNL OL E254, fasc. 60. 1673. július, nr. 79. Kisszeben, 1673. július 12.

¹³ MNL OL E254, fasc. 60. 1673. július, nr. 96. Kisszeben, 1673. július 14.

¹⁴ A tizednegyed, vagyis a dézsma negyedrésze a plébánosok jövedelmét képezte. Egyes helyeken azonban ez csak nyolcad (*octava*) vagy tizenhatod (*sedecima*) volt, és csak a mindenkori földesúr jóindulatán múlt a neki járó hányad, vö.: Tomisa 2002: 18.

¹⁵ MNL OL E244, fasc. 33. 1673. július, fol. 86–87. 1673. július 17.

¹⁶ MNL OL E254, fasc. 62. 1673. november, nr. 61. Bártfa, 1673. november 17.

Elképzelhető, hogy Cyprián atya Kisszebenből való elmozdítása az utóbbi üggyel függött össze, a város plébániájának adminisztrációja azonban továbbra is a ferences szerzetesek feladata maradt. Noha a fennmaradt források azt mutatják, hogy Cyprián utódai is számos problémával szembesültek a helyi protestánsok ellenállása miatt, ezekből az iratokból ugyanakkor az is kitűnik, hogy megkezdődött a katolikus infrastruktúra és intézményrendszer kiépítése és tartós berendezkedése a városban. 1674 májusában Kisszeben plébánosának, Habeliciz Mihály ferences atyának a panaszára a Szepesi Kamara felszólította a várost, hogy gondoskodjék a templomi szolgálatokhoz szükséges személyek, úgymint kántor, orgonista, sekrestyés, harangozó és harangozósegédek ellátásáról.¹⁷ Alig néhány évvel a kisszebeni plébánia megalakulását követően tehát már a plébániai alkalmazottak legszélesebb körének ellátásáról folyt a vita.

Habeliciz utóda, Malachi Ferenc atya már egyenesen a helyi közösség aktivitását, a hitéletbe való bevonását szerette volna elérni, legalábbis ez tűnik ki egyik, 1675 májusában a Szepesi Kamarához írt leveléből. Arról panaszkodott ugyanis, hogy a helybeliek egyáltalán nem veszik figyelembe a katolikus ünnepek tilalmas időszakát és éjfélig a város terein ordítóznak, részegeskednek, megzavarva a szerzetesek és a katolikus hívek nyugalmát. Ugyancsak felróta, hogy sem a bíró, sem a szenátus nem volt hajlandó húsvétkor gyónni, sem áldozni.¹⁸ Bár ezek a panaszok is nagy nehézségekről tanúskodnak, alapvetően már nem a katolikus egyház helyi jelenléte volt kérdéses.

A ferencesek kisszebeni plébániai működését azonban nem várt helyről érte támadás. Rendtársuk, a város korábbi plébánosa, Cyprián még 1675 nyarán a Propaganda Fidéhez fordult,¹⁹ kérvényében korábbi kisszebeni működésére és szenvedéseire is hivatkozva kért missziós felhatalmazást, amellyel vissza kívánt térni Kisszebenbe. Kéréséhez megszerezte Giacomo Maria Spinetoli rendi főbiztos, Szegedy Ferenc Lénárd egri püspök, Kolosváry István kanonok, a kamara vezetői és más világi és egyházi személyek ajánlását is. Cyprián kérvényét a Hitterjesztés Szent Kongregációja napirendre vette, ám lényegében elutasította.²⁰ Ez azonban nem Cyprián személye ellen szólt. A kongregáció az 1650-es évektől következetesen arra kérte a bécsi nunciust, hogy egyenként vizsgálja meg a misszióra jelentkezők alkalmasságát. A Propaganda Fide 1657-ben már az összes pápai követhet általános körlevelet intézett és tájékoztatást kért a misszióközpontok állapotáról. A kongregáció a megfelelő információk hiányában egyre kevésbé támogatta az egyéni kérvényeket. Sőt, 1667-ben a Propaganda Fide a mariánus és szalvatoriánus ferences rendtartományok missziós prefektúra felállítását célzó együttes kérvényét sem támogatta. A prefektúrához tíz szerzetes

¹⁷ MNL OL E244, fasc. 36. 1674. május, fol. 96. 1674. május 9.

¹⁸ MNL OL E254, fasc. 68. 1675. május, nr. 60. Kisszeben, 1675. május 29.

¹⁹ A Hitterjesztés Szent Kongregációját, népszerűbb nevén a Propagandát XV. Gergely pápa alapította 1622-ben azzal a céllal, hogy a világon működő katolikus missziók tevékenységét összehangolja, segítse és felügyelje. Tóth 2000: 32–34.

²⁰ APF SOCG, vol. 453. fol. 403r–414v.

tartozott volna saját missziós főnökkel, ami nagyban növelte volna a ferences missziós vállalkozások önállóságát.²¹

Nem bizonyos, hogy Cyprián a Kongregáció elutasításának hatására hagyta el a ferences rendet, mindenesetre nem sokkal később, 1675 decemberében már egykori ferencesként („olim Franciscanus”) említik, aki levetette szerzetesi ruháját. A város szerint azonban ekkor Cyprián az általuk egyébként kedvelt ferenceseket ki akarta szorítani Kisszebenből és a lakosok akarata ellenére meg akarta tartani a plébániát. Az atya interpretációja szerint viszont a ferences tartományfőnök hívta vissza a városból a szerzeteseket, ő pedig csak azért maradt, hogy a viszaszivargó protestáns lelkipásztorok jogtalanságait megakadályozza.²² Cyprián atya, úgy tűnik, élvezte az egi székeskáptalan támogatását, amely a Szegedy Ferenc Lénárd püspök 1675. szeptemberi halálát követő széküresedés idején az egyházmegyét kormányozta és a püspöki hagyaték miatt a Szepesi Kamarával egyébként is konfliktusba került. A további vita során a kamara abban vélte megtalálni az ellentét gyökereit, hogy a káptalan elűzte a ferenceseket Kisszebenből.²³ 1675 végén a kamara tehát egyértelműen a város mellé állt Cypriánnal szemben: felszólította, hogy a ferences atyákat ne zavarja el, és mivel a plébánia a kamara kegyúri adományozási jogában áll, álljon el ottani önkényes szolgálatától is.²⁴ A kamara ilyen megnyilvánulása tehát cáfolja azt az állítást, amelyet legutóbb Galla Ferenc nyomán Georg B. Michels hangoztatott, hogy még a Propaganda Kongregációval szemben is kiálltak volna Cyprián atya mellett.²⁵ Ellenkezőleg: a kamara hajthatatlan volt vele szemben, Cyprián hiába érvelt, hogy ő Szegedy jóváhagyásával, a ferences miniszter generális engedélyével került Kisszebenre.²⁶

1675. december 13-án, tehát ugyanazon a napon, amelyen a Szepesi Kamara felszólította Cypriánt a város elhagyására, I. Lipót kinevezte Bársony György

²¹ Galla 2005: 28.

²² MNL OL E254, fasc. 70. 1675. december, nr. 19. 1675. december 15. előtt. Kisszeben város küldötteinek beadványa a Kamarához; MNL OL E254, fasc. 70. 1675. december, nr. 73. Kisszeben, 1675. december 11. Saladinus Cyprián János beadványa.

²³ MNL OL E23, 1676. június 6.

²⁴ MNL OL E244, fasc. 40. 1675. december, fol. 140. 1675. december 13. A Szepesi Kamara Cyprián atyának; MNL OL E244, fasc. 40. 1675. december, fol. 87. 1675. december 13. A Szepesi Kamara Kisszebennek.

²⁵ A félreértést valószínűleg az okozhatta, hogy Cyprián atya 1675. évi beadványát a Propaganda Kongregációhoz missziós felhatalmazások elnyerésére Volkra gróf kamarai adminisztrátor és a kamara tanácsosai is támogatták. Noha a Propaganda nem támogatta Cyprián missziós kérvényét, arra nincs forrásunk, hogy megtiltotta volna neki, hogy „visszatérjen lelkési hivatalába”: Michels 2013: 74. 83 l.; APF SOCG, vol. 453. fol. 410v–411r.

²⁶ MNL OL E254, fasc. 70. 1675. december, nr. 73. 1675. december 11. A ferences rendi főbiztos 1675 júniusában még támogatólag írt Altieri bécsi nunciusnak Cyprián ügyében és a Propagandához benyújtott missziós kérvényét is ajánlotta: APF, SOCG, vol. 453. fol. 405r, 406r. Viszont ha Cyprián kilépett a rendből, az azt jelenti, hogy 1675 végére már a rendi vezetés korábbi támogatását is elveszíthette. Cypriánt a ferences rend elhagyását követően átvették az egyházmegyei papság soraiba, és 1676 elején már Kassán találjuk mint a káptalan káplánját. Első említése 1676. március 6-áról való: Kassa város keresztelési anyakönyve (1672–1687), (www.familysearch.org; letöltés: 2012. április 20.).

szepesi prépostot, váradi püspököt a megüresedett egri püspöki székbe. Az új főpásztor így megörökölte a kisszebeni helyzetet, amelyben korábbi, szepességi működése során is megmutatkozott határozottságával járt el. Éles hangú levélben felszólította a kamarát, hogy ne akadályozza meg a plébánosi jövedelem kiadását. Sőt – gyanúval élve a kamara szándékát illetően – óvta őket attól, hogy oda önhatalmúlag más plébánost helyezzenek, mert mint írta: „akarnám látni, vajon talátnak-e az ég alatt olyan papok, kik az én jurisdictionom nélkül be mennek tenni oda a lábukat.”²⁷ Már ekkor kilátásba helyezte a püspök, hogy amennyiben a kamara másként járna el, úgy ő is kénytelen lesz az egyházi kiközösítés, az *excommunicatio* eszközével élni.

Nem tudjuk, 1675 végén Cyprián pontosan mennyi ideig adminisztrálta ismét a kisszebeni plébániát. Távozását követően a városba rövid időre Corvin Ferenc András, a káptalan korábbi kassai káplánja került.²⁸ Ez azonban csak ideiglenes megoldásként szolgált. 1676 tavaszán Bársony György püspök a Szepesi Kamara megkérdezése nélkül Jelencsics Györgyöt nevezte ki kisszebeni plébánosnak, amivel a világi hatóság és az egri püspökség közötti konfliktus még tovább mélyült.

A KISSZEBENI KEGYŰRI VITA

A források részletes betekintést engednek a Szepesi Kamara és Bársony György egri püspök kapcsolatában komoly törést okozó kisszebeni kegyúri vitába. A püspök saját jelöltjét, Jelencsics Györgyöt iktatta be 1676. április 12-én Kisszeben plébánosának, azonban ezt nem előzte meg sem a város, sem a Szepesi Kamara *praesentatiója*, amit mindkét fél sérelmesnek talált.²⁹ Korábban ugyanis a prototárs lelkészeket a város hívta meg, majd az ellenreformáció következtében a földesúri és ez esetben királyi kegyúri jogot gyakorló Szepesi Kamara mutatott be a plébániára alkalmasnak ítélt papot.

A kamara hiába küldte altitkárát, Pásztohy Mihályt tárgyalni a püspökkel, hiába került sor többszöri levélváltásra, az egymással szemben felsorakoztatott érvek mögül egyik fél sem mozdult el.³⁰ Emiatt a Szepesi Kamara elrendelte

²⁷ MNL OL E254, fasc. 71. 1676. január, nr. 47. 1676. január 26. Szepes. „...volo videre quisnam sub caelo talis sacerdos invenietur, qui sine jurisdictione mea adueret illuc pedem imponere...”

²⁸ Erre azonban csak egy 15 évvel későbbi, 1691-ben keletkezett irat utal: MNL HML XII.1. 18. nr. 107.

²⁹ MNL OL E254, fasc. 72. 1676. április, nr. 45. 1676. április 30. Kisszeben. A város bírāja és szenátusa.

³⁰ MNL OL E254, fasc. 72. 1676. április, nr. 87. 1676. április 26. A sérült kamarai irat ugyan áprilisa datált, valójában 1676 végén készülhetett, hiszen a kegyúri konfliktus legteljesebb összefoglalását adja. Feltételezhető, hogy a feljegyzést a Szepesi Kamara a Magyar Kamara részére készítette vagy összeállítását az motiválta, hogy a későbbi hasonló ügyekben elővehető összegzőként álljon rendelkezésre. A püspök és a Szepesi Kamara levélváltásai: MNL OL E244, fasc. 41. 1676. április, fol. 129. 1676. április 26. A Szepesi Kamara a püspöknek; MNL OL E244, fasc. 41. 1676. május, fol. 137. 1676. május 22. Kassa. A Szepesi Kamara a püspöknek. A datálás az irat sérülése miatt nem látszik, az előbb említett kamarai feljegyzésből azonban tartalma alapján

Kisszebennek, hogy a jogszerűtlen beiktatás miatt a város ne adja ki a plébános fizetését, sőt a tizedjövödelmekből se részesítsék.³¹ A város vezetése ezt tudomásul vette, ugyanakkor jelezte, hogy a plébános működésével elégedett, így ha annak jogszerű beiktatása megtörténhetne, akkor folytathatná tevékenységét.³² Bár ez azt mutatja, hogy a város vezetése nyitott volt Jelencsics elfogadására, legjobb szándékuk ellenére hamarosan mégis a kamara és a püspök közötti konfliktus keresztüztébe kerültek. Bársony György ugyanis még konkrét lépések megnevezése nélkül, de tudtára hozta a város vezetésének, hogy ha a plébánosnak nem adják ki szokott járandóságát, akkor el fog járni a közösséggel szemben.³³ Talán a kisszebeni katolikus bíró és a szenátorok szimpátiájának is betudható, hogy Jelencsics végül maga fordult a Kamarához és kérte: küldjék meg a püspöknek az ő részére kiállított hivatalos bemutatató oklevelet (*littera praesentatoria*).³⁴ A Szepesi Kamara is elmozdulásként értékelhette Jelencsics sorait, mert már ugyanazon a napon, amikor a levelet tárgyalták, 1676. június 18-án megküldték a kért okiratot a püspöknek.³⁵ Jelencsics levele azért is tekinthető kisebb fordulatnak, mert Bársony Györgynek a bécsi nunciushoz intézett 1676 őszi leveléből tudjuk: a püspök épp azt rendelte el a plébánosnak, hogy a kamara nyomása ellenére ne kérjen tőlük *praesentatiót*.³⁶

A fentiek ismeretében nem meglepő, hogy Jelencsics a kamara által többször meghosszabbított határidőre sem tudta bemutatni a püspök által kiadott új beiktatási iratot, amely már említette volna a kamarai *praesentatiót*.³⁷ Mivel Bársony György nyilvánvalóan nem volt hajlandó ilyet kiállítani, Jelencsics csupán az áprilisi dokumentumot küldhette be Kassára, ez azonban épp az az irat volt, amely felett az egész ellentét kirobbant, hisz ez a kamarai bemutatási jog mellőzésével

beazonosítható, hogy ez volt a május 22-én kelt levél. MNL OL E254, fasc. 72. 1676. május, nr. 8. 1676. május 28. Kassa. Bársony György válasza a Szepesi Kamarának; MNL OL E244, fasc. 41. 1676. június, fol. 153. 1676. június 1. Kassa. A Szepesi Kamara viszontválasza Bársony Györgynek.

³¹ MNL OL E244, fasc. 41. 1676. június, fol. 231. 1676. június 6.

³² MNL OL E254, fasc. 72. 1676. június, nr. 105. 1676. június 10. Kisszeben. A város bírása és szenátusa.

³³ MNL OL E254, fasc. 73. 1676. augusztus, nr. 84. 1676. augusztus 23. Kisszeben. Nagy István szenátor levele a Szepesi Kamarához. Ennek mellékletében: 1676. június 17. Kassa. Bársony György püspök Kisszeben városnak.

³⁴ MNL OL E254, fasc. 72. 1676. június, nr. 20. 1676. június 18-án praesentált levél.

³⁵ MNL OL E244, fasc. 41. 1676. június, fol. 287. 1676. június 18.

³⁶ ASV, Arch. Nunz. Vienna, Proc. Canonici, nr. 192. 1676. november 2. Szepes. Bársony György püspök Francesco Buonvisi nunciushoz. A levél a püspök processusának mellékleteként maradt fent.

³⁷ MNL OL E244, fasc. 41. 1676. június, fol. 270. 1676. június 23. A Szepesi Kamara Kisszebennek írja, hogy amíg a jogszerű beiktatási okirat nincs meg és nem történik meg a beiktatás a kamara részéről, addig ne adják ki Jelencsics járandóságát. Kéri a várost, hogy ők is sürgessek Jelencsicset a beiktatási okmány beszerzésére és bemutatására; MNL OL E244, fasc. 42., 1676. július, fol. 29. 1676. július 10. A Szepesi Kamara tizenöt napos határidőt ad Jelencsicsnek; MNL OL E244, fasc. 42. 1676. július, fol. 90. 1676. július 29. A Szepesi Kamara újabb nyolcnapos határidőt ad; MNL OL E244, fasc. 42. 1676. augusztus, fol. 114. 1676. augusztus 22. A Szepesi Kamara újabb, tizenöt napos határidőt ad Jelencsicsnek.

született.³⁸ Így a kamara továbbra sem engedélyezte Kisszebennek, hogy kiadják a plébános járandóságát.³⁹ Jelencsics újabb kérvényére Kassáról nem válaszolhattak neki mást, mint hogy bár személye ellen nincs kifogásuk, beiktatásának körülményei miatt – mivel az kamarai szempontból jogszerűtlen – kénytelenek lesznek más papot szerezni a helyére, ha nem tud megfelelő beiktatási iratot szerezni.⁴⁰

Miközben a város és Jelencsics egyre inkább két tűz közé szorult, addig a szembenálló felek, a Szepesi Kamara és az egri püspök annál határozottabb lépésekre szánták el magukat. Kisszeben augusztus elején ismét arról értesítette a kamarát, hogy a püspök újabb fenyegető hangvételű levelet küldött a város vezetésének, amelyben már az egyházi tilalom, az *excommunicatio* kimondását is meglebegettette.⁴¹ Amikor a kamara felvetette Jelencsicsnek, hogy megfelelő dokumentum hiányában mást állítanak helyébe, Bársony szó szerint ismételte meg januári levelét a Kamarához, csak míg akkor Saladinus Cyprián, most Jelencsics György érdekében írta, hogy amennyiben a kamara ilyen lépésre szánna el magát, nem fog késlekedni az *excommunicatio* kihirdetésével.⁴² Mivel a város a kamara rendeletének megfelelően továbbra sem fizette ki a plébános járandóságát, Bársony György 1676. szeptember 13-án már jelezte, hogy amennyiben nem lesz változás, két héten belül kimondja a városra az egyházi tilalmat, eltiltja őket minden egyházi szolgálat igénybevételétől, kivéve a keresztelést és a gyónást. Valóban: Kisszeben két héttel később már kénytelen volt arról értesíteni a kamarát, hogy Jelencsics nem engedte be a híveket a templomba és a harang használatát is megtiltotta.⁴³

A Szepesi Kamara is megtette a maga ellenlépéseit. Már májustól kezdve folyamatosan tájékoztatták a Magyar Kamarát a kialakult helyzetről, de ezek valójában inkább jelentések voltak, a jogi érvelés tisztázására szolgáltak.⁴⁴ A Magyar Kamara beavatkozásának kérésére először július végén került sor, miután Jelencsics továbbra sem tudott a kamara elvárásainak megfelelő papírt felmutatni, a püspök pedig *excommunicatio*val fenyegette meg Kisszeben vezetőit. A Szepesi Kamara ekkor kérte a Magyar Kamarát és annak vezetőjét, Kollonics Lipót bécsújhelyi püspököt: járjanak el Szelepcsényi György esztergomi érsek-nél, hogy Bársony elfogadja a kamarai *praesentatio* jogát.⁴⁵ Bársonyra ezután

³⁸ MNL OL E254, fasc. 72. 1676. június, nr. 19. 1676. június 29. Kisszeben.

³⁹ MNL OL E244, fasc. 41. 1676. június, fol. 270. 1676. június 23.; MNL OL E244, fasc. 42. 1676. július, fol. 40. 1676. július 10.; MNL OL E244, fasc. 42. 1676. augusztus, fol. 144. 1676. augusztus 22.

⁴⁰ MNL OL E254, fasc. 73. 1676. augusztus, nr. 70. 1676. augusztus 21. Kisszeben. Jelencsics György plébános levele a Szepesi Kamarának; MNL OL E244, fasc. 42. 1676. augusztus, fol. 114. 1676. augusztus 22. Kassa. A Szepesi Kamara válasza Jelencsicsnek.

⁴¹ MNL OL E254, fasc. 73. 1676. augusztus, nr. 45. 1676. augusztus 6. Kisszeben.

⁴² MNL OL E254, fasc. 73. 1676. augusztus, nr. 35. 1676. augusztus 26., Szepesvár.

⁴³ MNL OL E254, fasc. 73. 1676. szeptember, nr. 31. 1676. szeptember 28. Kisszeben. Ennek mellékletében található Bársony György 1676. szeptember 13-án, Szepesvárott kelt, a városzhoz intézett levele.

⁴⁴ MNL OL E23, 1676. május 23. és 1676. június 6.

⁴⁵ MNL OL E244, fasc. 42. 1676. július, fol. 152. 1676. július 30.

valóban nyomás helyeződhetett felülről, mert augusztus közepén már azt írta a Szepesi Kamarának, hogy megvádolhatják a felsőbb szinteken, de akkor majd oda is készséggel fog választ adni.⁴⁶ Az *excommunicatio* egyre élesedő fenyegetése miatt 1676. szeptember elején a Szepesi Kamara ismét a Magyar Kamarához fordult.⁴⁷ Ekkor nemcsak Jelencsics beiktatásának jogtalanságával, hanem az egyházi kiközösítés jogszerűtlenségével kapcsolatban is számos érvet sorakoztattak fel és kérték a Magyar Kamarát, hogy az ügyet terjessze be immár az udvar elé is.⁴⁸ A kialakult helyzetben a Szepesi Kamara arra utasította a várost, hogy a plébánost teljesen szigeteljék el: senki ne beszéljen vele, szorítsák ki a plébániáról, azt zárják le, oda ne engedjék be, semmilyen élelmiszert ne adjanak neki, kényszerítsék éhezésre, a sekrestyésektől mint a város által fizetett alkalmazottaktól kérjék el a templom kulcsait és amennyiben lehetőség van rá, ott más pappal végeztessék el a szertartásokat.⁴⁹

A helyzet végül azáltal oldódott meg, hogy a Magyar Kamara is felsőbb szintre vitte a konfliktust.⁵⁰ Kollonics azt ígérte, hogy tárgyal Szelepcsényi György esztergomi érsekkel.⁵¹ Valószínűleg itt született meg az a döntés, amelynek révén az ügy az Udvari Kamara és így az uralkodó elé került október közepén. Október 16-án Johann Paul Hoher udvari kancellár, Georg Ludwig von Sinzendorf udvari kamaraelnök és Kollonics jelenlétében tartott konferencia tárgyalta a Szepesi Kamara és Bársony György egri püspök között kialakult konfliktus megoldását. Javaslatuk a következő volt: a püspököt intse meg a Magyar Kancellária, hogy írásban benyújthatja esetleges panaszait a kamarával szemben, ám ha továbbra is ellenszegül a kegyúri jogok kérdésében a kamarai adminisztrációnak, végső esetben minden bevételétől megfosztják.⁵² Az ügy ilyen mértékű

⁴⁶ MNL OL E254, fasc. 73. 1676. augusztus, nr. 35. 1676. augusztus 26. Szepesvár.

⁴⁷ Rádadásul a Szepesi Kamara ekkoriban a váradai püspökkel és szepesi préposttal, Luzsénszky Joachimmal is ellentétbe került a savniki plébános beiktatása kapcsán, míg az egri káptalannal már lassan egy éve húzódtott vitájuk Szegegy Ferenc Lénárd egri püspök hagyatéka körül. Mindezek miatt is ismételtén kérték a Magyar Kamara közbenjárását az esztergomi érseknél: MNL OL E23, 1676. szeptember 17.

⁴⁸ MNL OL E244, fasc. 42. 1676. szeptember, fol. 148. 156–157. 1676. szeptember 3. Bársony püspök a november elején a bécsi nunciushoz írt levelében a trienti zsinat 21. ülészakának döntéseit nevezte meg mint hivatkozási alapot az egyházi tilalom kihirdetésére: ASV, Arch. Nunz. Vienna, Proc. Canonici, nr. 192. 1676. november 2. Szepes. A Szepesi Kamara ezzel szemben több ellenérvet támasztott, amelyek alapján kétségbe vonta az egyházi tilalom kihirdetésének érvényességét, többek között, hogy egy pártatlan bíróval háromszor kellene beidézni az egyházi előjogok megsértésével vádolt felet, Bársony azonban nem lehet egyszerre bíró és peres fél is. A kamara hangsúlyozta továbbá, hogy ők az egyházi előjogok ellenében nem tettek semmit, de a királyi jogokat kötelességük fenntartani.

⁴⁹ MNL OL E244, fasc. 42. 1676. szeptember, fol. 130. 1676. szeptember 28.; 1676. október, fol. 3. 1676. október 13.

⁵⁰ MNL OL E250, fasc. 52. nr. 47. 1676. október 2. Pozsony. A Magyar Kamara a Szepesi Kamara megkeresései nyomán folyamatosan tájékoztatta az egyháziakkal kialakult konfliktusokról a Bécsben tartózkodó Kollonics Lipót kamaraelnököt.

⁵¹ MNL OL E41, 1676. nr. 342. 1676. október 4. Bécs. Kollonics Lipót a Magyar Kamarának.

⁵² ÖStA FHKA HFU, r.Nr. 259. 1676. október, fol. 195v. 1676. október 19. A konferenciát követő napokban Kollonics jelezte a Magyar Kamarának, hogy Bársony ügyét az udvar rendezi:

elfajulását ugyanakkor a kancellária szerette volna elkerülni és inkább átadta volna az egész ügyet – mint egyházi és nem politikai jellegű konfliktust – az esztergomi érseknek. Az Udvari Kamara a kancellária belátására bízta, hogy az érsek elé tárja-e az ügyet, azonban megerősítették azon igényüket, hogy az uralkodói rendelkezést adják ki az egri püspöknek és abból egy másolatot küldjenek vissza az Udvari Kamarának is.⁵³

Bársony természetesen felháborodva vette tudomásul az udvar intézkedését és válaszul ő is felsőbb fórumhoz, Francesco Buonvisi bécsi nunciushoz fordult. Panaszának legfőbb célpontja Kollonics Lipót volt: ahogy írta, épp azoktól szenved a legtöbbet, akiknek segíteniük kellene inkább. Bársony keserű kifakadása szerint Kollonics elfeledkezve püspöki méltóságáról, méltatlanul fordult püspöktársa ellen, amikor püspöki jövedelmei elvételével fenyegette meg, ha a kimondott – Bársony által természetesen jogosnak vélt – egyházi tilalmat nem oldja fel Kisszeben ellen.⁵⁴ Úgy tűnik azonban, a nuncius nem avatkozott be a konfliktusba, sőt még Rómába sem jelentette az ügyet.⁵⁵ Bársony tehát végül kénytelen volt beletörődni a helyzetbe és november végén a Szepesi Kamara óhajának megfelelően hagyta jóvá és erősítette meg Jelencsics György kisszebeni plébánosságát.⁵⁶ A püspök december 6-án kiadta a kamarának is megfelelő beiktatási okmányt, mire a Szepesi Kamara elrendelte Kisszebennek, hogy az immár jogszerűnek ítélt beiktatás nyomán Jelencsicset ismerjék el plébánosuknak és minden fizetését adják meg neki.⁵⁷

A kisszebeni kegyúri konfliktus mélységében világít rá az egyház és az állam közötti együttműködés törésvonalaira. A Szepesi Kamara érvei jogi természetűek voltak, nyíltan ki is mondták, hogy Jelencsicssel szemben nem voltak személyi kifogásaik. Hivatkozásuk alapja a Magyar Kamara által a Szepesi Kamarának 1674. június 12-én kiadott rendelkezés volt, amely kimondta: utóbbi semmiféleképpen ne engedje, hogy az uralkodó kegyúri jogai sérüljenek.⁵⁸ E rendelkezés hátterében feltehetőleg a még 1673-ban, Szegedy Ferenc Lénárd püspökkel az eperjesi plébános beiktatása körül kialakult vita állhatott. A Magyar Kamara ugyanis már 1673. december 15-én egyértelműen leszögezte: a bemutatás joga (*ius praesentationis*) a kincstári birtokok plébániáin kizárólagosan az uralkodót illeti és nem a megyéspüspököt. Ezért különösen ügyeljenek arra – szólt a ren-

MNL OL E41, 1676. nr. 357. 1676. október 18. és nr. 360. 1676. október 22. Az Udvari Kamara a Magyar Kancelláriának: ÖStA FHKA HFU, r.Nr. 259. 1676. október, fol. 234r–v. 1676. október 19.

⁵³ ÖStA FHKA HFU, r.Nr. 259. 1676. október, fol. 410–413. 1676. október 30.

⁵⁴ ASV, Arch. Nunz. Vienna, Proc. Canonici, nr. 192. 1676. november 2. Szepes.

⁵⁵ Vanyó 1935: 75.

⁵⁶ MNL OL E254, fasc. 73. 1676. november, nr. 39. 1676. november 26. Kassa.

⁵⁷ A Bársony által kiadott december 6-i beiktatási irat: MNL OL E23, 1676. december 10. mellékletében. A Szepesi Kamara levele Kisszebennek: MNL OL E244, fasc. 42. 1676. december, fol. 26. 1676. december 7.

⁵⁸ MNL OL E250, fasc. 46. nr. 87. 1674. június 12.

delkezés –, hogy a plébániákra jól képzett, példás papokat helyezzenek.⁵⁹ Épp az alkalmasság kérdésével függ össze a II. Ulászló király III. dekrétumának (1498) 67. cikkelyére való szüntelen hivatkozás, amely a nem megfelelő papok beiktatásának elkerülése végett az uralkodó beleegyezéséhez kötötte az egyházi javadalmak főpapi adományozását.⁶⁰ A kegyurak akarata ellen történő beiktatásra vonatkozott II. Ulászló V. dekrétumának (1504) 26. cikkelye,⁶¹ amit az 1647. évi 100. törvénycikkellyel erősítettek meg, így ez alkotta a kamara egyik legalapvetőbb jogi ellenvetését.⁶² Ezeket a jogi érveket azonban Bársony György püspök teljesen figyelmen kívül hagyta és érvénytelennek tartotta az ő püspöki joghatóságával szemben. Érvelése szerint a plébános bemutatásával a kamara az egyházi jogkörbe kívánt beleavatkozni,⁶³ a plébánosok azonban tőle függenek és a hívek körében végzett lelkipásztori működésért egyedül a püspök a felelős. Ezenkívül Bársony arra is hivatkozott, hogy annak van joga a plébánosjelöltek bemutatására, aki papnövendékeket neveltet, akinek viszont nincs növendéke – így például a Kamarának –, annak nincs is joga a *praesentatióra*. A kamara ezzel szemben azzal érvelt, hogy miképpen a templomok és javadalmak az apostoli uralkodó alapítása által keletkeztek, úgy a szemináriumokat és konviktusokat is az uralkodó kegyéből és jóváhagyásával alapították.⁶⁴

Az érvek és ellenérvek hálójának érdekes szála volt a városi kegyuraság kérdésének felmerülése.⁶⁵ Kisszeben vezetése 1676 tavaszán éppen azért jelentkezett a kamaránál, mert nem a király, hanem a város szabad plébánosválasztási joga ellenében érezte sérelmesnek a püspök önkényes lépését.⁶⁶ A városi tanács katolizálása miatt egy pillanatra valóban felmerült az a lehetőség, hogy a város visszakaphatja a szabad plébánosválasztás lehetőségét. Kollonics Lipót kamaraelnök azonban még mindig annyira veszélyesnek tartotta az evangélikusok túlsúlyát a városban, hogy attól félt: a városi kegyúri jog engedélyezése csak nagyobb bajt szülne.⁶⁷ A Szepesi Kamara már a korábbi nézeteltérések során is úgy vélte: a felső-magyarországi városok a reformáció idején elvesztették azon középkori eredetű előjogukat, hogy a városbírók által a püspököknek plébánosjelöltet mutasának be.⁶⁸ Éppen Kollonics és a Szepesi Kamara elutasítása miatt érdekes az

⁵⁹ MNL OL E250, fasc. 45. nr. 135. 1673. december 15.

⁶⁰ CJH 1899: 633–635.

⁶¹ CJH 1899: 687.

⁶² CJH 1900: 489.

⁶³ MNL OL E254, fasc. 73. 1676. augusztus, nr. 35. 1676. augusztus 26. Szepesvár.

⁶⁴ MNL OL E254, fasc. 72. 1676. április, nr. 87, 1676. április 26.

⁶⁵ A városi kegyuraság kérdése: Timon 1889. A szabad plébánosválasztás középkori gyökereire: Kubinyi 1999.

⁶⁶ MNL OL E254, fasc. 72. 1676. április, nr. 45. 1676. április 30.

⁶⁷ MNL OL E250, fasc. 51. nr. 96. 1676. június 1. A Magyar Kamara a Szepesi Kamarának, ennek mellékletében Kollonics május 31-én, Bécsben kelt levele.

⁶⁸ MNL OL E244, fasc. 36. fol. 172. 1674. május 21. A Szepesi Kamara a Magyar Kamarának: „...in Liberis Civitatibus, quae et privilegia sua amiserunt, per iudicorum praesentarentur Ordinariis Dioecesanis plebani...” A katolikus egyházjog értelmében a kegyúri jogot a zsidók, protestánsok, görög nem egyesültek és az aposztaták nem gyakorolhatták. Az 1701. április 9-én

a fejlemény, hogy a Magyar Kamara 1676 szeptemberében ismét felvetette: adják meg a szabad plébánosválasztás lehetőségét Kísszebennek.⁶⁹ Ezt azonban Kollonics újra elutasította, és ez a kérdés többet már nem is került elő.⁷⁰ Elképzelhető, hogy a Magyar Kamara tanácsosai így akarták megoldani az egri püspökkel való konfliktust; annak rendezése így a kísszebeni katolikus tanácsra maradt volna. Kísszeben fellépése is bizonyítja azonban, hogy a szabad királyi városok, immár katolikus tanáccsal az élükön nem mondtak le a szabad plébánosválasztás jogának visszaszerzéséről. 1678-ban a lőcsei jegyző például bécsi követsége során számos gazdasági jellegű kiváltság megszerzése mellett azt is szerette volna elérni, hogy szabadon választhassanak plébánost.⁷¹ Ebben a kérdésben ekkor még aligha hozott javulást, hogy az 1681. évi 41. cikkely a szabad királyi városokat több privilégium mellett kegyúri jogukban is megerősítette, tekintettel a kamarától és a katonaságtól elszenvedett sérelmekre.⁷²

A jogi érvekkel körülbástyázott árkokból azonban sem a Szepesi Kamara, sem az egri püspök nem mozdult egy tapodtat sem. A felülről, a bécsi udvar és feltehetőleg az esztergomi érsek irányából érkező nyomás mellett talán végül az is szerepet játszott a megoldás irányába való elmozdulásban, hogy mindkét fél belátta: konfliktusuk legnagyobb vesztese a maroknyi kísszebeni katolikus közösség. A kamara már 1676 májusában úgy próbálta jobb belátásra bírni a püspököt, hogy arra hivatkozott: eljárása épp ott szülne botrányt, ahol még korántsem tért át mindenki katolikus hitre.⁷³ Az egyházi tilalom kimondásakor pedig már azzal érveltek, hogy az nemcsak a kísszebeni katolikusok, hanem a helyi protestáns közösség körében is botrányt okoz – bár utóbbiak általában inkább kárörömmel figyelhették a katolikus helyi erők egymás közti civakodását.⁷⁴

A botrány valóban nagy hatást gyakorolt a város közösségére, amely már egyébként is meghasonlott a tanács erőszakos katolizálása, a templomok elvétele, az evangélikus lelkészek elűzése és Cyprián atya viharos plébánossága miatt. A kegyúri vita egyik csúcspontja a kísszebeni városházán kirobbant verekedés volt 1676. szeptember 1-jén, amikor Mercz György bíró és Jelencsics György plébános együtt ütötték és rángatták meg Nagy István palocsai harmincadellenőrt a kamara azon levele miatt, amelyben utóbbi közölte, hogy csak jogi és nem személyi kifogása van Jelencsics ellen és felszólította a várost a plébánosi járan-

kibocsátott királyi rendelet értelmében kegyúri jogot csak katolikus szerezhet és gyakorolhat; ha a kegyuraság bármilyen okból nem katolikus személyre szállna át, úgy azt katolikus hiten lévő rokona gyakorolhatja, ennek hiányában pedig a jog a fiskust illeti. Timon 1889: 25, 31.

⁶⁹ MNL OL E15, 1676. szeptember, P-9. Pozsony, 1676. szeptember 10. A Magyar Kamara Kollonics Lipót kamaraelnöknek.

⁷⁰ MNL OL E41, 1676, nr. 321. Bécs, 1676. szeptember 13. Kollonics Lipót a Magyar Kamarának.

⁷¹ Hain 1988: 404–405.

⁷² CJH 1901: 297.

⁷³ MNL OL E244, fasc. 41. 1676. június, fol. 153–154. 1676. június 1.

⁷⁴ MNL OL E244, fasc. 42. 1676. szeptember, fol. 38–39. 1676. szeptember 26.

dóság további visszatartására.⁷⁵ A verekedésben több szenátor is érintett volt, így a kegyúri botrány óhatatlanul is összekapcsolódott a kisszebeni városi tanácson belüli ellentétekkel.⁷⁶ A kamara egyenesen azzal vádolta a püspököt, hogy az evangélikus polgárságot a katolikus magisztrátus ellen hergelte.⁷⁷

A kisszebeni kegyúri vita komoly nézeteltérésként értékelhető a szepesi kamarai adminisztráció és az egri püspökök egyébként együttműködő kapcsolatában. A plébánosváltások általában nem okoztak hasonló konfliktust: közvetlenül a kisszebeni eset kipattanása előttről ismert például két, kincstári kezelésben lévő falu (Mindszent, Remete) plébánosának praesentálása, az itteni plébánosok beiktatása úgy tűnik, minden gond nélkül történt meg.⁷⁸ A Thököly-felkelés utáni időszakból a beiktatás és a kegyúri jog körüli problémák leginkább a szerzetes-plébánosokat felváltó világi plébánosok esetében merültek fel, azonban már nem születtek olyan ellentéteket, mint amilyen a kisszebeni ferences plébánosok időszakát követő konfliktus volt. A kisszebeni kegyúri vita azonban nemcsak az államhatalmat regionálisan képviselő kamara és az egyház közötti érdekellentétekre világított rá, hanem arra is, hogy a rekatolizáció törékeny eredményei közepette a plébános és közössége közötti viszony is rendkívül sérülékeny volt.

A KISSZEBENI PLÉBÁNOS BUKÁSA

Az eddigiekben a Szepesi Kamara és az egri püspök ellentétét vizsgáltuk közelebbről. Helyi szinten is komoly szembenállás alakult azonban ki a plébános és a városvezetés, illetve tágabb értelemben a kisszebeni közösség között. Természetesen ez a két konfliktus nem választható szét, ennek gyökereit már Jelencsicsnek a városba érkezésekor megfigyelhettük. Láthattuk, hogy a kisszebeniek fizetési hajlandósága már Jelencsics elődeinél is problémát okozott, ahogy hitéleti aktivitásuk sem érte el a plébános által elvárt szintet. A plébános és a közösség viszonyának pedig alighanem igen sokat ártott a közel egy éven át húzódó konfliktus a stallum betöltése körül. Mindezek ellenére Jelencsics tizenöt éven át maradt a kisszebeni plébánia élén,⁷⁹ ám erre az időszakra igen csekély mennyiségű forrásunk van. 1682-ben a soproni országgyűlésen hozott vallásügyi cikkelyek értelmében Szirmay István, a majd 1685 után katolizáló későbbi országbírói ítélmester evangélikus lelkészt hívott be kisszebeni házához. Ez a papi jövedelmek elosztásában is problémát jelentett: Jelencsics György panaszkodott is a város vezetésénél, hogy a Szirmay által beiktatott lelkész miatt a stóladíja csökkent és

⁷⁵ MNL OL E254, fasc. 73. 1676. szeptember, nr. 38. 1676. szeptember 2. Kisszeben.

⁷⁶ A szenátus belső ellentéteire: MNL OL E254, fasc. 73. 1676. augusztus, nr. 84. 1676. augusztus 23. Kisszeben.

⁷⁷ MNL OL E244, fasc. 42. 1676. október, fol. 27–30. 1676. október 14.

⁷⁸ MNL OL E244, fasc. 41. fol. 37. 1676. március 11.

⁷⁹ Bár nincs rá forrásunk, Thököly Imre hároméves felső-magyarországi fejedelemsége idején (1682–1685) valószínűleg neki is el kellett hagynia a várost.

jövedelem-kiegészítést kért a várostól.⁸⁰ A kisszebeni tanács ismét felhasználta az alkalmat, hogy a Jelencsics által benyújtott, a város szerint aránytalan követelések miatt a Szepesi Kamara közbenjárását kérje az egri püspöknél, hogy a plébános helyére kerüljenek vissza a ferencesek. A kamara válaszában jelezte a városnak, hogy amennyiben benyújtanak egy ilyen értelmű kérvényt a püspöknek, azt támogatni fogják.⁸¹

Ez a rövid epizód is azt bizonyítja, hogy a város katolikus közössége és Jelencsics viszonya nem volt felhőtlen: a városiak az első adódó lehetőséget felhasználták arra, hogy megkíséreljék visszahívni a ferenceseket. Az igazi konfliktus azonban csak egy évtizeddel később bontakozott ki. Amilyen ellentétektől szabdalt időszakban lett Jelencsics György kisszebeni plébános, olyan botrányos körülmények között kényszerült onnan távozni tizenöt év szolgálat után. 1689-ben az egyik helybeli lakos, Pivovarnyik Mátyás azzal kereste meg a kisszebeni tanácsot, hogy feleségét, Potrebná Máriát a plébános maga mellett tartja a plébánián és nem engedi hozzá vissza; sőt Jelencsics a férfi karját is eltörte egy vitájuk hevében. A férj szüntelen megkereséseit a város vezetése illetékesség hiánya miatt nem tudta támogatni és azt tanácsolta számára, hogy kérésével keresse meg a Szepesi Kamarát vagy a püspököt. Pivovarnyik élt is a lehetőséggel és az egyházi hatóságokhoz fordult panaszával. Szántosy András püspöki vikárius Tarnóczy Mihály sárosi esperest és plébánost küldte ki az ügy kivizsgálására. Tarnóczy 1690. július 17-én érkezett meg Kisszebenbe, ahol másnap a szenátorok és Vitézy János bíró jelenlétében elment a plébániára. Ott felolvasta a vikárius levelét, amelyben a püspöki helynök felszólította Jelencsicset, hogy bocsássa el maga mellől a nőt, a férjnek pedig keze töréséért hat magyar forintot fizessen kártérítésként. A pap tagadta, hogy a nő erkölcstelen életmódot folytatna, és azzal védekezett, hogy a férj kegyetlenül bánt az asszonnyal. A jelenlévő bíró és szenátorok szerint azonban a nő köztudottan „kurvázkodott” a németekkel és a kurucokkal egyaránt. A vikárius által kiküldött esperes ezért meghagyta, hogy Jelencsics nyolc napon belül küldje el Potrebná Máriát a plébániáról és a férjnek fizesse meg az előírt kártérítést – ha ez nem történne meg, a városnak jogában áll eljárni. A plébános azonban ezt nem tette meg, sőt eljárást és vizsgálatot indított Vitézy János bíró ellen, majd elment Kassára a vikáriushoz, illetve Jászóra a püspökhöz és előttük is bevádolta a bírót.

Mivel az asszony sem akart visszatérni férjéhez – szavai szerint inkább került volna hóhér kezére, mintsem hogy újra együtt éljen vele –, Pivovarnyik Mátyás kezdeményezte a városnál, hogy feleségét hűtlenség miatt vessék börtönbe. Míután az asszonyt a bíró elé citálták, a plébános ismét a bírót vádolta azzal, hogy erőszakkal hatolt be a plébánia területére. Ekkor a város fordult a püspökhöz, kérve egy egyházi bizottság ismételt kiküldését. A püspök október elején Miklóssffy Péter éneklőkanonokot, Tarnóczy Mihály sárosi plébánost és Koterbako-

⁸⁰ MNL OL E254, fasc. 92. 1682. június, nr. 41. Kisszeben, 1682. június 12.

⁸¹ MNL OL E244, fasc. 54. 1682. június, fol. 34. 1682. június 15.

vich István lófalvi plébánost rendelte Kisszebenre. A püspöki helynök nevében ismét megintették a plébánost, hogy küldje el maga mellől a nőt és a jövőben semmiféle kapcsolatot ne tartson fent vele. Emellett sikerrel békéltették a plébánost és a bírót, akik megígérték, hogy minden korábbi nézeteltérésüket félreterezik. Bár ennek szellemében a későbbiekben Vitézy János bíró valóban nem élt panasszal a plébános ellen, megtette azt helyette a város katolikus közössége, amely valóságos panaszáradatot zúdított a kikerülő egyházi küldöttségre, mintha az elmúlt másfél évtized összes feszültsége ekkor tört volna elő belőlük. Az ekkor keletkező forrásból pontosan nem is lehet megállapítani, hogy az egyes vádpontokban szereplő események mikor történtek. A katolikus közösség felrótta, hogy Jelencsics erőszakkal és fegyverrel jött a város nyakára, és így lépett a templomba, mikor ott Corvin atya tartott prédikációt.⁸² A plébános erőszakossága egyébként sem ismert határt, gyakran részegen követte el a felsorolt méltatlanságokat. Rátámadt Mercz György szenátorra, Nagy István szenátor és Csepánszky sekrestyés haját és szakállát megtépte,⁸³ a sértett férjnek, Pivovarnyik Mátyásnak kezét törte, szolgáját karddal hasba verte, kis híján felnyársalta. Ide sorolható az is, hogy gyakran káromkodott, közvetlenül szentmise előtt is és természete miatt egy sekrestyés se bírta mellette sokáig.

Az erőszakosság mellett gazdasági, anyagi jellegű vádak is elhangzottak. Eszerint bitorolta a város javait annak nagy kárával, a plébánia orkutai kertjének hasznát Potrebna Máriának juttatta. Különösen sérelmesnek tartották, hogy egyes egyházi ingóságokat az evangélikus Saláta György szenátornak adott ki. A kisszebeniektől komoly fizetést csikart ki egy német káplán felfogadására, ám végül káplánt nem alkalmazott, a fizetést viszont felélte. A városon belüli feszültséget is szította, amikor állítólag azt sugallta az evangélikus szenátoroknak, hogy ne higgyenek Vitézy bírónak, mert az katolizálni akarja őket. Általában is azzal vádolták, hogy míg a katolikus közösséggel szemben gyűlöletesen viselkedett, addig az evangélikusoknak gyakran hízelkedett.

A panaszok külön csoportját alkották a Jelencsics György lelkipásztori működését érintő pontok. Általános jellemzőként írták le, hogy prédikációt ritkán tartott, sőt a jelesebb ünnepeken és úrnapiján is elmulasztotta, és amikor mégis mondott szentbeszédet, akkor is felületes és hanyag volt. Kiemelték, hogy nem tartott az evangélikusok közötti térítés szempontjából hasznos, kontroverzális prédikációt, sőt plébánossága idején a katolikusok is inkább elfordultak az egyháztól, semhogy az evangélikusok katolizáltak volna. A betegeket nem látogatta, az eltemetettek hagyatékából viszont sok mindent kicsikart és a maga hasznára fordított. A bűnösöket nem vezette vissza a helyes útra, sőt a gyóntatástól is elzárkózott, hiába panaszkodtak erre sokan. Musinai István héthársi hívó például ezért lett evangélikussá. A szentségek kiszolgáltatásában általában véve is hanyag

⁸² Feltehetőleg az egri káptalan kassai káplánjáról, Corvin András Ferencről van szó és a vád arra az időszakra vonatkozik, amikor Jelencsics 1676 tavaszán Kisszebenbe került.

⁸³ Itt is kérdéses, vajon a Nagy Istvánnal való verekedés említésével esetleg az 1676. szeptemberi, a városházán kitört verekedésre utalnak-e vissza a vádlók.

volt. Különösen érdekes, hogy azt is felemlítették: Jelencsics egykori patrónusát, a néhai Bársony György püspököt is szidta, mert az nem volt hajlandó zsinatot tartani és engedni a papok házasságát.

Ezeket a vádakát a közösség később ismét felemlítette, amikor 1691 februárjában Miklósfy Péter kanonok ismét kiszállt a városba egyházlátogatás céljából.⁸⁴ A város katolikus közössége ekkor már egyértelműen megfogalmazta kérését: Jelencsicset helyezték át Kisszebenből máshová.⁸⁵ A vádakát a bíró, a katolikus szenátorok és a közösség pár hónappal később megismételte a Szepesi Kamara felé is.⁸⁶ Jelencsics György emiatt Szirmay István országbírói ítélmester útján Csáky István országbírótól parancsot szerzett Vitézy János bíró ellen jó hírnév megsértése miatt.⁸⁷ Ekkor azonban Fenesy György püspök lépett közbe és jelezte a kamaránál, hogy az ügy – mint egyházi és világi személy közötti ellentét – az ő joghatósága alá tartozik.⁸⁸ Ezért egy éven belül immár negyedik alkalommal szállt ki egy egyházi küldöttség Kisszebenbe, ahol újra eltiltották Jelencsics Györgyöt Potrebná Máriától, a bírót és a plébánost pedig ismét sikerrel kibékítették, de immár 100 arany büntetés terhe alatt.⁸⁹

Jelencsics azonban a kisszebeni katolikusok panasza szerint továbbra sem hagyott fel kihágásaival. Alig pár héttel az újabb egyházi küldöttség távozását követően már ismét Potrebná Mária társaságában ment Eperjesre az Anna-napi vásárra. Ősszel azt hazudta a kapuőrnek, hogy asszonyavatás miatt megy ki Orkutára, valójában akkor is Potrebnával töltötte ott az időt. Végül 1692 februárjában, Gyertyaszentelő Boldogasszony napján a liturgia megint elmaradt, mert a plébános mulatságot rendezett, citerajátékkal, ráadásul Orkután nagy költséggel új épületet emelt, miközben a kisszebeni templomot és plébániát már telje-

⁸⁴ Az 1691. évi sárosi vizitáció eredményeire: Kosmačová 2012: 32–33.

⁸⁵ MNL HML XII.1. 22. Protocollum X. nr. 169. 1694. december 22. Az egri káptalan Kisszeben város elöljáróinak kérésére három iratot foglalt be jegyzőkönyvébe: 1. 1691. június 26. Az 1689–1690. évi elöljárók tanúbizonyságát az abban az években történekről, egészen 1691. február 23-ig bezárólag, amikor Miklósfy Péter kanonok a vizitációra a városba érkezett. 2. 1692. november 4. Három szenátor tanúbizonyságát Tarnóczy Mihály sárosi esperes-plébános 1690. július 18-i kisszebeni útjáról és az ott történekről. 3. A kisszebeni katolikusok 1690. október 12-én és 1691. február 23-án Miklósfy Péternek beadott panaszai. Utóbbinak kivonatát a város vezetése a Szepesi Kamarának is megküldte: MNL OL E254, fasc. 128. 1691. február, nr. 130. 1691. február 23. Kisszeben.

⁸⁶ MNL OL E254, fasc. 129. 1691. április, nr. 19. 1691. április 6. Kisszeben.

⁸⁷ MNL OL E254, fasc. 130. 1691. június, nr. 117. 1691. június 25. Kisszeben. Vitézy János levele a Szepesi Kamarához. Mellékletében Csáky István 1691. június 14-i utasítása Szirmay Istvánnak. Alighanem a város korábbi vezetői ezért foglalták június 26-án írásba Tarnóczy Mihály sárosi esperes-plébános megerősítése mellett tanúbizonyságukat a korábbi eseményekről, amelyet később az előbb említett módon az egri káptalan jegyzőkönyvébe is bevezettek.

⁸⁸ MNL OL E254, fasc. 130. 1691. július, nr. 19. 1691. július 4. Jászó.

⁸⁹ MNL OL E254, fasc. 130. 1691. július, nr. 102. 1691. július 15. Kisszeben. Vitézy János levele a Szepesi Kamarához. Mellékletében az 1691. június 6-án kelt békítő okirat Jelencsics György plébánossal.

sen elhanyagolta.⁹⁰ A folyamatos panasz megtette hatását: 1692. október 5-én Kisszeben új plébánost kapott Lendaczky Mátyás személyében.⁹¹ Jelencsics az egyházmegyét is elhagyta, Csáky István birtokán, Szepesmindszenten lett plébános és később bekerült a szepesi káptalanba is.⁹²

A KÖZÖSSÉG SZEREPE

A kisszebeni plébánia körül kibontakozó konfliktusok lehetőséget nyújtanak arra, hogy mélyebb betekintést nyerhessünk a katolikus intézmények felépülésének, kiterjesztésének lokális mozzanataiba, a konfesszionalizáció folyamatába és a közösség szerepét is jobban megragadhatjuk. A plébánia betöltésének kérdésénél – miközben a lokális társadalom lehetőségei rendkívül beszűkültek – világosan megmutatkozott, hogy míg korábban az ellenreformáció folyamatában az egyházi hatóságok és a kormányzat egyes szintjein szoros együttműködést feltételeztünk, valójában ezt a kooperációt rengeteg sajátos érdek és érdeksérelem szabdalta. Ezek akár olyan súlyos konfliktushoz is vezethettek, amelyben a konfesszionalizáció helyi eredményeit nem a protestáns oldal ellenállása vagy támadása fenyegette, hanem éppen a katolikus oldal különböző szereplőinek nézeteltérése. Az egyházi és kormányzati szereplők ellentéte pedig szinte természetesen erodálta tovább a katolikus–protestáns viszálykodástól egyébként is terhelt közösség kohézióját. A kisszebeni esetben egy pillanatra felmerült annak lehetősége, hogy a konfliktust épp a közösség jogainak bővítése révén kíséreljék meg feloldani, azaz a város részére ismét tegyék lehetővé a szabad plébánosválasztást és neki engedjék át a kegyúri jogok gyakorlását. Ez azonban egyelőre éppen a helyi protestáns közösség továbbra is megmaradó, a konfesszionalizáció helyi eredményeit fenyegető ereje miatt nem valósulhatott meg. A plébánosválasztás körüli vita azonban szinte megágyazott a közösség és a plébános későbbi, sorozatos problémák által terhelt viszonyának is.

Jelencsics bukásának esetében sem a pap botrányos életvitele a legérdekesebb, hanem a helyi közösség reakciói, amelyek révén leszűrhetőek a főbb szempontok, amelyeket egy plébános működésétől elvártak. A plébános és közössége viszonya ugyanis egyfajta szolgáltatás–ellenszolgáltatás tengelyen is értelmezhető. A közösség és az azt alkotó egyének különféle pénzbeli és természetbeni hozzájárulásokkal támogatták a plébánost, a plébániát és annak alkalmazottait. Cserébe a plébános

⁹⁰ MNL HML XII.1. 22. Protocollum X. nr. 170. 1694. december 22. A kisszebeni jegyző és egy esküdt polgár 1692. augusztus 1-jén kelt *testimoniálisát* is bejegyezték a káptalani jegyzőkönyvbe külön sorszám alatt.

⁹¹ Kisszeben anyakönyve, pag. 63. (www.familysearch.org; letöltés: 2012. november 25.)

⁹² Hradzky 1901: 455–456. 1694-ben azonban a város felhatalmazta Vitézy János bírót, hogy járjon el az elszenvedett károk megtérítése érdekében, különösen Jelencsics György egykori plébánossal szemben. A város megbízólevele: MNL HML XII.1. 22. Protocollum X. nr. 171. 1694. december 22. Ekkor jegyezték be az egri káptalan hiteleshelyi jegyzőkönyvébe a Jelencsicskel kialakult konfliktusra vonatkozó több *testimoniális*t.

kiszolgáltatta a szentségeket, igyekezett ellátni a hívek sajátos lelki igényeit vallási szertartások és alkalmak révén, ugyanakkor el is várta a közösség aktív részvételét a helyi hitéletben. Ha ennek a viszonyrendszernek bármely szegmensében zavar támadt, az negatívan érintette az igények és juttatások többi területét is.⁹³

Akárcsak 1676-ban, a kisszebeni hívek másfél évtizeddel később is hajlandóak voltak megadni a pap fizetését, de törekedtek munkájának ellenőrzésére és keretek között tartására. A jövedelemmel kapcsolatos konfliktusokra különösen érzékenyek voltak. Hajlandóak lettek volna akár még káplánt is felfogadni, hiszen a forrásokból kiderült, hogy míg Jelencsics inkább szlovákul beszélt, addig a káplán német lett volna, tehát a funkciók megosztása megfelelt volna a városi lakosság etnikai összetételének.⁹⁴ A kápláni fizetés „elsikkasztása” ezért is háboríthatta fel a polgárságot.

Az egyházi jellegű problémák csoportja bizonyítja a közösség mélyebb ismereteit a liturgia területén. Nemcsak a nagyobb ünnepek elmaradt szertartásait rótták fel,⁹⁵ hanem pontosan figyelték a szentségek kiszolgáltatásának rendjét is, nemkülönben a szentbeszédeket. Nemcsak a felületes és hanyag igehirdetést kifogásolták, ami egy általános vád is lehetne, hanem konkrétan hiányolták a kontroverzális prédikációt is, ami az evangélikus polgárságra hathatott volna. A közösség tehát tisztában volt a prédikáció lehetséges fajtáival, stílusjegyeivel is. Ez alighanem a városon kívül a falusi közösségekre is igaz lehetett, ugyanis – bár az adat 18. század közepi – egy kisebb község hívei épp azt nehezményezték, hogy plébánosuk polemizáló szentbeszédet tart a színkatolikus vidéken.⁹⁶ Persze nehéz arra válaszolni, pontosan milyen tudással rendelkeztek a hívek a katolikus hitről, az azonban mindenképpen látható, hogy volt egyfajta igény és igényesség a szentbeszéd tartalmával, stílusával szemben.

Véleményem szerint Jelencsics bukását az hozta meg, hogy alkalmatlan volt annak az integráló és konszolidáló szerepnek a betöltésére, amelyet a vallási polgárháború éveitől és a belső feszültségektől terhelt városi katolikus közösség elvárt volna tőle.⁹⁷ Erre utal, hogy a katolikusok úgy érezték, hogy még az evangélikusokkal is jobban bánik, mint velük, sőt meglátásuk szerint az evangélikus

⁹³ Tropper 2009: 327–328.

⁹⁴ Eperjes esetében is láthatunk példát arra, hogy a plébános nyelvtudása rendkívül fontos szempont volt: Mihalik 2010: 296. A nyelvtudás alapvető kritérium maradt a 18. század közepén is: az egri egyházmegye déli területein többnyire olyan papok kerültek beiktatásra, akik értették és beszéltek híveik nyelvét: Mihalik 2013: 89, 93. Ugyanez a természetes elvárás jelentkezik a pécsi egyházmegyében is: Gózszy–Varga 2009b: 1153.

⁹⁵ Hasonló vádak miatt fordult a Szepesi Kamara Bársony György egri püspökhöz 1676 decemberében. A panaszok szerint a bártfai plébános Szent Katalin ünnepén, Szent András apostol ünnepén és Advent első vasárnapján is elmulasztotta a szentmisét és egyébként is botrányos életet folytatott. A kamara kérte a püspököt, hogy lehetőség szerint fegyelmezze meg a plébánost, amennyiben viszont hibái nem helyrehozhatóak, a kamara kész más, alkalmasabb jelöltet bemutatni a püspöknek a bártfai plébániára. MNL OL E244, fasc. 42. 1676. december, fol. 21. 1676. december 12.

⁹⁶ Mihalik 2013: 93.

⁹⁷ Erre a szerepre: Gózszy–Varga 2009b, különösen 1150–1155.

szenátorokat egyenesen a katolikus bíró ellen lázította. Ez a felekezeti ellentétektől sabdalt közösségben különösképpen visszatetszést szült.

Kisszeben esetében jól megragadhatóvá váltak a katolikus egyház, a kormányzat és a helyi közösség háromszögének állandóan változó viszonyai, amelyek keretei között a helyi katolikus közösség is ki tudta fejezni igényeit, sőt bizonyos körülmények között érvényesíteni is tudta azokat. Ez persze tanulási folyamat is volt, amit jól érzékeltetett Jelenicsics György plébános és hívei ellentéte. Míg 1676-ban a püspök és a Szepesi Kamara között feszülő ellentét árnyékában a helyi közösség igényei elsikkadtak, addig az 1690-es évek elején a kisszebeniek már pontosan tudták, milyen fórumokhoz kell fordulniuk. Ennek révén sikerrel tudták a plébánost elmozdítani városukból. Ugyanakkor a helyi, mikroszinten jelentkező konfliktus az állami és az egyházi hierarchián keresztül könnyen a legfelsőbb szintekre – az udvarig és pápai nunciussig – is elérhetett. A közösség igénye a ferencesek pasztorációjára, az ezzel szemben álló püspöki törekvés világi plébános beiktatására és a kamarai közbelépés a kegyúri jogok miatt hirtelen az uralkodó főkegyúri jogáról, a püspöki hatásköréről, állam és egyház egymás közötti viszonyáról szóló vitává válhatott.

FORRÁSOK

Archivio Storico de Propaganda Fide (APF)

Scrittura originali riferite nelle Congregazioni Generali (SOCG)

Archivio Segreto Vaticano (ASV)

Archivio della Nunziatura Vienna, Processi Canonici (Arch. Nunz. Vienna, Proc. Canonici)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

E 15 Magyar Kamarai Levéltár, Expeditiones camerales

E 23 Magyar Kamarai Levéltár, Litterae Camerae Scepusiensis

E 41 Magyar Kamarai Levéltár, Litterae ad cameram exaratae

E 244 Szepesi Kamarai Levéltár, Minutae

E 250 Szepesi Kamarai Levéltár, Litterae Camerae Posoniensis et aliorum

E 254 Szepesi Kamarai Levéltár, Repraesentationes, informationes et instantiae

Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL HML)

XII.1. Egri káptalan hiteleshelyi levéltára

Österreichische Staatsarchiv (ÖStA)

Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn (FHKA HFU)

- CJH 1899: Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen – Márkus Sándor (összeáll.): *Corpus Juris Hungarici. 1000–1526. évi törvénycikkelyek*. Budapest.
- CJH 1900: Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen – Márkus Sándor (összeáll.): *Corpus Juris Hungarici. 1608–1657. évi törvénycikkelyek*. Budapest.
- CJH 1901: Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen – Márkus Sándor (összeáll.): *Corpus Juris Hungarici. 1657–1740. évi törvénycikkelyek*. Budapest.
- Hain Gáspár 1988: *Szepességi avagy löcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára*. (Szerk. Véber Károly.) Budapest.
- Tóth István György 1994: *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, Fontes 1.) Budapest–Róma.
- Vanyó Tihamér OSB 1935: *A bécsi nunciusok jelentései Magyarországról*. Pannonhalma.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Galla Ferenc 2005: *Ferences misszionáriusok Magyarországon. A Királyságban és Erdélyben a 17–18. században*. (S. a. r.: Fazekas István.) (Collectanea Vaticana Hungariae I/2.) Budapest.
- Gözszy Zoltán – Varga Szabolcs 2009a: A pécsi egyházmegye plébániahálózatának újjászervezése a 18. század első felében. In: Gözszy Zoltán – Varga Szabolcs – Vértési Lázár (szerk.): *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon. Különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740)*. Pécs, 225–264.
- Gözszy Zoltán – Varga Szabolcs 2009b: Kontinuitás és reorganizáció a pécsi egyházmegye plébániahálózatában a 18. század első évtizedeiben. *Századok* (143.) 5. 1123–1163.
- Holzem, Andreas 1999: Die Konfessionsgesellschaft. Christenleben zwischen staatlichem Bekenntniszwang und religiöser Heilshoffnung. *Zeitschrift für Kirchengeschichte* (110.) 53–85.
- Hradszky, Josephus 1901: *Initia, progressus ac praesens status capituli ad Sanctum Martinum E. C. de Monte Scepusio*. Szepesváralja.
- Karácsonyi János 1924: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. II. kötet. Budapest.
- Kármán Gábor 2013: A konfesszionalizáció hasznáról és káráról. Egy paradigma margójára. In: Lukács Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség. A Hajnal István Kör 2011. évi győri konferenciájának köteté*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 25.) Budapest, 27–40.
- Kosmačová, Mariana 2012: Kanonické vizitácie ako prameň pre výskum šarišských obcí. *Annales Historici Presovienses* (12.) 2. 29–53.
- Kubinyi András 1999: Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. In: Kubinyi András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. (METEM könyvek 22.) Budapest, 269–286.
- Lotz-Heumann, Ute 2008: Confessionalization. In: Whitford, David M. (ed.): *Reformation and Early Modern Europe. A Guide to Research*. (Sixteenth Century Essays & Studies 79.) Kirksville, 136–157.

- Michels, Georg B. 2013: Az 1674. évi prédikátorper történetéhez. *Történelmi Szemle* (55.) 1. 55–78.
- Mihalik Béla Vilmos 2010: A Szepesi Kamara szerepe az 1670–1674 közötti felső-magyarországi rekatolizációban. *Fons* (17.) 3. 255–320.
- Mihalik Béla Vilmos 2013: Plébános és közösség a 18. század közepi egri egyházmegyében. In: Bárh Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Budapest, 85–99.
- Reinhard, Wolfgang 1995: Was ist katholische Konfessionalisierung? In: Reinhard, Wolfgang – Schilling, Heinz (Hgg.): *Die katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte 1993*. Gütersloh, 419–452.
- Schilling, Heinz 1995: Die Konfessionalisierung von Kirche, Staat und Gesellschaft. Profil, Leistung, Defizite und Perspektiven eines geschichtswissenschaftlichen Paradigmas. In: Reinhard, Wolfgang – Schilling, Heinz (Hgg.): *Die katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte 1993*. Gütersloh, 1–49.
- Schilling, Heinz 1997: Disziplinierung oder „Selbstregulierung der Untertanen“? Ein Plädoyer für die Doppelperspektive von Makro- und Mikrohistorie bei der Erforschung der frühmodernen Kirchenzucht. *Historische Zeitschrift* (264.) 3. 675–691.
- Schmidt, Heinrich Richard 1997: Sozialdisziplinierung? Ein Plädoyer für das Ende des Etatismus in der Konfessionalisierungsforschung. *Historische Zeitschrift* (265.) 3. 639–682.
- Timon Ákos 1889: *A városi kegyuraság Magyarországon*. Budapest.
- Tomisa Ilona 2002: Előszó. In: Tomisa Ilona (szerk.): *Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek 16–17. század*. Budapest, 11–26.
- Tóth István György 2000: A Propaganda megalapítása és Magyarország (1622). *Történelmi Szemle* (42.) 1–2. 19–68.
- Tropper, Christina 2009: *Zu grosser ergernus mainer pfarrmenge*. Zu ländlichen Pfarren als Organisations-, Kommunikations und Identifikationseinheiten in der Frühen Neuzeit. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* (117.) 3–4. 312–333.
- Tusor Péter 2008: Felekezetszerveződés a kora újkorban. *Vigilia* (73.) 1. 12–18.
- Zoványi Jenő 1977: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jav., bőv. kiadás. Budapest.

Siptár Dániel

A szerzetesség és a töröktől való visszafogalalást követő „második konfesszionalizáció” Baranya megyében*

A konfesszionalizálódott társadalomban élő ember számára a felekezethez tartozás a test szerinti és a lélek szerinti érintettség ellentétes komponenseit hordozza, amelyeknek különféle tényezőit egy skálán elhelyezve a két végpontban a tisztán testi és a tisztán lelki mozzanatokot találhatjuk meg. A test szerinti komponens-től elindulva a felekezethez tartozásra mint egyfajta adminisztrációra, társadalmi fegyelmezésre tekinthetünk, majd számtalan kevert, testi és lelki elemeket egyaránt tartalmazó vonatkozásokon át – mint amilyen például a közösségi élmény megélése vagy az életritmus – jutunk el a lelki értelemben vett végponthoz, az egyéni üdvösség kereséséhez. Szorosan kapcsolódik ehhez a hatalom jellegének kérdése is, amennyiben az ilyen társadalomban a test szerinti hatalom tényezői (állam, területi közigazgatás, földesúr) jelenthetik egy skála egyik végpontját, míg a lelki hataloméi a másikat. A katolikus felekezet esetében ez utóbbit tiszta formájában leginkább a szerzetesség körében találhatjuk meg, mivel az egyházszerkezet, kezdve a hierarchia felsőbb rétegeinek világi hatalmától egészen a plébániahálózat és az azt megtestesítő világi papság jelentős adminisztrációs és fegyelmező szerepéig, kifejezetten kevert hatalmi formát képvisel. A szerzetesség ezzel szemben egyházi értelemben független az egyházi hierarchiától, és bár sok esetben a funkciók összekeverednek (például a monasztikus rendek földesúri hatalma, a plébánosi funkciót ellátó szerzetesi közösségek stb.), önmagában álló lelki hatalom csak a szerzetesek esetében képzelhető el, még akkor is, ha a valóságban ilyen csak rendkívüli helyzetben fordul elő. A szentségekben és kiszolgáltatásukban meglévő testi komponensek ugyanis ezt a tisztán lelkiné tekinthető hatalmat is testi elemekkel társítják, nem beszélve a szentségkiszolgáltatás adminisztrációjáról, amely – például a gyónók és áldozók számának feljegyzése révén – ismét a felekezethez tartozás testi komponenséhez közelíti a szóban forgó, alapvetően lelki funkciót.

Ha egy társadalom felekezetváltoztatásának a kérdését vizsgáljuk, szintén felállítható a test és lélek szerinti tényezők skálája, amelyek aktív mozzanata tekintetében a világi hatalom cselekvése és a lelki hatalom befolyása mint végpontok közötti kevert formákat lajstromozhatunk.

* A tanulmány a K101 571 nyilvántartási számmal ellátott, *Szerzetesség a 18. századi Magyarországon* című OTKA támogatási szerződés keretében jött létre.

Jelen tanulmány témája Baranya megye lakosságának a 17. század végén, a török hódoltság korának lezárultakor kezdődő felekezetváltoztatása, amely folyamat azonban e keretek között természetesen nem egészében és nem minden szempontból kerülhet tárgyalásra, hanem pusztán annak elindulására és a szerzetesség ebben betöltött szerepére fókuszálva. Elméleti alapját a Wolfgang Reinhard és Heinz Schilling által útjára indított konfesszionizációs paradigma képezi, amelyet azonban alkotói elsősorban a német nyelvterület 16. századi történetének adataira alapozva állítottak fel, így következtetések főleg az említett korszakra és régióra vonatkozóan relevánsak. A konfesszionizáció kutatásának egyik legjellemzőbb mai irányvonalát ugyanakkor épp a paradigma alkalmazhatósága határainak vizsgálata jelenti.¹

Jelen munka több értelemben is határterületet érint. Egyfelől térben: a 17. század végén Baranya megye vallási értelemben a latin és a görög kereszténység, politikai értelemben a keresztény és a muszlim államalakulatok határmezsgyéjén feküdt. Másfelől pedig időben: a vesztfáliai békét követő néhány évtizedben Nyugat-Európában a konfesszionizáció korszaka jobbra lezáródott,² ezzel szemben Magyarország esetében a korábban oszmán kézen lévő területek európai típusú, a korabeli értelemben vett modern államalakulatba történő integrálódása egy, a 17. század utolsó évtizedeiben kezdődő második felekezetesedési folyamatot eredményezett.³ Ez Baranya megye esetében összességében a katolikus felekezet térnyeréseként realizálódott, mivel a felekezeti határok a 17. század végétől (már a 18. század közepére is) jelentős mértékben a katolicizmus javára tolódtak el.

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen módon zajlott a baranyai helyi társadalom felekezetváltoztatása, meg kell vizsgálnunk, hogy kik, hogyan és minek/kinek a hatására lettek katolikusok, vagyis számba kell vennünk a katolizáció (nem történelemmethodikai értelemben vett) forrásait, módjait, valamint annak alakítóit. Fontos kiemelni, hogy a jelen elmélkedésben a Baranya megyei „második konfesszionizációt” pusztán ebből az elméleti szempontból vesszük vizsgálat alá, nem pedig statisztikai alapon, a lélekszámok szintjén, hiszen ez utóbbi a hiányzó szisztematikus kutatások miatt egyelőre nem is lenne lehetséges.

A könnyebb áttekinthetőség érdekében érdemes előre összefoglalnunk a vázolni kívánt tényezőket a felekezethez tartozás, illetve felekezetváltoztatás testi

¹ A paradigmára és annak nyugat-európai (valamint meglehetősen szerény magyar) szakirodalmára lásd Kármán 2013, amelyből a kutatás aktuális útjaira vonatkozó tájékoztatást is nyerhetünk, elsősorban Magyarország történetének vonatkozásában.

² A korszak határait viszonylag szélesen meghúzó Wolfgang Reinhard a konfesszionizáció korának végpontját az „utolsó nagy felekezetpolitikai intézkedéshez”, azaz a salzburgi protestánsok elűzéséhez (1730) köti. Reinhard 1995: 435–436.

³ Vö. Tusor 2008: 18. A Reinhard-féle fogalomrendszerben tudtommal nem szerepel „második konfesszionizáció”, azonban ez az általam itt használt fogalom visszavezethető a paradigma alapvető ideáira. „Második konfesszionizáción” azt a felekezetesedési folyamatot értem, amely a felekezetképződéstől időben és térben eltávolodva zajlik le, vagyis a már kialakult felekezetektől való elszakadást, másikkhoz csatlakozást, adott régió felekezeti térképeének átstrukturálódását jelölhetjük vele.

és lelki komponenseinek viszonylatában. Tisztán testi értelemben a katolizáció tulajdonképpeni forrását a máshonnan származó katolikusok alkotják, akik betelepítés vagy önálló megtelepedés útján kerülnek az adott területre. A hatalom szempontjából ez szintén a skála egyik végén helyezkedik el, mivel kizárólag a világi hatalom játszik szerepet benne, akár a betelepítés végrehajtójaként, akár különböző engedélyek és tilalmak révén. A második forrást a helyben élő nem katolikus lakosság jelenti, amely áttérés-áttérítés által csatlakozik a katolikus felekezethez. Ebben általában a világi hatalom is komoly szerepet játszik a különböző direkt vagy indirekt kényszerítő eszközök alkalmazása által, de a térítés lényegi szereplői között már a lelki hatalom képviselői is megtalálhatók: a keresztelést, gyóntatást, áldoztatást, templomszentelést végző, hitvallást kivevő püspökök, papok, szerzetesek. A társadalom katolizációjának harmadik fő forrását az új generációk alkotják, amelyeknek a katolikus nevelés és oktatás kínál lehetőséget a felekezethez tartozásuk elérésére, illetve megerősítésére. Ez a korszakban kifejezetten egyházi funkció, alapfokon a plébániahálózat, közép- és felsőfokon pedig leginkább a szerzetesi intézmények feladata volt. A világi hatalom azonban még ebben is megjelenik, ugyanis mecénási, fenntartói szerepben az állam, az egyház és a földesúr egyaránt jelen lehetett. Végül negyedik forrásként a kevésbé erős felekezeti tudatú, az adminisztráció szempontjából katolikusnak számító hívek körét is fel kell vennünk a listára. Ezek megtartása, hitben való megerősítése, teológiai értelemben vett megtérése, *metanoiája*⁴ szintén egy terület lakosságának katolizálását eredményezi. Ebben pedig a legfontosabb cselekvő a területi alapon szervezett, helyben működő világi papság mellett elsősorban a szerzetesség volt, amely a vallásos társulatok, kegyhelyek fenntartása és működtetése, valamint további lelkipásztori funkciók révén nagyban meghatározta egy-egy tájegység szakralitását.

Látható, hogy a fentiekben körülírt négy csoport esetében az elsőtől a negyedikig a testi komponens és ennek megfelelően a világi hatalom szerepe fokozatosan csökken, a lelki tényező és az azt leginkább megtestestítő szerzetesség pedig nő. Nem szabad megfeledkeznünk azonban bizonyos átmeneti formákról, valamint egyes tevékenységek „melléktermékeiről” sem. Átmeneti formát képvisel például a vegyes házasság, amelynél a nem katolikus házastárs esetleges áttérése a fenti második csoportba sorolható eredményt hoz, míg a gyermekek katolikus anyakönyvezésével a harmadik forrásból származó új felekezeti tagok születnek. Szintén ilyen átmeneti forma a papképzés, amely az oktatás és nevelés tárgyköréhez tartozik, de speciális jellege miatt – tudniillik mivel a felekezet helyi vezetőinek képzéséről van szó – hatással van a már a negyedik csoportba sorolt megtérésekre, a felekezeti tudatosság magasabb fokán álló közösségek létrejöttére is. „Mellékterméknek” pedig a katolizálás azon, nem kifejezetten szándékolt motívumait nevezhetjük, amelyek egy-egy eredetileg más célt szolgáló módszer gyakorlása során keletkeznek, például a nem katolikusok áttérésre vonatkozó elhatáro-

⁴ Jelen tanulmányban a nem katolikusok katolizálására következetesen az „áttérés” fogalmát alkalmazom, míg a katolikusnak minősülő személyek lelki értelemben vett „megtérését” említem. A teológiai fogalomra lásd például: Beinert (szerk.) 2004: 75.

zását olyan tényezők hatására, mint az oktatás köréhez tartozó iskolai színjátszás vagy a megerősítést/megtérést szolgáló barokk vallásgyakorlati formák.

A vázolt séma időben és térben való elhelyezése céljából fontos látnunk a szóban forgó régió felekezeti térképét a kezdőpontban, vagyis Baranya megye keresztény csapatok általi, 1686-ban történő elfoglalásakor. Ez szerencsére Claus Heinrich Gattermann összefoglalásának eredményeképpen viszonylag tisztán kirajzolódik.⁵ Eszerint az iszlám követői elenyésző számban éltek a megye területén, szinte kizárólag a városokban és az erődített helyeken, ahol a politikai és katonai vezető réteget alkották. Magának Pécsnek a többségi felekezete az unitárius volt, ugyanakkor a várostól délnyugat felé eső terület falvainak lakosságát is elsősorban e közösség tagjai alkották. Szerb ortodoxok a megyében sokfelé éltek, Pécsen kívül főleg a keleti, középső és északi részekben. A magyarok a délkeleti, déli és délnyugati sávokat a református felekezet uralta, miközben Pécsről északra és a megye középvonalában római katolikus lakosság élt. Evangélikus közösségek is előfordultak, ezek azonban már a keresztény seregek nyomán meginduló betelepülés eredményeként jöhettek létre a forrásként használt összeírások⁶ keletkezési idejéig.⁷ Vegyes felekezeti településeket az összeírások Baranya megyében meglehetősen kis számban tüntettek fel, elsősorban a szerbek által is lakott településeknél alkalmazták ezt a kitételet.

KATOLIKUS LAKOSSÁG BETELEPÍTÉSE

A fent vázolt skálán a tisztán test szerinti végpontból elindulva elsőként a lakosság cserélődését kell megemlítenünk mint a katolizálás forrását. Ez módját tekintve a betelepítések (és a háborús pusztulás) révén növelte a katolikusok számát, arányát. Az alakítók szempontjából pedig a hatalom jellegével kapcsolatban említett skálának szintén a test szerinti oldalán található: a betelepítések (valamint korábban a háború és az általa okozott népességsökkenés is) tisztán a világi hatalmi funkciók körébe tartoznak, még ha azokat történetesen egyházi földesurak gyakorolják is. A betelepítés során természetesen nem kizárólag katolikusok érkeztek a megyébe, mint ahogy a háborús pusztulás sem csak más felekezetűeket érintett, kvantitatív kutatások híján ráadásul csak egyes esetek általánosításával juthatunk következtetésekre. A szakirodalom azonban egyetért abban, hogy az egyházi birtokosok, valamint a katolicizmus ügyét szem előtt tartó világi földesurak csak

⁵ Gattermann 2005: 73–75. A 17. század elejének viszonyaira vonatkozóan, amelyek azonban lényegében nem változtak a visszafoglaló háborúig; Molnár 2003: 32–33.

⁶ Gattermann 2005: 74.

⁷ A lutheri irányzat követőinek eredetére vonatkozó sejtésről: Galambos 1942: 73. Claus Heinrich Gattermann az összeírások alapján öt, 1686-ban már meglévő evangélikus faluról ír, amelyek közül négy szerinte a kis lakosságának és unitárius szomszédságának köszönhetően, mintegy az unitáriusok elleni térítési akció melléktermékeként katolizált. Nem feltételez tehát igen korai betelepülést, hanem eleve baranyai lakosoknak tartja az 1689 előtt áttérő mintegy másfélszáz evangélikust. Gattermann 2005: 94.

katolikusokat telepítettek, míg a gazdasági szempontok által vezérelt, bármilyen felekezethez tartozó birtokosok vallásilag vegyes telepéseket hoztak, egy idő után arra is ügyelve, hogy azok letelepedése viszonylag homogén konfesszionális csoportokban történjen.⁸ Megnehezíti a vizsgálódásunkat, hogy az 1704 előtti adatok⁹ az ebben az évben zajlott rácdúlás miatt nem tekinthetők igazán mérvadónak, mivel a lakosság pusztulása, de még inkább további elvándorlása ekkor újra felbolydította Baranya megye népességét.¹⁰ Az 1690 körül érkező jelentős lélekszámú ortodox szerb bevándorló csoport nagy része 1704-ben újra távozott, a Rákóczi-szabadságharc után érkező újabb szerb lakosság pedig szintén jelentős arányban költözött más helyekre az 1730-as évek második felében.¹¹ A legmarkánsabb katolikus betelepülő népcsoport a németiség volt, amely elsősorban a megye keleti részén hozott létre telepeket. A pécsváradi apátság területén már a 17. század utolsó évtizedében megkezdődött a letelepítésük, de nagyobb számban a Rákóczi-szabadságharc utáni évektől érkeztek, eleinte a Tolnával határos északi részekre, majd az 1730-as évek végétől a Batthyány-uradalom fogadta be őket nagy számban.¹² Rajtuk kívül a katolikus délszlávok (horvátok, bosnyákok) is jelentős arányban telepedtek le Baranya megye déli részén, ugyanakkor az ortodox szerbekhez hasonlóan viszonylag mobilis népcsoportnak számítottak.¹³

Egy terület új lakosság általi katolizációjának lelki komponenseként azt emelhetjük ki, hogy egy-egy új telep megszilárdulásának feltételét az egyházi struktúrába való integrálódásuk jelentette.¹⁴ A szerzetesség ezen a ponton csak annyiban volt érintett, amennyiben az új falvak pasztorálását a korai időszakban, az egyházmegye szervezetébe való betagozódás előtt ők végezték. Úgy tűnik azonban, hogy ez Baranya megyében nem volt túlságosan gyakori.¹⁵ Példaként említhetjük Bólyt, a Batthyány család uradalmi központját, ahová 1737-ben, az ortodox szerbek eltávolítása után német katolikus lakosságot telepítettek, és az 1744-es plébániaalapítás előtt a versendi ferences adminisztrátor gazdolta

⁸ Spannenberger 2010: 35–37. Vö. Hermann 1982: 296–297. A püspök, a káptalan, valamint a pécsváradi apátság igen jelentős Baranya megyei földesúrnak számított, ahogyan a Rákóczi-szabadságharc után a buzgó telepítő és templomépítő Batthyány család is. Utóbbira: Nagy 1982: 381; Lantosné Imre 2005: 187–191.

⁹ A teljesség igénye nélkül ilyenek: Hoffmann 1933; Nagy 1978a, 1978b; Tímár 1982. Összefoglaló jelleggel: Taba 1941; Gattermann 2005.

¹⁰ Szita 1974–1975; Gattermann 2005: 145–148.

¹¹ Szita 1978; Nagy 1982: 370–374, 381–386.

¹² Hermann 1929; Hoffmann 1933; Nagy 1982; Máté 2009. Vö. Bezerédy 1978: 404 (térkép az 1730 előtti német letelepedésekről). A Mecsekhat vidékére nagyobb számban érkező evangélikus német lakosság az 1770-es években telepedett le. Máté 2009: 273–274.

¹³ Nagy 1982: 368–369, 376, 381; Sršan 1991.

¹⁴ Spannenberger 2010: 39.

¹⁵ Az egyes nemzetiségek papjairól és a szigetvári ferencesek ilyen jellegű, főleg Somogy megyei érintettségéről: Gőzsy 2010: 52–60.

őket.¹⁶ Bellyén pedig a Savoyai Eugén herceg által behívott németek számára 1720-ban épült kastélykápolnában 1771-ig az eszéki ferencesek pasztoráltak.¹⁷

MÁS FELEKEZETŰEK ÁTTÉRÉSE

A katolizáció második forrását a más felekezetűek jelentik, akik esetében az áttérés, a másik oldalról nézve a térítés volt a felekezetváltoztatás módja. A kialakuló keresztény felekezetek egyik alapvető jellemzője az igazság abszolút birtoklásának tudata volt,¹⁸ ami egyben a misszió, a hittérítés fő mozgatórugója. Ez a tevékenység pedig a mindenkori világegyházban éppúgy, mint a visszafoglalt Dél-Dunántúlon tipikusan szerzetesi feladatkör. A jezsuita rend alapvető célkitűzése – noha Magyarországon fő profiljává a középfokú oktatás vált – éppen a hittérítés volt,¹⁹ és azt többek között az itt tárgyalt területen is messzemenően gyakorolta, már a hódoltság időszakában is.²⁰ A keresztény csapatok sikereit követően új alapokra helyezték a meglévő pécsi intézményüket,²¹ amely rögtön a környékbeli hittérítés központja lett. Baranya megye szempontjából fontos megemlíteni közeli megtelepedéseiket, így a szigetvárit (1689),²² valamint az eszékit (1688)²³ is.

Az 1680-as évek végének nagy baranyai jezsuita térítőakciója alapvetően minden nem katolikus felekezetre kiterjedt. A siker mértéke ugyanakkor a világi hatalom részvételén és hozzáállásán is múlt. A törvények alapján illegálisnak számító felekezetek érthető módon nem állhattak ellen a szervezett térítéseknek. Így a bukott rezsimet képviselő, minden imahelyet automatikusan elvesztő, kevés helyben maradt muszlimnak nem maradt más választása, mint a betagolódás és a megkeresztelkedés;²⁴ de a Jézus Krisztus isteni természetét tagadó unitáriusok vallásgyakorlatát sem garantálták állami törvények, így velük szemben is a lehető leghatékonyabb fellépésre volt lehetőség. Különösen prédikátoraik áttérítése, sőt a pécsi jezsuita rendházban történő átképzése, valamint templomaik kényszerrel történő felszentelése vezetett eredményre.²⁵ Ennek hatására komplett falvak tértek át, bár katolizálásuk feltehetően kényszeredett volt, nélkülözte a meggyőződést. A jezsuiták által közölt számok nyilvánvalóan túlzóak: a visszaesés hatására többször is megkeresztelkedők újbóli beszámítása mellett a pécsi rezidencia jelentőségének hangsúlyozása érdekében is torzítanak a jelentéseikben szereplő

¹⁶ Brüstle 1876: 296; Nagy 1982: 376–377.

¹⁷ Brüstle 1876: 165–166.

¹⁸ Reinhard 1995: 426, 428; Tusor 2008: 15.

¹⁹ Bangert 2002: 27–32.

²⁰ Pécsi missziójuk török kori történetére: Molnár 2003: 11–119.

²¹ További irodalom: Siptár 2009: 156.

²² Siptár 2012: 200.

²³ Korade 1987: 49.

²⁴ Gattermann 2005: 89. A muszlimok áttérésére még: Pinzger 1934: 38–39; Galambos 1942: 78–79.

²⁵ Pinzger 1934: 41; Galambos 1942: 63, 67–68.

adatok.²⁶ A pécsi keresztelési anyakönyvek ráadásul a későbbi években is említenek unitárius keresztelteket, holott az illetők falujukkal együtt elméletileg már jóval korábban katolikus hitre tértek.²⁷ Eszerint az áttérőket ezekben az években pusztán külső jegyek (gyónás, áldozás, hitvallás, unitáriusok esetében a Szentháromság nevében való megkereszelkedés) alapján számolták össze, amelyek mögött nem feltétlenül állt őszinte megtérés, különösen, amikor egész falvak²⁸ katolizálásáról hallunk. Sőt, sokszor maguk a jezsuiták számoltak be a korábbi felekezethez való nagyarányú visszatérésekről,²⁹ vagyis az ilyen esetekben nyilvánvaló a katolizálás pusztá eljátszása, de legalábbis – ha őszinte áttérésről lett volna is szó – törékeny, ideiglenes volta.

Különösen igaz ez az állami törvények által garantált református felekezet tagjaira, hiszen az ő körükben is jelentős számú megtérőt jegyeztek fel a jezsuita *Litterae Annuae*.³⁰ Az ő esetükben azonban korántsem értek el akkora eredményeket, mint az unitáriusoknál, pedig a reformátusok térítéséhez a rend még hangsúlyosabb segítséget kapott a világi hatalom helyi képviselőitől. Francesco Giani szerémi püspök, pécsváradi apát ugyanis mint földesúr kálvinista falvai lakosságát választás elé állította: áttérnek vagy elköltöznek.³¹ Kifejezett kényszer hatására történő „csodás” megtérésekről is maradtak azonban fenn adatok, amelyekben báró Tullius Miglio de Prumberg királyi biztos, az Újszerzeményi Bizottság tagja és Gabriele Vecchi szigetvári parancsnok játszották a főszerepet.³² Mind az áttérések lélektana, mind a szerzetesek szerepe szempontjából tanulságos az a jelentés, amely a Vörösmart környéki reformátusok nagyarányú megtéréséről számolt be. Eszerint Francesco Giani pécsváradi apát az egyik birtokán, a református Vörösmarton két gonosztevőt elfogott, akiket azonban a falu harangszóval összecsőditett népe kiszabadított. Tullius Miglio erről értesülve Vecchi katonáival húsz lázadót Szigetvárra vitetett. Ők itt beismerték, hogy a prédikátorok hamis tant hirdettek nekik, mert Kálvin hitét prédikálták, holott ők katolikusok voltak. A lázadást is azok készítették elő, mivel valójában senki sem kért tőlük felekezetváltogatást, a prédikátoraik mégis ezzel fenyegetőzve vették rá a népet a foglyok kiszabadítására. Így aztán a halálbüntetést elkerülendő hajlandóak voltak megígérni, hogy felveszik a katolikus hitet, a jövőben hűen szolgálnak Istennek és természetes uruknak, a királynak. Erre összehívták a környékbeli

²⁶ Számszerű levezetéssel: Gattermann 2005: 91–93. A jezsuita *Litterae Annuae* forrástípusának kritikájára (a hódoltság korának pécsi jelentéseire koncentrálva): Molnár 2003: 14–16.

²⁷ Gattermann 91–92. Nem vethetjük el ugyanakkor Pinzger Ferenc magyarázatát sem, aki szerint a falujukból elmenekült unitáriusok visszatéréséről van szó: Pinzger 1934: 40–41.

²⁸ Ezeket a jelentések alapján fel is sorolja: Pinzger 1934: 39–42; Galambos 1942: 67–69, 73. A megtérők azon számai, amelyek ugyanitt, de falvanként vagy évenként egyesével vannak megadva, már hihetőbbnek tűnnek.

²⁹ Galambos 1942: 68–70, 72.

³⁰ Ezek nem egyszer csodás magyarázattal szolgálnak a felekezetváltásra: Pinzger 1934: 45–52.

³¹ Galambos 1942: 69.

³² Galambos 1942: 69–71.

református falvak lakosságát is, akik a történetek hallatán csodálatos módon mind a felekezetváltoztatás mellett döntöttek.³³

A történet mögött nyilvánvalóan kényszeráttérést sejtethünk, azonban meggondolandó a prédikátorok bűnbakként való megjelenítése. Akár őszinte valóság is lehet az, amely szerint a református prédikátor vezette hívek a katolicizmussal még nem találkoztak valós alternatívaként. Ebben a helyzetben azonban, amikor az új uralkodójuk és új földesuruk felekezeteként jelent meg, rögtön versenyképessé vált a szemükben. A jelentés záró bekezdése is ezt látszik alátámasztani:

„[...] hat további falu küldöttei a faluközösségek megbízásából váratlanul, senki által sem sejtve a biztos [Tullius Miglio] elé álltak és megkérdezték, vajon a király hite-e az igaz üdvözítő hit, majd miután azt a választ kapták, hogy csak az az üdvözítő, azt felelték: nekünk is illik azt követni, ezért kérjük, hogy küldjetez nekünk szereteteket, akik minket tájékoztatnak és oktatnak – ami így is lett.”³⁴

Ezen a ponton érdemes egy rövid kitérőt tennünk és rákérdoznünk a hódítást követő nagy áttérési hullám mögötti motívumokra. A korábbi időszakra nézve Molnár Antal szerint a legnyomósabb érvet a katolizálásra az egyház régisége, valamint az annak tagjaként remélhető biztos üdvözülési kilátások jelentették.³⁵ A legnagyobb akadály pedig elsősorban a felekezetiileg meghatározott családi és szűkebb társadalmi közzel való szembefordulás volt.³⁶ De vajon mi lehetett az oka a török kiűzését követő évek meglehetősen sikeres jezsuita térítő akciójának?

Első lépésben érdemes tisztázni, hogy a siker mértéke nagyban a jezsuita eredetű forrásanyag állításainak függvénye, vagyis a katolizálás arányát részben a fent említett, kényszer hatására történő látszatáttérésekkel³⁷ kell magyaráznunk, egyben csökkentenünk. A források állítása szerint gyakran a kálvinista prédikátor „izgatása”³⁸ nyomán került sor a felekezet újbóli visszacserélésére, vagyis nyilvánvalónak tűnik, hogy a lakosság a mindenképp nagy hatású, meggyőzőnek tűnő jezsuita páter távozása után eredeti pásztora által újból befolyásolható volt.³⁹

³³ BEKK LEO Coll. Hev. Tomus X. No. 65. 261–264. Nagy részének tartalmi összefoglalása: Galambos 1942: 70–71.

³⁴ BEKK LEO Coll. Hev. Tomus X. No. 65. 264. Az idézett mondat a Galambos-féle összefoglalóban már nem szerepel, a fordítás az eredeti kézirat alapján készült.

³⁵ Molnár 2005: 160–161. Magasabb társadalmi státusz esetén ezt egészíti ki a katolikus udvar vonzereje és az ebből következően katolikusként elérhető komolyabb karrierlehetőségek. Lukács–Molnár 1997: 357; Molnár 2008: 141.

³⁶ Molnár 2005: 161. Ha ezt a megállapítást elfogadjuk, a tömeges áttérést elvben elképzelhetőbbnek kellene tartanunk. Ám ugyanez lehet az oka annak is, hogy a jezsuiták térítéseikkor elsősorban a prédikátorokat és az előkelőket célozták meg.

³⁷ Az áttérés színlelésének előfordulását a jezsuita jelentések is explicit módon említik: Pinzger 1934: 58–59.

³⁸ BEKK LEO Coll. Hev. Tomus X. No. 65. 262; Galambos 1942: 69, 71.

³⁹ A pécsi jezsuita házi történet írója a visszatérésekkel kapcsolatban megjegyzi, hogy mindez azért történt, mert ők mindig és mindenütt nem lehettek ott (lásd a következő jegyzetben megjelölt

Ezért törekedtek a jezsuiták maguknak a prédikátoroknak, valamint a falvak előkelőinek tényleges megtérítésére, ami még a reformátusok körében szintén járt némi sikerrel a Dél-Dunántúlon.⁴⁰ A jelentésekben ugyanakkor szerepelnek történetek egyes atyák csodálatos meneküléséről is, amelyek azt sem hallgatták el, hogy bizonyos falvak kifejezetten erősen tiltakoztak az áttérítésüket célzó jezsuiták jelenléte ellen.⁴¹

Nem elhanyagolható emellett egy másik jelenség, az úgynevezett kriptokatolicizmus sem, amelyre szintén a hódoltság korából tudunk szemléletes példát hozni. A pécsi jezsuita misszió 17. század eleji megalakulása után ugyanis a jelentések eleinte – akárcsak a most tárgyalt időszak első éveiben – irreálisan nagy számú megtérőről számoltak be, azonban ezek a „megtérők” valójában még meg nem szilárdult protestáns identitással rendelkező, szubkonfessionális közösségek voltak, amelyek katolikus pap vagy világi pásztor, úgynevezett licenciátus vezetésével egy csapásra katolikussá váltak.⁴² Vagyis a közösség kritika nélkül vette át aktuális vallási vezetőjének hovatartozását. Ilyen, a felekezetiesedés szempontjából elmaradottnak tekinthető közösségek a térségben még a 17. század vége felé is előfordulhattak, illetve a korábbi jezsuita térítőmunka eredményeként egyes falvak már korábban elbizonytalanodhattak.

A meg nem szilárdult felekezeti hovatartozású közösségek könnyű áttérését más szempontból világítja meg a Baranya megyei evangélikusok viszonylag problémamentes katolizálása,⁴³ akik esetében a felekezeti hovatartozás maga szilárd lehetett, de kialakult és népes közösség híján könnyen áldozatul esett az expanzív helyzetben lévő katolicizmusnak. Ez a gondolat pedig részben elvezet az őszinte és valós áttérések feltételezhető okához is. Ahogyan ugyanis a fent említett jelentés végkicsengése is utal rá, a katolicizmust sokan az új korszakkal, a török alóli felszabadulással és az azt követő új renddel azonosították, ezért könnyen vonzóbbá válhatott a régi hitüknél. Ez az azonosítás annál is könnyebb lehetett, mivel a megyei és városi tisztviselők, valamint a földbirtokosok mind egy csapásra új, katolikus személyek lettek, valamint a helyben tartózkodó egyházi vezető réteg is viszonylag gyorsan kiépült.⁴⁴

Visszakanyarodva vizsgálódásunk eredeti célkitűzéséhez, a világi hatalom és a szerzetesség viszonya szempontjából érdekes példát jelent a nem katolikus lakosság kitiltása Pécsről 1692 húsvéthétfőjén. Az aktust a világi hatalom, Pécs bírása és tanácsa hajtotta végre, de helyileg a jezsuiták templomában végzett nagymise keretében történt, az iraton pedig a tizenkét aláíró alatt Ravasz Ferenc

helyeket). A jezsuiták azt is külön feljegyezték az 1690-es években, hogy az új áttértek a hitben nincsenek még eléggé megerősítve, ezért elpártolnak vagy közömbösekké válnak és mindig csak ingadoznak. Pinzger 1934: 26.

⁴⁰ Pinzger 1934: 48; Galambos 1942: 69–72. A jezsuitáknak már a török korban meglévő hasonló gyakorlatára: Molnár 2005: 160.

⁴¹ Pinzger 1934: 60–62; Galambos 1942: 63–66, 70–72.

⁴² Molnár 2003: 85–86, 156; 2005: 157. A licenciátusokra általában: Juhász 1921.

⁴³ Pinzger 1934: 42–45; Galambos 1942: 73–74.

⁴⁴ Gattermann 2005: 76–77.

pécsi jezsuita előjáró neve és pecsétje szerepelt.⁴⁵ Az eset ugyanakkor további tanulságokkal is szolgál a nem katolikusok felekezetsváltására vonatkozó mód-szerek tekintetében: bizonyos jogok felekezethez kötése is a térítés eszköze lehet a világi hatalom kezében. Jelen esetben ennek negatív oldalaként a pécsi polgárok, sőt lakosok közül való kitiltást, tehát egyes jogok megvonását láthatjuk, míg ezzel ellentétben a polgári és iparüzési-kereskedelmi jogok vagy éppen a letelepedési engedély megadása mint pozitív szempont mutatkozik meg.⁴⁶

Az a tény azonban, hogy a 18. század közepéig az ortodox rácok a kamara nyomására és I. Lipót 1690. évi kiváltságlevelének értelmében megmaradtak Pécs külvárosában,⁴⁷ azt a jól ismert megállapítást erősíti, hogy az államhatalomnak az alattvalók felekezethez tartozásánál fontosabb szempontjai is voltak.⁴⁸ A „második konfesszionizáció” tehát nem magyarázható egyszerűen a katolikus állam céljaival és helyzetéből adódó hatékony érdekérvényesítésével.

A jezsuita hittérítési akció az első években kiterjedt a görögkeleti szerb lakoságra is. Az ortodoxok katolikus egyházba való integrálásának azonban nem a protestánsoknál alkalmazott áttérítés, hanem az elszakadt közösségekkel való unióra lépés volt a már-már hagyományosnak számító módszere.⁴⁹ A szerzetesrend törekvéseinek sikerét jelzi az 1690. január 18-i ünnepélyes aktus, amelynek során a pécsi jezsuita templomban a görögkeletiek képviselői esküt tettek a római egyházhoz való csatlakozásra.⁵⁰ Még ugyanebben az évben azonban az Arsenije Carnojević ipeki pátriárka által vezetett nagy szerb bevándorlás hatására sor került I. Lipót említett privilégiumának kiadására, amely nagyon széles egyházi önállóságot, sőt gazdasági előnyöket juttatott a görögkeleti szerbeknek, lényegében megszüntette a korábbi unió vonzerejét. Tekintve, hogy a bevándorlás I. Lipót áprilisi felhívásának hatására történt, amelyben a közös ellenség elleni együttes fegyveres fellépésre buzdította a szerbeket, cserébe pedig vallásszabadságot és oltalmat ígért,⁵¹ ez az akció kifejezetten az állami érdekek egyháziaknál előbbre helyezését mutatja. Nem célunk részletezni az unió sikerelenségének ennél jóval komplexebb okait, mindössze annak jelzésére szorítokozunk, hogy a világi hatalom eltérő érdekei itt lényegében annullálták a szerzetesi erőfeszítéseket.⁵²

⁴⁵ BEKK LEO Coll. Hev. Tomus X. No. 69. 278–280. A fogadalmat sok helyen említi a szakirodalom, legrészletesebb feldolgozásai: Pinzger 1934: 69–70; Galambos 1942: 79–82. Latin nyelvű szövegiadása: Brüstle 1874: 17–19.

⁴⁶ Nagy 1982: 383. További példákat olvashatunk jogok és tisztségek katolicizmushoz kötésére: Pinzger 1934: 26–27. Francesco Giani pécsváradi apát fent említett módszere is ezek közé sorolható: Galambos 1942: 69–71.

⁴⁷ Nagy 1982: 383. A kiváltságlevelél további megerősítései (1695, 1706, 1713, 1715, 1743) azt mutatják, hogy az állam hozzáállása később sem változott.

⁴⁸ Kármán 2011: 24–25.

⁴⁹ Kifejezetten a szerbekre vonatkozóan további irodalommal: Molnár 2008: 76–89.

⁵⁰ Pinzger 1934: 52–55; Galambos 1942: 74–78.

⁵¹ Az unióra és a kiváltságlevelére egyaránt: Dujmov 2005: 119–124.

⁵² Ez annak ellenére elmondható, hogy ortodoxok katolizálására is bőven akad példa a következő évtizedek jezsuita jelentéseiben: Pinzger 1934: 55–57.

Az áttérésekről szóló fejtegetések lezárásaként adódik a megállapítás, miszerint a más felekezetűek katolizálásában mind a világi hatalom, mind a szerzetesség aktivitása elengedhetetlenül fontos szerepet játszott. A hatalom mint testi komponens (katonaság jelenléte, büntetéssel fenyegetés, elköltözés mint alternatíva, kitiltás) tehát a más felekezetűek katolizálásának formáját biztosította,⁵³ míg annak tartalmát nagy arányban a szerzetesi aktivitás adta (a jezsuita misszionáriusok vagy az elvett templomok szerzetesi lelkipásztorai az oktatás, meggyőzés, gyóntatás, áldoztatás, hitvallás kivétele révén).⁵⁴

Fent már jeleztük, hogy a egyes házasságok révén is számolhatunk a nem katolikus felekezethez tartozók áttéréseivel.⁵⁵ Különösen izgalmas átmeneti formát jelent ez a házastársak, valamint a közös gyermekek felekezetének megváltozása kapcsán, ami elvezet bennünket fejtegetésünk harmadik pontjához, az új generációk katolikus neveléséhez. Két okból sem szentelhetünk azonban itt különösebb figyelmet e kérdés kellő körüljárásának. Egyrészt az ilyen vallásváltás a résztvevők miatt ebben a korszakban is leginkább a magánügyek körébe tartozott, még akkor is, ha a vegyes házasság – főleg a későbbiekben – fontos egyházi és állami szabályozás tárgyává vált.⁵⁶ Ilyen módon ennél a katolizálási módnál a szerzetességnek minimális szerepe mutatható ki. Ráadásul az efféle áttérések arányairól az egyes felekezetek javára vagy kárára csak az anyakönyvek teljes feldolgozásával tehetnénk releváns megállapításokat, erre vonatkozó kutatások híján azonban ettől most tartózkodnunk kell.

ÚJ GENERÁCIÓK KATOLIKUS OKTATÁSA ÉS NEVELÉSE

A katolizálás harmadik jelentős forrását a természetes gyarapodás miatt növekvő lélekszámú új generációk jelentik, amelyek tagjai a katolikus oktatási intézményekben történő neveltetés, valamint a katolikus jellegű művelődés elemeinek elsajátítása révén egyre nagyobb számban és egyre inkább lelki értelemben váltak a katolikus felekezethez tartozóvá. A katolikus oktatás mint a katolizálás harmadik módja még egy lépéssel távolabb áll a világi hatalom szerepétől mint testi

⁵³ Az áttérés érdekében alkalmazott további formai eszközöket jelentett a Rákóczi-szabadságharc után a világi hatalom és az egyházi hierarchia kezében egy új, sajátos jogi-közigazgatási módszer. Az eredetileg katolikusnak épült templomokat a hatályos jogszabályok értelmében nem használhatták más felekezetek, így valóságos vizsgálathullám indult a református közösségek templomainak eredetével kapcsolatban. A katolikus tanúk vallomásai alapján azután az eredetileg katolikusnak bizonyult templomokat elvették a reformátusoktól. Másfelől az engedély nélkül épült, felújított, bővített református templomok bezárását is elrendelték a törvények, amelyeknek szigorú betartása során is sok, protestánsokat sújtó rendelkezés született. Az országos tendencia (lásd például Bíró–Bucsay–Tóth–Varga 1949: 190–194) baranyai megnyilvánulásaira: Bezeredy 1977.

⁵⁴ A pécsi egyházmegyében zajló akciók esetében ezt a jezsuita jelentések kifejezetten hangsúlyozták: Pinzger 1934: 47; Galambos 1942: 63, 66, 69, 71–72.

⁵⁵ Spannenberger 2010: 41.

⁵⁶ A magyarországi vegyes házasságokkal, a nem katolikus fél által adandó reverzállissal kapcsolatos rövid összefoglaló: Ványó 1933: 55–57.

komponenstől, mivel az az állami oktatási reformig, 1777-ig csak mint mecénás kapcsolódott be annak életébe. Ezzel szemben a baranyai középszintű oktatást a török kor végétől 1773. évi feloszlatásáig egyedül a jezsuita rend tartotta kézben, mivel 1765-ig, a nagykanizsai piarista gimnázium létrejöttéig az egész Dél-Dunántúlon mindössze egyetlen középiskola, a pécsi jezsuita gimnázium működött.⁵⁷ Ennek telkét a Budai Kamarai Adminisztráció és az Újszerzeményi Bizottság helyi tisztviselőitől kapta meg a rend, ahogyan a kezdeti időkben az Udvari Kamara éves pénzjuttatásai finanszírozták a jezsuiták működését. Később Széchényi György érsek tett alapítványt a javukra, ennek azonban csak a kamatait sikerült több-kevesebb rendszerességgel megkapniuk, az alapítóke sosem jutott a birtokukba. Így végül Görcsöny falu kedvező áron való megvétele tette lehetővé az iskola hosszútávú anyagi ellátását, valamint új épületének felhúzását.⁵⁸

A pécsi jezsuita oktatás gimnáziumi keretek között⁵⁹ 1687-ben indult. A tanulók száma már 1698-ban meghaladta a százat, 1704-re elérte a 150-et, az 1720-as évek második felére pedig 400 körül volt.⁶⁰ A tananyag elsősorban a latin nyelv elsajátításához kapcsolódott,⁶¹ speciálisan katolikus karakterét a tanulók Mária-kongregációi, valamint az iskoladrámák adták. Előbbi az éretnyervek szervezett gyakorlásának,⁶² utóbbi a nyilvános fellépés felvállalásának és a szélesebb körű (mind egyházi, mind világi) műveltség megszerzésének volt alkalmas eszköze. Az iskoladrámák emellett a más felekezetűek áttérítésének járulékos módszereként is szolgáltak, mivel a nyilvános előadások nézőire komoly hatást gyakorolhattak, annál is inkább, mivel a kevés közösségi szórakozási lehetőség egyikét jelentették és látványosság tekintetében meglehetősen élen jártak ezek között.⁶³ Nem állnak, nem is igen állhatnának rendelkezésünkre adatok az iskoladrámák hatására megtérők számáról, mégis óvatosságra kell intsen bennünket az a tény, hogy az előadások színhelye a kizárólag katolikus lakosságú pécsi belváros és közvetlen környezete volt.⁶⁴

A jezsuita oktatás szerepét még inkább kiemelni, hogy a pécsi egyházmegyében uralkodó paphiány következtében a török időket követő évtizedekben még igen

⁵⁷ A térség első nem katolikus iskolája, a csurgói református gimnázium pedig csak jóval a türelmi rendelet után, 1792-ben nyílt meg; Mészáros 1988: 176, 237, 291–292. A török időkben unitárius iskola működött Pécsen, de ennek jelentőségét a történetírók hajlamosak eltúlozni; Molnár 2003: 22.

⁵⁸ Kiss 1914: 11–13; Galambos 1942: 34–41, 44–54; Rajczy 1987: 12–14.

⁵⁹ Már a török korban is működött katolikus iskola a jezsuiták felügyelete alatt, de világi tanerők alkalmazásával; Molnár 2003: 91–94.

⁶⁰ A jezsuita rend 1773. évi feloszlata után bő négy évtizeddel a ciszterciek vezetésére bízott gimnáziumban 1815–1947 között végig 200 és 600 között ingadozott ez a szám. Kiss 1914: 17–18; Galambos 1942: 105, 109; Rajczy 1987: 14, 94–97.

⁶¹ Az egységes jezsuita oktatási rendről Pécs kapcsán: Rajczy 1987: 14–16.

⁶² A Mária-kongregációkra általában, a pécsire pedig konkrét adatokkal: Kiss 1914: 21–23; Galambos 1942: 111–115.

⁶³ Márfi 2005: 273.

⁶⁴ Galambos 1942: 107–108; Márfi 2005: 277.

sok hívó közösséget licenciátusok vezettek,⁶⁵ akik ugyan nem rendelkeztek a papokat megillető szentségi jogosítványokkal, de az imádságok és éneklések levezetése, az igeliturgia végzése által a katolikus hívek lelki szükségleteit szolgálták. A pécsi iskolai anyagok vizsgálatára és a licenciátusok névsorára⁶⁶ lenne azonban szükség ahhoz, hogy a feltételezhető kapcsolatot kimutathassuk a vallásilag valamenynyire képzett licenciátusok és a jezsuita gimnáziumot elvégzettek köre között.

Felesleges hangsúlyozni annak a szerepnek a jelentőségét, amelyet a felekezetek életében, a társadalom konfesszionalizációjában a lelkipásztorok betöltöttek.⁶⁷ Elegendő egyetlen idevágó példát idézni, amely kifejezetten Baranya megyére vonatkozóan világít rá erre: az 1714. évi pécsi egyházmegyei zsinat egyik határozatát. Eszerint a plébános és a licenciátus kötelessége, hogy látogassa a leányegyházakat és oktassa az ottani híveket „az üdvösségre szükséges dolgokra: a kereszttvetésre, imádkozásra, gyónásra, bánatra, a szentségekre, a tízparancsolatra, az egyház parancsolataira, hogy legalább a lényegyet ismerjék és hogy tiszteljék a feljebbvalókat”.⁶⁸

A lelkipásztorok e központi szerepe miatt az ő képzésük is szorosan kötődik a katolizálás forrásaihoz és módjaihoz. A pécsi egyházmegyei papképzés az 1730-as évekig nem helyben zajlott. A papi utánpótlás részben más egyházmegyékből érkezett, részben a (jezsuita kezelésű) nagyszombati szemináriumokban nevelkedett.⁶⁹ Miután 1736-ban a pécsi klérus vagyónából ténylegesen elkülönítették a szeminárium fenntartására rendelt nyolcadrészt, végre sor kerülhetett a pécsi papképzés megindítására. Ennek első lépése az volt, hogy Berényi Zsigmond még az egyházmegye adminisztrátoraként (1739 előtt)⁷⁰ kiválasztott hat ifjút a helyi gimnáziumból, akiket papnövendékeknek vett fel. Lakhelyük először Fonyó Sándor kanonok házában volt, később azonban laktak egy korábban a helyi orvos által használt püspöki házban, de a jezsuitáknál is. Teológiai oktatásukat Berényi a ferencesekre bízta, mivel ők a pécsi kolostorokban saját növendékeik számára ekkor már tartottak fenn teológiai kurzust.⁷¹ Az 1742–1746 között felépülő szeminárium⁷² elkészültéig tehát szerzetesek (eleinte főleg a nagyszombati jezsuiták, majd a pécsi ferencesek) képezték a pécsi egyházmegye papságát, hozzájárulva ezzel ahhoz, hogy a Baranya megyei katolikus közösségeket mind

⁶⁵ Gózsy–Varga 2009: 255–256.

⁶⁶ 1697-ből és 1714-ből viszonylag teljesnek tűnő névsorok maradtak fenn: Merényi 1939: 15–16; Taksonyi 1972: 140–142, 145–146. Vö. Gózsy–Varga 2009: 238–240, 255–256.

⁶⁷ Gózsy–Varga 2009: 249–255.

⁶⁸ A zsinati határozat idézett magyar fordítása: Merényi 1939: 99. A határozat explicit módon összekapcsolja a vallási ismereteket a feljebbvalók tiszteletével, ami által érvet szolgáltat Wolfgang Reinhard elméletének a felekezeti képződés és a társadalmi fegyvelmezés összefüggéséről. Vö. Reinhard 1983: 274–277.

⁶⁹ Szentkirályi 1910: 112; Merényi 1939; Gózsy–Varga (szerk.) 2009.

⁷⁰ Az 1740-től lelkipásztorkodó Erdősi János már a ferenceseknél tanulta a teológiát, vagyis a pécsi papnövendékek már az 1730-as évek végétől hozzájuk jártak. Brüstle 1876: 584. Vö. Ágh 1894: 149; Horváth 2006: 24.

⁷¹ Brüstle 1874: 339; Horváth 2006: 24.

⁷² Szentkirályi 1910: 112.

szakértőbb pásztorok vezessék. Ugyanakkor még az első szemináriumi tanévekben is megfordultak szerzetes tanárok az intézményben: 1747-től az egyik oktató Paksi Lajos pálos atya volt, az 1750-es évek második felében pedig a ferences Cherubinus Pehm tanította a papnövendékeket.⁷³

A teológiai oktatás jelentőségét az a tény is hangsúlyozza, hogy az egyházmegye 1729-ben működő plébánosai néhány kivételtől eltekintve csak erkölcs-tani képzésben részesültek.⁷⁴ Még az 1738–1742-ben elvégzett kánoni látogatások idején számba vett baranyai plébánosoknak is valamivel több mint fele csak egy-egy teológiai tárgyat hallgatott, a legtöbbben továbbra is erkölcs-tant vagy polemikus teológiát vettek fel.⁷⁵

A FELEKEZETI IDENTITÁS MEGERŐSÍTÉSE

Számos példát láthatunk arra, hogy az egyéni meggyőződés által megtérő konvertiták nagyon erős új identitást mutatnak: bizonyára elegendő Pázmány Péter vagy Lósy Imre esztergomi érsekek nevét említenünk. Ugyanakkor komplett falvak áttérésénél ennek kialakulására érhetően kisebb az esély. A konkrét eseteket vizsgálva az áttérés őszintétlenségét mutathatja, hogy fél évszázaddal később az adott falvak plébánosa még mindig nem teljesen elégedett a hívek hozzáállásával. Ez Baranya megyében az 1729-ben, valamint az 1738–1742-ben végzett kánoni látogatások jegyzőkönyvei szerint több esetben is előfordult. Különösen a görccsönyi és babarcszölösi plébániák és leányegyházai esetében jegyezték fel, hogy a hívek hanyagok, az ünnepeket nem tartják, a húsvéti gyónásukat nem mind végzik el, tiszteletlenek, romlottak, önfejük. Hasonló bajok mutatkoztak Pellerd és Egerág plébániáinak híveivel is.⁷⁶ Ezt a környéket a török hódítás végén unitáriusok lakták, és az egyes falvak az 1690-ig terjedő évek térítési akciója során lettek – legalábbis hivatalosan – katolikusok.⁷⁷

⁷³ Brüstle 1874: 56–57, 343.

⁷⁴ Merényi 1939.

⁷⁵ Gőzsy–Varga (szerk.) 2009.

⁷⁶ Merényi 1939; Gőzsy–Varga (szerk.) 2009.

⁷⁷ Pinzger 1934: 39–40; Galambos 1942: 67–68; Tímár 1982. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a sumonyi és a kisasszonyfai plébániák korábban szintén unitáriusok által lakott leányegyházai esetében szinte alig mutatkoztak hasonló problémák, ahogy a később a szentkirályi plébániához sorolt volt unitárius falvagnál sem túlságosan. A török időkből a jezsuiták által gondozott magyar katolikus terület Pécsről északkeletre (Molnár 2003: 204) pedig az 1729. évi vizitáció szerint csak névleg volt katolikus, a hívek nem látogatták a miséket (Merényi 1939: 45), de 1742-ben már kifogástalan katolikus lakosságról írt a vizitátor (Gőzsy–Varga (szerk.) 2009: 223–226). Nem volt meglepő továbbá 1742-ben Szász(vár) plébánosa sem az anyaegyház, sem a leányegyházak lakosságának hozzáállásával, holott ez a terület a pécsi püspök birtokában volt és már régtől fogva katolikusok lakták, sőt a 17. század utolsó évtizedében licenciátus helyett pálos plébánost kapott és a rend 1719-ig kezelte a plébániát (Brüstle 1878: 416–417; 1880: 547; Tímár 1982; Gőzsy–Varga (szerk.) 2009: 200–203).

Az ilyen esetekben tehát még annak ellenére is hiányzott a felekezethez tartozás lelki komponense, hogy a katolikus egyházhoz való csatlakozás adminisztratív értelemben már megtörtént. Ezért fontos megemlíteni a katolizálás negyedik forrásaként magukat a katolikusokat, akiknek valódi *metanoiája*, teológiai értelemben vett megtérése sokszor jóval a regisztrált felekezetváltás után, hosszú folyamat során zajlott le. Azonban nem csupán a frissen áttérteknek, hanem a török időkben licenciátusok által gondozott katolikusoknak a felekezeti tudata is lehetett olyan alacsony szintű, hogy a későbbiekben lelki katolizáláson is át kelljen menniük, egyfajta szubkonfesszionális állapotból a katolikus felekezet tudatos tagjaivá kelljen válniuk.

A katolikussá válásnak ebben a lelki módjában a világi hatalomnak a lehető legkisebb, a szerzetességnek a lehető legnagyobb a szerepe. Baranya megyében három fontos központban, Pécsen, Siklóson és Mohácson telepedtek le szerzetesek a török elleni háborút követően. Utóbbi két helyen a ferences rend, míg a megyeszékhelyen rajtuk kívül a domonkosok, a pálosok és a kapucinusok is alapítottak kolostort, a jezsuiták pedig rezidenciává fejlesztették a meglévő missziójukat. A Rákóczi-szabadságharc után lehetővé vált az ágostonosok pécsi letelepedése is, ami által kialakult a régióban a II. József koráig tartó időszak szerzetesi intézményrendszere.⁷⁸ Bár némi pereskedés és vita után Szigetvár 1699-ben Somogy megye része lett,⁷⁹ az itteni rövid életű jezsuita misszió, valamint a hosszútávra megtelepedő ferencesek szintén befolyásolták Baranya vallási életét.⁸⁰ Ehhez hasonlóan a helyi jezsuiták által vezetett eszéki exempt plébánia⁸¹ is különösen fontossá vált, mivel papsága nagy területért volt felelős: ők gondozták a Dráva-szög alapvetően katolikus délszláv lakosságát,⁸² de a városban szintén megtelepedő ferencesek és kapucinusok is több Baranya megyei falut pasztoráltak.⁸³

A szerzetesek legáltalánosabb tevékenysége a saját templomaikban végzett misemondás, gyóntatás, prédikáció és hitoktatás volt.⁸⁴ Emellett főleg a kezdeti időszakban, bizonyos helyeken pedig jóval tovább a világi papság feladataiban is besegítettek: plébániákat vezettek vagy adminisztráltak, leányegyházakba jártak ki a hívek lelki gondozása érdekében. Így például az első években Pécsen (és Szigetváron) a jezsuiták látták el a plébániai funkciókat,⁸⁵ Siklóson 1688-tól a 20. század közepéig a ferences előljárók töltötték be a plébános szerepét is, ami által a leányegyházakat is ők gondozták.⁸⁶ Köztük Máriagyűdöt, amely fontos

⁷⁸ A pécsi egyházmegyében lezajlott szerzetesi megtelepedésekre: Siptár 2009.

⁷⁹ Gózy 2005: 146.

⁸⁰ Siptár 2012.

⁸¹ Šuljak 1987: 29, 35.

⁸² Korade 1987: 53, 58; Gattermann 2005: 83.

⁸³ Brüstle 1876: 382–389, valamint további helyeken elszórtan. Lásd még Borak 1987: 70; Hoško 1987: 64–65.

⁸⁴ A pécsi jezsuiták példáján részletesen bemutatja: Pinzger 1934: 23–36; Galambos 1942: 55–62, 95–99.

⁸⁵ Pinzger 1934: 15, 19; Siptár 2012: 202.

⁸⁶ Brüstle 1880: 380–386.

búcsújáráhellyé kiépülve 1746-tól a siklósi konventtől függetlenített új ferences rezidenciának adott otthont.⁸⁷ Mohács plébániáját 1694-től 1714-ig a bosnyák ferencesek mellett ekkor még szintén itt működő ladislaita ferencesek látták el, akárcsak a közeli Versenden és Szajkon.⁸⁸ Ebben az évben Nesselrode püspök elvette ugyan ezt a jogukat, de helyettük egy pécsi pálos szerzetest nevezett ki plébánosnak.⁸⁹ Az ő betegsége miatt, majd 1719-es távozása után további két évig a bosnyák ferencesek végezték a plébánosi feladatokat, így Mohácson végül csak 1721-től működött a világi papság.⁹⁰ Pálos plébánosa volt a 17. század utolsó éveitől az 1704. évi rácdúlásig Pellérdnek, Szász(vár)nak pedig 1719-ig.⁹¹ A domonkosok 1689–1715-ig Hosszúhetény, 1690–1691-ben Kővágószőlős, később pedig, 1739–1753-ig Berkesd plébániáját vezették.⁹² Bikalnak 1742-ben egy pécsi kapucinus volt a plébánosa,⁹³ Gödrének pedig 1750–1757 között egy pécsi ágostonos.⁹⁴ A vidék pasztorálásába a korai időszakot követően a jezsuita rend is bekapcsolódott, mégpedig mind az úgynevezett népmisziók,⁹⁵ mind a plébánosok kisegítése formájában. 1750-től a jezsuita Volantics Keresztelő János a pécsi jezsuita kollégium alá rendelt misszionáriusként 1768-ig Bikal leányegyházában, Szalatnokon működött, innen Szárászra, Lengyel filiájába ment tovább.⁹⁶ A legkiterjedtebb lelkipásztori szolgálatot ugyanakkor a ferencesek végezték, akik hosszabb-rövidebb ideig, állandó vagy átmeneti jelleggel igen sok környékbeli faluba jártak szentségeket kiszolgáltatni. A siklósiaknak 1738-ban hét rendtagja különféle helyszíneken pasztorált,⁹⁷ a mohácsi bosnyákok pedig a plébániák megalapítása előtt igen sok, főleg délszláv katolikusok által lakott falut látogattak.⁹⁸ A pécsiek ugyanakkor 1727–1729 között Egerág,⁹⁹ az 1753-at megelőző átlagosan két évtizedben pedig a pécsi püspök joghatósága alól mentes, közvetlenül az esztergomi érsek alá tartozó pécsváradi apátság plébániáit, Pécsváradot (1733–1753), Versendet (1730–1753), Kéméndet (az 1740-es évek elejétől 1753-ig) és Szébenyt (1742–1753) adminisztrálták. (Az ötödik ilyen plébániát, a fent már említett Berkesdet 1753-ig domonkos plébános vezette.) Szakítva ugyanis a távol élő apátok számára egyszerűbbnek tűnő megoldással, miszerint az exempt plébániákat a pécsi püspök alá szintén nem tartozó, de helybeli szerzetesekkel töltik be, gróf Elz Károly apát ebben az évben

⁸⁷ Ángyán 1930: 101.

⁸⁸ Merényi 1939: 16; Unyi 1943: 28–33. 1697-ben mohácsi ferencesek Feked akkor még fennálló plébániáján is működtek. Taksonyi 1972: 140, 145.

⁸⁹ Brüstle 1878: 758–761.

⁹⁰ Unyi 1943: 32.

⁹¹ Brüstle 1880: 191, 547. 1692-ben Szászban még licenciátus működött: Brüstle 1878: 416–417.

⁹² Brüstle 1876: 214; 1878: 86–87, 425–428; Németh 1903: 7–11.

⁹³ Gózsy–Varga (szerk.) 2009: 204.

⁹⁴ Brüstle 1876: 692.

⁹⁵ Bővebben: Galambos 1942: 103–104.

⁹⁶ Brüstle 1880: 520–521.

⁹⁷ Gózsy–Varga (szerk.) 2009: 113.

⁹⁸ Bőségesen szól a mohácsiak lelkipásztorkodásáról: Unyi 1943: 68–72.

⁹⁹ Brüstle 1876: 555.

(1753-ban) kiváltságai hatékonyabb védelme érdekében esztergomi egyházmegyes világi papokat kért és kapott a főegyházmegyétől.¹⁰⁰

A lelkipásztori szolgálat hagyományos formáin túl azonban a szerzetesekhez további áhítati formák is köthetők, amelyek kifejezetten a katolikus felekezethez való minél tudatosabb, sőt érzelmileg is szorosabb kapcsolódást eredményeztek. Ilyen volt egyfelől a búcsújáróhelyek fenntartása, másfelől a vallásos társulatok működtetése. A korszakra igen jellemző volt a vélt vagy valós középkori kegyhelyek szerzetesek általi feleléstzése. Baranya megyében két ilyenre is sor került: a siklósi ferencesek Máriagyűd,¹⁰¹ a pécsi pálosok pedig az Ürög és Patacs feletti Szentkút¹⁰² középkori templomát vették gondozásukba és alakították búcsújáróhellyé. Teljesen új kegyhelyek kialakulására is volt példa: a pécsi domonkosok vezetésével zajlott a Havihegyen álló kápolna – a pestis elmúlása miatti hálából történő – felépítése,¹⁰³ a mohácsi bosnyák ferences templom pedig három nagy ünnepen, Pádúai Szent Antal napján (június 13.), Porciunkulakor (augusztus 2.),¹⁰⁴ valamint a templom patrocíniumán, Szent István király ünnepén nagyszámú zarándokot fogadott.¹⁰⁵ Pécs környékén mindezek mellett további kápolnákat is kezelték az egyes szerzetesrendek, így a jezsuiták a Szent Rókus, a Xavéri Szent Ferenc, valamint a Kálvária kápolnát, a ferencesek pedig a Szent Donát kápolnát.¹⁰⁶

A vallásos társulatok az intenzívebb vallási és társadalmi életet segítették elő, egyben a különböző társadalmi csoportok találkozásának fórumaként is működtek. A társulatok fenntartói Baranya megyében a szerzetesek voltak, akik az egyes rendek eltérő karizmájának megfelelően más és más jellegű konfraternitásokat alapítottak. A domonkosok rózsafüzér társulatot, a pálosok 1717-től skapularé társulatot, a jezsuiták a diákok Mária-kongregációján kívül 1693-tól *Agonia Christi* társulatot, a ferencesek Pécssett és Mohácson harmadrendet, valamint minden egyes működési helyükön kordás társulatot, a pécsi kapucinusok pedig 1727-től szintén harmadrendet tartottak fenn.¹⁰⁷

A barokk vallásosság látványos elemei, a körmenetek, társulati tevékenységek, búcsújárások, a szentkultusz különböző megnyilvánulási formái az adott közösségben élő nem katolikusokra érthetően gyakoroltak bizonyos vonzerőt. Ezért a katolikusok felekezeti tudatának erősítése, a megtérések elősegítése mint

¹⁰⁰ Brüsztle 1876: 214–215; 1878: 292–295; 1880: 175–177, 578–580, 833–835; Sörös 1912: 46. Szebénynt még 1735–1742 között a mohácsi bosnyák ferencesek is adminisztrálták: Brüsztle 1880: 578. Pécsvárad egykori leányegyházából, Rácmecskéből az exempt plébániák pécsi püspök alá rendelése előtt egy évvel, 1775-ben lett plébánia, ahol egy világi pap pár hónapos működése után 1789-ig ugyanúgy a pécsi ferencesek közül kerültek ki a plébánosok, ahogy 1753 előtt az anyaegyházban: Brüsztle 1880: 251–261.

¹⁰¹ Ángyán 1930.

¹⁰² Legújabbban: Lantosné Imre 2009.

¹⁰³ Németh 1903: 11–12.

¹⁰⁴ A Szent Ferenc által Assisiben helyreállított Portiuncula-kápolna felszentelésének ünnepe.

¹⁰⁵ Nyi 1943: 59–63.

¹⁰⁶ További irodalom: Siptár 2009: 180–181.

¹⁰⁷ További irodalom: Siptár 2009: 187. Az egyes társulatok jellegére: Tüskés–Knapp 2001: 287–290.

a katolizálás negyedik módja mintegy mellékesen áttéréseket is eredményezett, amelyeket az egyes szerzetesek lelkiismeretesen dokumentáltak is a külön erre a célra fenntartott anyakönyvekben.¹⁰⁸ Jó példát szolgáltat a szerzetesek tevékenységéből adódó járulékos megtérésekre az 1738-ban lezajlott kánoni látogatás jegyzőkönyve. Eszerint ugyanis Siklóson, ahol a ferences előljáró adminisztrálta a plébániát, négy év alatt ötven áttérőt regisztráltak. Ugyanígy a világi plébános vezette dárdai plébánián és a laskafalvai leányegyházban tizenegy év alatt mindössze tizenketten tértek át, ez utóbbi szám volt azonban a siklósi után a legnagyobb a jegyzőkönyvben szereplő plébániáké közül.¹⁰⁹

Az áttérések kétféle módja közötti különbség a hatalom testi és lelki komponenseinek szerepéből adódik. Míg ugyanis a más felekezetűek áttérése nem nélkülözi az erőszak, a kényszer – korábbi történeti fogalommal élve az ellenreformáció – elemeit, a katolikus egyházba történő bevonásuk a leginkább lelki komponenseket tartalmazó negyedik típus melléktermékeként, kényszerítés nélkül jelentkezik.

* * *

Ebben a tanulmányban kísérletet tettem arra, hogy egy adott társadalomban a politikai határok változása következtében lezajló felekezetváltoztatás – helyesebben „második konfesszionalizáció” – különféle tényezőit úgy a felekezethez tartozás, mint a hatalom testi és lelki komponensei alapján egy skálán helyezzem el. Ehhez konkrét idő- és térbeli példát vettem alapul: Baranya megyének a Habsburg-dinasztia vezette keresztény államba való, 17. század végén kezdődő integrációjának folyamatát. A terjedelmi és tartalmi korlátok nem tették lehetővé a vármegye története török kiűzése utáni fejezetének átfogó, az adatok szintjén is kimerítő feldolgozását, még egy viszonylag szűk szempont, a katolikus felekezet gyarapodása terén sem. Az eredmény nem más, mint a Magyarországra jellemző, elhúzódozó konfesszionalizáció második szakaszának, ennek a meglehetősen komplex jelenségnek egy lehetséges értelmezési kerete.

FORRÁSOK

Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattár (BEKK)

Litterae et epistolae originales, Collectio Hevenesiana (LEO Coll. Hev.)

Tomus X. No. 65. Veridica relatio miraculosae improvisae conversionis Calvinistarum, magnae partis Dioecesis Quinque Ecclesiensis, secutae in Sigeth 18. Martii 1690.

¹⁰⁸ A Máriagyűdön megtértek névsora 1750–1884 között: MFL VI.17. I/b 7. kötet. A pécsi és szigetvári ferencesek konvertitáinak névjegyzéke csak a későbbi időszakból maradt fenn. Előbire MFL VI.4. 19. doboz, utóbbira Takács–Pfeiffer 2001: 455.

¹⁰⁹ Gözsy–Varga (szerk.) 2009: 113, 126. Dárdára lásd még Brüstle 1876: 443–444.

Tomus X. No. 69. Votum civium civitatis Quinque-ecclesiensis, nullum lutheranum, calvinistam, schismaticum, arianum, judaeum, paganum, permanentem et stabiliter eligere et cohabitare passuri.

Magyar Ferences Levéltár, Budapest (MFL)

VI.4. Conventus Pécs.

VI.17. Residentia Máriagyúd.

Gözszy Zoltán – Varga Szabolcs (szerk.) 2009: *Egyházlátogatási jegyzőkönyvek a pécsi egyházmegyében (1738–1742)*. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 5.) Pécs.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ágh Timót 1894: *Emléklapok Pécs sz. kir. város multjából és jelenéből*. Pécs.

Ángyán Aurél 1930: *A gyüdi kegyhely a történelmi események forgatagában*. Máriagyúd.

Bangert, William V. 2002: *A jezsuiták története*. (Ford. Szelenge Judit.) Budapest.

Beinert, Wolfgang (szerk.) 2004: *A katolikus dogmatika lexikona*. (Ford. Varga B. József et al.) Budapest.

Bezerédy Győző 1977: Adatok a visszafoglalt Baranya történetének első évtizedeiből. In: Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Pécs, 95–101.

Bezerédy Győző 1978: A baranyai német lakosság betelepítése és ennek tükröződése a községek hivatalos pecséthasználatában. In: Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Pécs, 397–408.

Bíró Sándor – Bucsay Mihály – Tóth Endre – Varga Zoltán 1949: *A magyar református egyház története*. Budapest.

Borak, Hadrijan 1987: A kapucinusok (Kapucini). In: Šuljak, Andrija (szerk.): *Osijek. A katolikus egyház tegnap és ma (Katolička crkva jučer i danas)*. Đakovo, 69–76.

Brüsztle, Josephus 1874: *Recensio Universi Cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis*. I. Quinque-Ecclesiis.

Brüsztle, Josephus 1876: *Recensio Universi Cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis*. II. Quinque-Ecclesiis.

Brüsztle, Josephus 1878: *Recensio Universi Cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis*. III. Quinque-Ecclesiis.

Brüsztle, Josephus 1880: *Recensio Universi Cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis*. IV. Quinque-Ecclesiis.

Dujmov Milán 2005: A szerb ortodox egyház helyzete Baranyában az 1690-es években. In: Fedeles Tamás – Varga Szabolcs (szerk.): *A pécsi egyházmegye a 17–18. században*. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 1.) Pécs, 117–133.

Galambos Ferenc 1942: *A pécsi jezsuiták működése 1687–1728*. (Kiadványok Jézus Társasága magyarországi történetéhez. Tanulmányok 8.) Budapest.

Gattermann, Claus Heinrich 2005: *Die Baranya in den Jahren 1686 bis 1713. Kontinuität und Wandel in einem ungarischen Komitat nach dem Abzug der Türken*. Göttingen.

- Gözszy Zoltán 2005: A pécsi egyházmegye nyugati határainak problémái a 18. század elején. In: Fedeles Tamás – Varga Szabolcs (szerk.): *A pécsi egyházmegye a 17–18. században*. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 1.) Pécs, 134–155.
- Gözszy, Zoltán 2010: Grenzen und Wirkungsradius der Rekatholisierung in Südtransdanubien nach der Osmanenzeit. In: Bendel, Rainer – Spannenberger, Norbert (Hgg.): *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*. (Kirche und Gesellschaft im Karpaten-Donauraum 1.) Berlin, 43–63.
- Gözszy Zoltán – Varga Szabolcs 2009: A pécsi egyházmegye plébániahálózatának újjászervezése a 18. század első felében. In: Gözszy Zoltán – Varga Szabolcs – Vértési Lázár (szerk.): *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740)*. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 7.) Pécs, 225–264.
- Hermann, Aegid 1929: Erste Spuren der Kolonisation in Pécsvárad. *Deutsch-ungarische Heimatsblätter. Vierteljahrschrift für Kunde des Deutschtums in Ungarn und für deutsche und ungarische Beziehungen* (1.) 1. 48–52.
- Hermann Egyed 1982: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae 1.) München.
- Hoffmann, Leo 1933: Die Herrschaft Pécsvárad um 1700. *Deutsch-ungarische Heimatsblätter. Vierteljahrschrift für Kunde des Deutschtums in Ungarn und für deutsche und ungarische Beziehungen* (5.) 1. 98–103.
- Horváth István 2006: A pécsi szerzetesség társadalma 1782-ben. I. Ferencesek / Ordo Fratrum Minorum – Kisebb Testvérek Rendje / OFM 1209. *Pécsi Szemle* (9.) 2. 22–27.
- Hoško, Emanuel 1987: A ferencesek (Franjevci). In: Šuljak, Andrija (szerk.): *Osijek. A katolikus egyház tegnap és ma (Katolička crkva jučeri i danas)*. Đakovo, 61–68.
- Juhász Kálmán 1921: *A licentiatusi intézmény Magyarországon*. Budapest.
- Kármán Gábor 2011: *Erdélyi külpolitika a veszfíliai béke után*. Budapest.
- Kármán Gábor 2013: A konfesszionalizáció hasznáról és káráról. Egy paradigma margójára. In: Lukács Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség. A Hajnal István Kör 2011. évi győri konferenciájának kötete*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 25.) Budapest, 27–40.
- Kiss Albin 1914: *A pécsi gimnázium története*. Pécs.
- Korade, Mijo 1987: A jezsuiták (Isusovci). In: Šuljak, Andrija (szerk.): *Osijek. A katolikus egyház tegnap és ma (Katolička crkva jučeri i danas)*. Đakovo, 49–60.
- Lantosné Imre Mária 2005: Két világi kegyúr a hitélet megújításáért. In: Fedeles Tamás – Varga Szabolcs (szerk.): *A pécsi egyházmegye a 17–18. században*. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 1.) Pécs, 185–203.
- Lantosné Imre Mária 2009: Az ürög-szentkúti pálos kegyhely kultusza a 17–18. században. In: Gözszy Zoltán – Varga Szabolcs – Vértési Lázár (szerk.): *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740)*. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 7.) Pécs, 321–331.
- Lukács László – Molnár Antal 1997: A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619). In: Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Ötvös Péter (szerk.): *Művelődési*

- törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére.* (Adattár a XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) Szeged, 355–399.
- Márfi Attila 2005: A pécsi jezsuiták egyházi témájú színdarabjai a 17–18. században. In: Fedeles Tamás – Varga Szabolcs (szerk.): *A pécsi egyházmegye a 17–18. században.* (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 1.) Pécs, 273–289.
- Máté Gábor 2009: Plébániakörzetek Észak-Baranya és Tolna határvidékén a barokk újjáépítés korszakában. In: Gözsy Zoltán – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740).* (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 7.) Pécs, 265–282.
- Merényi Ferenc 1939: *Domsics Mátyás egyházlátogatása (canonica visitatio) Baranyában 1729-ben.* Pécs.
- Mészáros István 1988: *Középszintű iskolák kronológiája és topográfiája 996–1948. Általános képző középiskolák.* Budapest.
- Molnár Antal 2003: *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon.* (METEM Könyvek 44.) Budapest.
- Molnár Antal 2005: *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódolt-sági területein a 17. században.* (METEM Könyvek 49.) Budapest.
- Molnár Antal 2008: *Elfelejtett végvidék. Tanulmányok a hódoltsági katolikus művelődés történetéből.* (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 9.) Budapest.
- Nagy Lajos 1978a: A Császári Udvari Kamara pécsi prefekturájához tartozó terület 1687-ben. In: Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve.* Pécs, 15–55.
- Nagy Lajos 1978b: A Baranya megyei Batthyány uradalom népessége és javai 1701-ben. In: Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve.* Pécs, 65–86.
- Nagy Lajos 1982: A bolyi Batthyány uradalomban élő nemzetiségek az úrbéri rendezés előtt. In: Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve.* Pécs, 367–391.
- Németh Béla 1903: *A pécsi Dominikánus-ház története.* Pécs.
- Pinzger Ferenc 1934: *Emlékezzünk régiekről.* Pécs.
- Rajczy Péter 1987: A Pécsi Nagy Lajos Gimnázium története 1687–1948. In: Kelenfi Elemér (szerk.): *A 300 éves Pécsi Nagy Lajos Gimnázium jubileumi évkönyve 1687–1987.* Pécs, 9–104.
- Reinhard, Wolfgang 1983: Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters. *Zeitschrift für historische Forschung* (10.) 257–277.
- Reinhard, Wolfgang 1995: Was ist katholische Konfessionalisierung? In: Reinhard, Wolfgang – Schilling, Heinz (Hgg.): *Die katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte 1993.* (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 198.) Gütersloh–Münster, 419–452.
- Siptár Dániel 2009: A felszabadító háborúk után megtelepedett szerzetesi közösségek a Dél-Dunántúlon. In: Gözsy Zoltán – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740).* (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 7.) Pécs, 155–196.

- Siptár Dániel 2012: Szerzetesség a töröktől visszafoglalt Szigetváron. In: Varga Szabolcs (szerk.): „*Hír a dicső tettek ragyogása*”. *Tanulmányok a Zrínyi család és Szigetvár történetéből*. Szigetvár, 197–213.
- Sörös Pongrác 1912: *Az elenyészett benczés apátságok*. (A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története XII.B.) Budapest.
- Spannenberger, Norbert 2010: Immigrationspolitik und interkonfessionelles Zusammenleben im 18. Jahrhundert in Süd-Transdanubien. In: Bendel, Rainer – Spannenberger, Norbert (Hgg.): *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*. (Kirche und Gesellschaft im Karpaten-Donauraum 1.) Berlin, 29–42.
- Sršan, Stjepan 1991: Horvát bevándorlás és a boszniai ferencesek szerepe Baranyában a 18. század elejéig. *Baranya* (4.) 1–2. 152–164.
- Šuljak, Andrija 1987: A katolikus egyház a felszabadult Eszéken (1687–1960). (Katolička crkva u oslobođenom Osijeku). In: Šuljak, Andrija (szerk.): *Osijek. A katolikus egyház tegnap és ma (Katolička crkva jučeri i danas)*. Đakovo, 29–48.
- Szentkirályi István 1910: A pécsi szeminárium első éveiből. *A „Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület” Értesítője* (3.) 112–120.
- Szita László 1974–1975: Baranya népeinek pusztulása a 18. század elején. Újabb dokumentumok a „rác” és a dunántúli kuruc csapatok dúlásáról. In: Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Pécs, 95–120.
- Szita László 1978: Szerbek visszavándorlása Baranya megyébe a szatmári béke utáni években. In: Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Pécs, 87–149.
- Taba István 1941: *Baranya megye népessége a XVII. század végén*. Pécs.
- Takács J. Ince – Pfeiffer János 2001: *Szent Ferenc fiai a veszprémi egyházmegyében a 17–18. században*. I. Pápa–Zalaegerszeg.
- Taksonyi József 1972: Adatok Baranya megye és Pécs XVI–XVII. sz. történetéhez. A „pécsi memoriale”. In: Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Pécs, 129–146.
- Tímár György 1982: A pécsi provizorátus faluösszeírásainak török időkre vonatkozó feljegyzései (1695, 1696). In: Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Pécs, 47–104.
- Tusor Péter 2008: Felekezetszerveződés a kora újkorban. *Vigilia* (73.) 1. 12–18.
- Tüskés Gábor – Knapp Éva 2001: *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Források, formák, közvetítők*. Budapest.
- Unyi Bernardin 1943: *A mohácsi ferencesek története*. Gyöngyös.
- Vanyó Tihamér 1933: *Püspöki jelentések a magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850*. (Monumenta Hungariae Italica 2.) Pannonhalma.

Forgó András

A kései konfesszionális magyarsági jellegzetességeiről*

Dolgozatomban a kései konfesszionálisnak a Magyar Királyságban kimutatható jelenségeit kísérem meg felvázolni néhány példa segítségével. A példák a katolikus–protestáns viszony küzdelmes helyi megnyilvánulásai engedelmes betekintést. A katolikus egyház 17. század végétől kezdődő expanziójának nem a protestánsok elleni fellépés volt a fő célkitűzése, a klérus sokkal nagyobb energiát fordított az egyházszerkezet újjáépítésére és annak trienti típusú reformjára. E békés építkezésnél azonban komolyabb visszhangot keltettek a viszályok, és az évszázadokkal ezelőtti események kutatója is haszonnal forgathatja a konfliktusok dokumentumait, mert ezeken keresztül élesen kirajzolódnak a felek között meghúzódó határvonalak, valamint a megoldási stratégiák.

A KÉSEI KONFESSZIONÁLIS FOGALMA

A kései konfesszionális (*Spätkonfessionalisierung*) kifejezés az utóbbi két évtizedben gyakran előkerül a német nyelvű kutatásban. Maga Wolfgang Reinhard, a konfesszionális elméletének egyik kidolgozója is használja ezt a fogalmat, amikor elmélete kritikáira adott válaszában hangsúlyozza, hogy például a Habsburg Monarchia területén a felekezetszerveződés időhatára jóval túlnyúlik a korábban kitűzött 17. század közepi végponton. A vesztfáliai béke (1648) a Német-római Birodalom területén valóban a felekezeti szembenállás éles választóvonalát rajzolta ki. Megjegyzendő azonban, hogy a sokat emlegetett, „kőbe vésett” felekezeti határok egyes birodalmi fejedelemségekben is megváltoztak a későbbi fegyveres konfliktusok során és néhány fejedelmi család vallásváltása sem maradt teljes mértékben következmények nélkül az érintett fejedelemségek vallásgyakorlati képére.¹ A sajátos politikai környezet azonban a Habsburg Monarchia területén, különösen a Magyar Királyságban a Birodalomtól jelentősen eltérő konfesszionális modellt alakított ki.² Azt a tényt sem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a vesztfáliai béke rendelkezései a Monarchiának a Német-római Birodalom kötelékébe tartozó fejedelemségeiben nem voltak érvényesek, itt az uralkodó egész más szempontok szerint alakíthatta fele-

* A dolgozat a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Aretin 1993: 44–56.

² Reinhard 1999: 81–82.

kezeti politikáját.³ A Magyar Királyság (és az Erdélyi Fejedelemség) területén pedig természetesen az oszmán uralom felszámolásának következményei befolyásolták nagymértékben a Birodalomtól (és az ún. Örökös Tartományoktól) amúgy is jelentősen különböző berendezkedést. Európa más régióihoz hasonlóan tehát Magyarországon is csak komoly fenntartásokkal használható Wolfgang Reinhard és Heinz Schilling konfesszionalizációs elmélete.⁴ Ez persze nem azt jelenti, hogy a magyar történetírásban is meghonosodott megközelítés ne lenne sokkal hatékonyabb a korábbi, „refomáció–ellenreformáció”, „rekatolizáció–katolikus megújulás” ellentétpárokra alapuló, sokszor igencsak egyoldalú eredményeket felvonultató kutatásénál. Az elmúlt években több magyar nyelvű tanulmány is foglalkozott a konfesszionalizáció elméletével és annak kritikai értékelésével, kimutatva, hogy a modell minden hátránya ellenére jó támpontot nyújt a magyarországi felekezetszerveződés történetének tárgyalásához.⁵ Érzékletesen mutatja be ugyanis, hogy minden különbözőségük dacára milyen hasonlóan reagáltak az egyes felekezetek a kor kihívásaira, valamint felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy milyen komplex módon fonódott össze a kor konfliktusaiban a felekezeti kérdés a politikai és társadalmi feszültségekkel.

Az alábbiakban néhány példa segítségével szeretném érzékeltetni, hogy a Magyar Királyság területén a 18. század majdnem egészében véve a kései konfesszionalizáció korának tekinthető. Nem újdonság, hogy – különösen a két „bevett” protestáns felekezet tekintetében – II. József türelmi rendelete (1781) nyitott új korszakot. Azonban fontos leszögezni, hogy ez a határvonal a vesztfáliai békénél lényegesen halványabb, és nemcsak azért, mert – amint arra már Mályusz Elemér kutatásai is felhívták a figyelmet – a rendelet végrehajtása elé a klérus és a magyarországi dikasztériumok komoly akadályokat gördítettek.⁶ II. József ugyanis nem szüntette meg a magyarországi katolikus egyház államvallási státusát, híres rendeletét is – későbbi szokásától jelentősen eltérő módon – formálisan a korábbi rendelkezésekkel összhangban alkotta meg. Ennek leglátványosabb jele, hogy a rendelet továbbra is különbséget tett az érintett felekezetek nyilvános és magán vallásgyakorlata között, igaz, utóbbi kereteit jelentősen kitágította.⁷ Ahogy azt már Wolfgang Reinhard is találóan megfogalmazta, József türelmi politikája a szó korai értelmében vett „tolerancia”, vagyis a más vallásúak megtűrése jegyében fogant. Ez azonban nem változtatható a Habsburg Monarchia katolikus jellegén, ami nagy vonalaiban a 19. század közepéig megmaradt.⁸

³ Winkelbauer 2003: 55–63.

⁴ Lotz-Heumann 2008: 146–149.

⁵ Időrendben: Tusor 2004: 11–12; Molnár 2005: 9–14; Tusor 2008; Kármán 2013; Mihalik 2013: 6–12; Fazekas 2014: 17–18.

⁶ Mályusz 1939: 285–411.

⁷ Bővebben: Forgó 2013a.

⁸ Reinhard 1999: 82.

A KÉSEI KONFESSZIONALIZÁCIÓ EGYIK SZÍNHELYE: A ZIRCI CISZTERCI APÁTSÁG

Első példánk a Veszprém megyei zirci ciszterci apátsághoz vezetnek minket. A ciszterci rend 18. századi története jól ismert az egyháztörténeti szakirodalomban, Békefi Remig és tanítványai a 19. század végétől kezdve több monográfiát is szenteltek a magyarországi apátságoknak, így természetesen a közülük legjelentősebb zircinek is.⁹ Bár Hervay Ferenc Levente későbbi munkái elsősorban a rend középkori történetének újabb fontos részleteit tárták fel, szerzetesrendjének elkötelezett és kiváló szakértelmű kutatójaként a szerző a ciszterci közösség 18. századi múltjáról is számos értékes adatot gyűjtött össze.¹⁰ A sort a rendszerváltozás után mások is folytatták.¹¹

A magyarországi ciszterci apátságok 18. századi helyzete sajátos képet mutat. A monasztikus tradíció és természetesen a részben sikeres birtokvisszaszerző tevékenység következtében a ciszterciek jelentősnek tekinthető földbirtokállománnyal rendelkeztek¹² és a korabeli politikai életben is kimutatható a jelenlétük.¹³ A magyarországi katolikus egyházszerzetben azonban egyáltalán nem tartoztak a fajsúlyos szerzetesközösségek sorába. Ez részben azzal magyarázható, hogy a monasztikus szerzetesideál nehezen volt összeegyeztethető a trienti zsinat hatására kialakult új elvárásokkal. Ugyan minden ciszterci apátság végzett lelkipásztori feladatokat és a század folyamán az oktatásból is egyre inkább kivette a részét, ezek kiterjedtsége és hatékonysága eltörpült a kifejezetten ilyen célból alapított szerzetesközösségektől: főként a koldulórendi reform hatására megjelent domonkosokétól és ferencesekétől, valamint a trienti zsinat után szerveződött ún. szabályozott papi közösségektől, mindenekelőtt a jezsuitákétól és piaristákétól. A ciszterci apátságoknak a középkor folyamán kialakult kiváltságai (*exemptio*) pedig a trienti püspökideállal kerültek konfliktusba: a megyéspüspökök csak korlátozottan gyakorolhatta felügyeleti jogát a privilégiumaik bástyái mögé bújó szerzetesközösségek felett. Legalább ekkora nehézséget jelentett a ciszterciek magyarországi jelenléte szempontjából, hogy apátságaik a 18. században „külföldi” ellenőrzés alatt álltak, vagyis a Monarchia más tartományaiban fekvő apátságoktól függtek, egyházi terminológiával élve leányapátságként működtek. A Magyarországon tevékenykedő szerzetesek is néhány kivétellel az anyaapátságokból érkeztek, legtöbbjük a magyar nyelvet sem ismerte. E jellegzetességek segítenek megérteni azt az ambivalens viszonyt, amely a zirci apátság és a veszprémi püspökség együttélését jellemezte.

⁹ Békefi 1892, 1902; Horváth 1931; Alpár 1942.

¹⁰ Hervay 1984, 1991.

¹¹ Rajeczky 1991; Badál 1994; Guitman (szerk.) 2009.

¹² Dóka 1997: 96–97.

¹³ Forgó 2013b: 38–58.

A sziléziai Heinrichau (ma Henrików, Lengyelország) leányapátságaként működő¹⁴ Zircen élő rendtagok száma 1751-ben érte el a tizenkét főt, így kánonjogilag szabályos konvent alakulhatott Schneider Péter perjel vezetésével. A tizenkettedik zirci örökfogadalmas szerzetes a veszprémi születésű Faust Márton volt, ő lett a zirci közösség első magyarországi származású tagja, korábban csak Sziléziából jött rendtagok éltek az apátságban.¹⁵ A konvent megszervezése azért jelentős esemény, mert a Magyarországon birtokos külföldi apátságokat már a korszakban is olyan vádakkal illették, hogy az adományozó, vagyis az uralkodó kifejezett parancsa ellenére valójában nem a szerzetesi élet felélesztésén, hanem a gazdasági haszon megszerzésén munkálkodnak. Ez a vád sokszor nem volt teljesen alaptalan: a morvaországi Velehrad ciszterci apátságának tulajdonában lévő Pásztón például az egész korszakban csak néhány szerzetes működött. A csekély létszám és a hiányzó nyelvismeret miatt a pásztóiak csak nagyon korlátozott mértékben vehették ki a részüket a környék lelkipásztori gondozásából, hatásuk eltörpül a szomszédos Gyöngyös ferences szerzeteseinek tevékenysége mellett.¹⁶ Még kirívóbb volt a helyzet a Pest megyei Telki esetében, amely az egyik legjelentősebb osztrák apátság, a bécsi „skótok” (*Schottenstift*) tulajdonában volt, itt mégis egyszerre legfeljebb két rendtag tartózkodott.¹⁷ Ehhez képest a zirci ciszterciek kiterjedt lelkipásztori munkát végeztek. Ez azonban Veszprém megyében nem ment konfliktusok nélkül. Erről szólnak az alábbi példák is.

A zirci ciszterci apátság birtokai közül a legjelentősebb felekezeti konfliktus kétségtelenül Polányban bontakozott ki. Az Árpád-kori alapítású település a török hódítás előtt a szomszédos Bakonybél bencés apátságához tartozott, csak az ezután következő zűrzavaros időszak alatt került a zirci apátság birtokai közé: 1563-ban már ide tartozóként adományozza I. Miksa a palotai kapitánynak.¹⁸ A bakonybéli apátok ugyan a következő század elején többször tiltakoztak Polány és más községek jogtalan birtoklása ellen, ez azonban nem vezetett eredményre.¹⁹ Az oszmán uralom az egyházi joghatósági viszonyokat is összekuszálta: a korábbi évszázadokban a veszprémi egyházmegyéhez tartozó Polányt az 1698. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv a győri püspökség pápai főesperességéhez tartozó plébániaként írta össze. Később azonban több, az esztergomi érsekséghez és a győri püspökséghez került plébániához hasonlóan Polány is vita nélkül viszszerült eredeti egyházmegyéjének joghatósága alá: az 1747. évi vizitáció már a veszprémi püspökséghez sorolta és ez a helyzet később sem változott.²⁰

¹⁴ A heinrichau apátságról, valamint Zirc újjáalapításának körülményeiről: Grüger 1978, 1982; Mussbacher 1982; Siptár 2014.

¹⁵ MNL VeML XII.2. a. B 2/a Nr. 167; Alpár 1942: 24.

¹⁶ Rajeczky 1991: 27–28.

¹⁷ Bonomi 1977: 97–101.

¹⁸ Sörös 1904: 10. Az oszmán hódítás következtében megszűnt apátságokról és prépostságokról: Molnár 2006: 25–37.

¹⁹ MNL VeML XII.2. a. B 2/a Nr. 5, 7, 9.

²⁰ Hermann 2011: 38–39.

A községben a 18. század eleji betelepítések hatására vegyes etnikumú lakosság alakult ki, ráadásul az őshonos magyarok református felekezetűek, míg a betelepített német lakosok katolikusok voltak. Mivel a két csoportnak még a jogállása is különböző volt, egymástól elkülönülve éltek a településen: az őslakosság falurészét Magyarpolánynak, a telepeseiket Németpolánynak hívták²¹ – a község ma már csak az előbbi nevet viseli. Az apátság ugyan gondoskodott a külföldi katolikus lakosság betelepítéséről, lelkipásztori ellátásukat azonban sokáig nem szervezte meg: Németpolány a szomszédos Városlőd, majd Kislőd leányegyházaként működött, így nem a zirci apát, hanem közvetlenül a veszprémi püspök egyházi joghatósága alá tartozott.²²

A református magyar őslakosság ennél jobb helyzetben volt. A már említett, 1698 júniusában felvett egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint az ekkor mindössze tizenkét lelket számláló gyülekezetnek volt saját, szalmával fedett temploma a falu közepén, amely állítólag azelőtt 41 évvel épült, tehát 1657-ben. Más adatok is arra utalnak, hogy a helyi református közösség nem a középkori eredetű templomot használta, mert annak romjai egy dombon álltak, Németpolányhoz közelebb, valószínűleg a mai Kálváriadombon lévő neogót kápolna helyén.²³ A közepesen felszerelt parókia épületében a vizitátor szerint ekkor egy evangélikus (valószínűleg inkább református) lelkész, Németi (Nimety) György lakott. A településnek katolikus lakosa nem volt.²⁴ Polányt ekkor még az alsó-ausztriai Lilienfeld apátsága birtokolta, de a heinrichai időszak elején sem történt változás a protestáns vallásgyakorlat tekintetében: a polányi református lakosság 1757-ig háborítatlanul birtokolta templomát és lelkipásztort is tarthatott. Ennek a békés állapotnak egy vihar és egy viharos természetű katolikus főpásztor, Padányi Biró Márton veszprémi püspök (1744–1762) vetett véget.

1757. július 7-én estefelé a zirci apátság *historia domusának* tanúsága szerint nagy vihar pusztított a környéken, amely az esőzést követő gátszakadás miatt komoly károkat okozott a zirci és olaszfalui halastavakban. Az eseményt feljegyző szerzetes megfogalmazása szerint csak egy vigaszuk volt a cisztercieknek a pusztító vihar után: a felhőszakadás a polányi reformátusok imaházát is romba döntötte. A gyülekezet – nyilván az apátság mint birtokos elutasító válasza után – a vármegyéhez fordult, hogy kérvényezze a templom újjáépítését. A vármegye először engedélyt adott az építkezésre, de a zirci perjel közbelépése miatt a Helytartótanács új vizsgálatot rendelt el.²⁵ A megyei tisztviselők többször vizsgálgatták Polányban, 1757 novembere és 1758 januárja között. A tanúkihallgatások arra irányultak, hogy megállapítsák: mióta folyik református vallásgyakorlat a faluban és a református közösség mióta birtokolja a romossá vált templomot. A tanúk egybehangzóan állították, hogy a községben emberemlékezet óta zajlik refor-

²¹ Fényes 1851: 247.

²² VÉL A/8 Tom. 6. pag. 208–210; Gulden 1866: 672; Hermann 2011: 39. 79. jegyzet.

²³ Bakay–Kalicz–Sági 1970: 146.

²⁴ Pfeiffer 1947: 136.

²⁵ MNL VeML XII.2. a. B 2/a Nr. 211–212.

mátus vallásgyakorlat és a templomot is kizárólag reformátusok használták, ott katolikus pap nem szolgált. A vizsgálat a Németpolányhoz közelebb fekvő templomromra is kiterjedt, de arról csak az egyik tanú tudta elmondani, hogy köveit a környékbeliek elhordták. Másikuk arról is tanúvallomást tett, hogy a református lakosok Magyar- és Németpolányt két községnek tartják.²⁶

Mivel az ügy kezdett a polányi reformátusok számára kedvező fordulatot venni, Padányi Biró Márton püspök és Schneider Péter perjel átvette az események irányítását. Előbbi Veszprém megye főispánjaként 1757 végén, tehát még a vizsgálat lezárulta előtt felszólította alispánját, hogy minden feltűnés nélkül távolíttassa el a polányi református lelkészt. Utóbbi pedig kijelentette, hogy Magyar- és Németpolány valójában egy település, amelyben a katolikus lakosok száma messze meghaladja a reformátusokét.²⁷ Ezzel sikerült elérnie, hogy a vármegye ne engedélyezze a templom újjáépítését. A polányi reformátusok azonban nem adták fel ilyen könnyen, még 1758. január végén újabb kérvényt írtak az újjáépítési munkálatok engedélyezése ügyében.²⁸ A kérdés a Helytartótanácshoz került.

Hogy az eljárás további fordulataira felkészüljön, Biró püspök 1760 júniusában magához kérte a perjelt a Polányra vonatkozó iratokkal együtt.²⁹ Schneider Péter nyilván gond nélkül igazolta, hogy a heinrichai apátság Polányt egy településként vette át 1699-ben Lilienfeldtől és oda maga telepített német nyelvű katolikus lakosokat, tehát a reformátusok érvelésével ellentétben nem két külön faluról van szó, hanem egyetlen, ráadásul katolikus többségű és katolikus földesúr birtokában lévő településről. Ezek után nem meglepő a Helytartótanács határozata sem, amely az uralkodó parancsára 1760 októberében nemcsak megtiltotta a református templom újjáépítését, hanem helyére katolikus templom felhúzását rendelte el.³⁰ Az ügy ezzel azonban még nem ért véget. A református lelkész a templom pusztulása után is a községben maradt és jobb híján magánházaknál végezte az istentiszteletet; a püspök és a perjel következő célja ennek megakadályozása lett. El is érték, hogy a Helytartótanács 1761 márciusában újabb rendeletet alkosson, amelyben eltiltja a református lelkészt hivatalának gyakorlásától és ismét kinyilvánítja egy katolikus templom építésének szükségességét. Ezt a határozatot helyben felolvasták a polányi reformátusoknak és tudatták a vármegyével is.³¹

A perjel ezután intézkedett katolikus plébános kinevezéséről, a református paplakot kápolnává alakíttatta át és a heinrichai apát támogatásával megkezdte a templomépítést. Míg azonban a református vallásgyakorlat felszámolásában befolyásos támogatót talált Biró püspök személyében, ugyanaz a püspök komoly ellenséggé vált a település feletti egyházi joghatóság kiterjesztésének kérdésében. A zirci intézkedésekkel egy időben ugyanis Padányi Biró Márton

²⁶ MNL VeML XII.2. a. C 437b, 438a–b.

²⁷ MNL VeML XII.2. a. C 437c, 438c.

²⁸ MNL VeML XII.2. a. C 438d.

²⁹ MNL VeML XII.2. a. C 480a.

³⁰ MNL VeML XII.2. a. C 485a.

³¹ MNL VeML XII.2. a. C 493a–f.

is plébánost nevezett ki Polányba, akit általános helynöke be is akart iktatni; ez csak a teveli ciszterci adminisztrátor fellépésének köszönhetően hiúsult meg. A püspök ezután kérdőre vonta a perjelt, miféle kiváltságra hivatkozva áll ellent a megyéspüspök akaratainak. Utóbbi hiába bizonygatta, hogy Polány mindig is ciszterci birtok volt és már ki is nevezett oda plébánost egy németül és magyarul is tudó szerzetes személyében, a püspök még hónapokkal később is próbálkozott egyházmegyes plébános beiktatásával.³² A reformátusok sem adták meg magukat: a zirci perjel évek múlva is azt kérte a Helytartótanáctól, hogy tiltsa el őket a harang használatától, és felhívta a figyelmet arra, hogy a lelkész még mindig végez magánházaknál református istentiszteletet.³³ A protestáns lakosság ellenállása azonban már nem fordíthatta vissza az események menetét: 1769 szeptemberében elkészült a polányi templom szentélye, 1773-ban pedig a katolikus közösség birtokba vehette a befejezett templomot.³⁴ A reformátusok mégsem tűntek el teljesen a faluból: az 1775. évi lélekösszeírás szerint még mindig a lakosság több mint tíz százalékát adták.³⁵ Igaz, ez az arány a következő század közepére már négy százalékra esett vissza.³⁶

Biró püspököknek a polányi egyházi joghatóság ügyében tett lépései jól illusztrálják a katolikus főpásztoroknak az *exempt* szerzetesi intézményekkel szembeni, korábban már említett elutasító magatartását. A *historia domus* feljegyzése szerint többször alakult ki konfliktus a plébánosok beiktatása és a zirci *exempt* plébániák vizitációja során.³⁷ A főpásztor ugyanígy harcolt a szintén külföldi ellenőrzés alatt álló zalavári bencés apátság és a türjei premontrei prépostság kiváltságai ellen. Mindkét szerzetesi közösség elsősorban a püspök vizitációs jogát vitatta.³⁸ A bécsi „skótok” tulajdonában lévő telki apátság birtokain ismét a plébános személye körül alakult ki bonyodalom. Amikor Biró püspök 1750-ben új plébánost küldött Budajenőre, holmiját a bécsi adminisztrátor kidobatta a plébániáról, a templomra pedig új lakatot tetetett.³⁹ Nagyon hasonló eset játszódott le néhány évtizeddel korábban a morvaországi ciszterciek birtokolta Pásztón is, csak itt az egyházmegye papja szórta ki a velehrádi ciszterci plébános ingóságait a plébániaépületből és helyezte rá új lakatot, hogy ne tudjon visszatérni.⁴⁰ A protestánsok elleni fellépés esetén szorosan együttműködő egyházmegye és szerzetesi központ viszonya tehát az egyházi joghatóság kérdésében máshol is konfliktusba csapott át.

³² MNL VeML XII.2. a. B 2/a Nr. 242–245.

³³ MNL VeML XII.2. a. C 557.

³⁴ MNL VeML XII.2. a B 2/a Nr. 310, 326.

³⁵ MNL VeML XII.2. a C 829.

³⁶ Fényes 1851: 247.

³⁷ MNL VeML XII.2. a. B 2/a Nr. 128; 141; 241–245.

³⁸ Kovács 1991: 127.

³⁹ Bonomi 1977: 99–103.

⁴⁰ Rajeczky 1991: 24.

A KÉSEI KONFESSZIONALIZÁCIÓ TOVÁBBI PÉLDÁI A VESZPRÉMI EGYHÁZMEGYE TERÜLETÉN

Mint látni fogjuk, a polányi eset távolról sem egyedülálló a 18. századi katolikus–protestáns viszony történetében, de még a zirci uradalom protestáns településeit tekintve sem áll párhuzam nélkül. A Veszprémtől nem messze fekvő, református többségű Sóly⁴¹ hasonló megpróbáltatásokon ment keresztül. Az 1734. évi egyházlátogatás alkalmával az itteni református vallásgyakorlat háborítatlanságára szintén Padányi Biró Márton figyelt fel, aki ekkor felsőrsi prépostként nem is felejtette el felírni a település neve mellé: „non locus articularis”.⁴² A konfliktus mégis csak tizenöt év múlva robbant ki, egy meglehetősen abszurd eseménysorozat következtében.

1749 telén a sólyi jobbágyok közül többen engedély nélkül fát vágtak az apátság erdejéből. A vállalkozás tragikusan végződött: a nagy hideg következtében kilencen megfagytak, ketten pedig kezüket és lábukat is elvesztették. Az elrendelt vizsgálat során bebizonyosodott, hogy a helyiek a fát a református parókia építésére kívánták felhasználni.⁴³ A sólyi reformátusok a bajt azzal tetézték, hogy néhány hónap múlva kérvényezték az apátságtól az addig náluk szolgáló lelkész elbocsátását és egy új meghívását. Schneider Péter perjel „előrelátó” döntésével az első kérésüknek helyt adott, a másikat viszont elutasította. Így tehát a sólyiak lelkész nélkül maradtak. Annyi engedményt azonban mégis tett a perjel, hogy a lelkész helyett a református tanító vezethette a továbbiakban a templomi éneket és imádságot, de a templom falain kívül más egyházi cselekményt nem végezhetett, keresztelésre, esketésre, temetésre a hajmáskéri katolikus plébánost kellett (volna) hívni. A perjel döntését a vármegye is jóváhagyta, a sólyiak azonban a Helytartótanácshoz fordultak.⁴⁴ Az ügy további menetéről a zirci apátság levéltárának forrásait olvasva meglehetősen hézagos tudásunk van: annyi biztos, hogy 1762–1763-ban a Helytartótanács parancsára a vármegye többször vizsgálódott a sólyi református vallásgyakorlat ügyében. Az is valószínű, hogy az apátság és a vármegye – ekkor már nem Padányi Biró Márton, hanem utódja, Koller Ignác püspök főispán vezetésével – a továbbiakban is képes volt meggátolni, hogy Sólyban református lelkész működjék. Ennek eredményét mutatja, hogy az 1779. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv Sólyban nem említi protestáns lelkipásztort, azonban a falu középkori eredetű templomát nem a katolikusok használták.⁴⁵ A helyi közösség csak 1787 áprilisában, tehát II. József türelmi rendeletének kiadása után öt és fél évvel kapott engedélyt lelkipásztor behívására,⁴⁶ akinek ellátását azonban még évekig nem tudták

⁴¹ A lakosság felekezeti összetételéről: VÉL A/8 Tom. 14. pag. 101–105; 137–142.

⁴² VÉL A/13, 1.cs. Padányi Biró Márton főesperesi jegyzőkönyve, pag. 16.

⁴³ MNL VeML XII.2. a. C 356.

⁴⁴ MNL VeML XII.2. a. B 2/a Nr. 154.

⁴⁵ VÉL A/8. Tom. 12. pag. 7–8.

⁴⁶ MNL VeML XII.2. a. B 2/a Nr. 386.

megnyugtatóan rendezni. Hiába kérvényezték ugyanis még a lelkipásztor megérkezése előtt, hogy az apátság biztosítson földet és épületfát számára,⁴⁷ ezt hosszas huzavona után csak 1794 tavaszán, a két bevett protestáns felekezet szabad vallásgyakorlatát biztosító törvénycikk (1791. évi XXVI. tc.) elfogadása után három évvel sikerült elérniük, ekkor már a vármegye hathatós támogatásával.⁴⁸

Ugyancsak Biró püspök tevékenységéhez köthető a balatoncsicsói protestánsok vallásgyakorlatának megszüntetése. Ezt is egy látszólag független eseménysorozat, a püspökség birtokigazgatásának átalakítása vezette be. A püspökség sümegi uradalmához tartozó Csicsó árendás nemeseit Biró püspök látszólag minden előzetes figyelmeztetés nélkül 1753 márciusában eltiltotta a református templom használatától, majd az ellenszegülő lakossággal közölte, hogy a házakat felbecsülte, azok árát kifizeti, a falu népe pedig köteles elhagyni eddigi lakhelyét. A lakosok természetesen itt is ellenálltak, a vármegyéhez, majd a Helytartótanácshoz fordultak, de ők is csak a végkifejlet késleltetését tudták elérni. Miután a Helytartótanács parancsára lefolytatott vizsgálat kimutatta, hogy új árendások behozásával és előnyösebb szerződés megkötésével növelni lehet az adóbevételeket, néhány engedelmességet fogadó lakos kivételével a következő év folyamán az addigi lakók elhagyták házaikat, helyükre pedig új, minden bizonnyal katolikus árendások jöttek. Biró püspök ezzel két legyet ütött egy csapásra: megszabadult a református lakosságtól, valamint új szerződés megkötésével több bevételhez jutott.⁴⁹

A KÉSEI KONFESSZIONALIZÁCIÓ PROTESTÁNSELLENES MEGNYILVÁNULÁSAI AZ ORSZÁG MÁS RÉSZEIN

A polányi, sólyi és csicsói példák mindegyike Padányi Biró Márton személyéhez köthető. Biró püspök azonban nem állt egyedül a korszakban a protestánsokkal szembeni türelmetlen magatartásával. Az alábbi példákkal szeretném érzékeltetni, hogy az ország más részein is hasonló esetekkel találkozunk. A történetek az egri és a pécsi egyházmegye területén játszódnak, Erdődy Gábor Antal (1715–1744), Barkóczy Ferenc (1744–1761), valamint Nesselrode Ferenc Vilmos (1703–1732) püspöksége idején.

A Heves megyei Sarud községben a polányihoz sok tekintetben hasonló eseménysorozat játszódtott le 1739 júniusától kezdődően. Itt nem a megrongálódott templom, hanem az elhasználódott és életveszélyessé vált harangláb felújítása vezetett a felekezeti konfliktus kiéleződéséhez. A polányiakkal ellentétben azonban a sarudi református közösség nem kérte ki az építkezéshez előzetesen a település birtokosának, magának Erdődy püspöknek a hozzájárulását. Noha a püspök földesúr még 1735-ben engedélyt adott a templom felújítására, az ezt követő években a hasonló építkezéseknek ellenállt a környező településeken.

⁴⁷ MNL VeML XII.2. a. C 1227.

⁴⁸ MNL VeML XII.2. a. C 1366–1367; 1379; 1395; 1407–1408; 1418; 1426.

⁴⁹ Mihalik 2010a: 151–152.

A sarudiak nyilván ezért nem próbálkoztak az engedély beszerzésével. Rosszul tették, mert Erdődy tisztartója, a szomszédos Hídvég pusztán élő Németh András felfigyelt az építkezésre és megtiltotta annak folytatását, amíg a falusiak nem szerzik be a püspök engedélyét; ők viszont úgy döntöttek, hogy amíg küldöttséget menesztenek Egerbe, addig is folytatják a harangláb újjáépítését. A várakozásoknak megfelelően Erdődy püspök megtiltotta az építkezést, de mire a küldöttség visszatért a tiltó határozattal, addigra a lelkész vezetésével már elkészült az új harangláb, sőt a harangok is új helyükre kerültek. Az ügy hamar a vármegye elé került, ahol a sarudiak hiába próbáltak bűnbánó magatartást tanúsítani, Erdődy főpásztori és földesúri szava nagyobbak bizonyult: az ítélet szerint a sarudiak az új harangláb felállításával megszegték az uralkodó vallásügyi rendeleteit, emiatt a templom és a harangláb elvételével, valamint a lelkész megbüntetésével kell lakolniuk. A borsodi református egyházmegye gondnoka, Mocsáry Balázs megpróbált ugyan közbenjárni a sarudiak érdekében, de az ítélet kelte után néhány nappal a szolgabíró, az uradalmi prefektus és a kinevezett katolikus plébános katonai segítséggel elűzte a református lelkészt, lefoglalta a templomot és a haranglábát. Előbbibe szentképeket tettek és oltárt emeltek, végül pedig beiktatták hivatalába az új plébánost. A sarudiak ügyét ekkor Szentgyörgyi Sámuel református szuperintendens karolta fel. Abba a királyi rendelkezésbe kívánt bekapaszkodni, amely a *Carolina Resolutio* negyedik pontjával kapcsolatban előírta, hogy a templom elfoglalása és a prédikátor elűzése csak a Helytartótanács állásfoglalása után, az uralkodó engedélyével lehetséges.⁵⁰ Azonban az ő törekvése is sikertelennek bizonyult: Erdődy püspök személyes felügyeletével átépítették a templomot a katolikus vallásgyakorlat igényei szerint. A református lakosság elköltözését ugyanakkor nemhogy támogatták volna, hanem a költözésre való felbujtás vádjával még le is tartóztatták a falu elöljáróit. Egy részük nem is térhetett vissza a faluba. Őket a tiltás ellenére követték a református lakók, helyükre pedig az 1740-es évek elejétől katolikus lakosság költözött. A sarudi eset a környéken nem volt egyedülálló az 1730–1740-es években, más szomszédos református közösséget is hasonló atrocitások értek.⁵¹

Barkóczy Ferenc egri püspök a század közepén a nyíregyházi evangélikus gyülekezettel vívta meg a maga harcát. Károlyi Ferenc 1753-ban kezdett szlovák evangélikus lakosságot telepíteni az addig csak néhány református magyar és görögkatolikus ruszin által lakott Nyíregyházára, mert katolikus telepéseket nem sikerült toboroznia. A telepítési pátensben háromévi adómentességet, valamint szabad templomépítést és paptartást is engedélyezett a beköltözőknek. A telepések nagy része Békés megyéből érkezett, de a betelepülők között az ország majdnem minden részéből találunk szlovák evangélikus lakosokat. A következő év végére a település lakosainak száma már elérte a kétezer-ötszáz főt.⁵² Az egyre jelentősebb evangélikus közösség Barkóczy püspök – Károlyi gróf apai

⁵⁰ Pruzsinszky 1906: 79.

⁵¹ Mihalik 2010b.

⁵² Fügedi 1976: 7.

nagybátyja – figyelmét is felkeltette, aki a Helytartótanácshoz fordult, mert törvénytelennek tartotta a nyíregyházi evangélikus vallásgyakorlatot. A Helytartótanács el is rendelte a vizsgálatot, de az utasítást Szabolcs vármegye vonakodott végrehajtani. Ebben egyrészt Barkóczy Imre főispán tevékenységét kereshetjük, aki mind Károlyi gróffal, mind az egri püspökkel rokonságban állt, másrészt a vármegyei nemesség sem támogatta a telepések elleni fellépést, félve azok elköltözésétől. Az egri püspök azonban az 1681. évi törvényekre és a *Carolina Resolutióra* hivatkozva keresztülvitte, hogy a Helytartótanács újabb rendeletében megparancsolja az evangélikus templom lebontását és a lelképásztor elűzését. Ezután Károlyi jobbnak látta végrehajtani a templom lebontására vonatkozó utasítást, de a lelkészt csak színleg űzte el, valójában továbbra is a közelben maradhatott és látogathatta híveit. Újabb lépésként Barkóczy püspök katolikus plébánost kívánt kinevezni Nyíregyházára, ehhez azonban szüksége volt a kegyúr beleegyezésére. Károlyi annak ellenére ellenállt a kezdeményezésnek, hogy a plébánost a püspökség fizette volna. Ezután mind Barkóczy, mind Károlyi igyekezett udvari kapcsolatait kihasználva saját igazát érvényesíteni. Utóbbi megpróbálta elérni, hogy Mária Terézia különös kegyből engedélyezze valamilyen formában a nyíregyháziaknak a vallásgyakorlat megtartását. Hosszas huzavona és a bécsi udvari körök közvetítése után végül 1756 tavaszán megegyezés jött létre a püspök és a földesúr között. Eszerint a nyíregyházi evangélikusok előimádkozót tarthatnak, aki azonban egyházi cselekményt nem végezhet. Lelkészüket évente három alkalommal, a főünnepeken meglátogathatja őket és istentiszteletet tarthat nekik, ehhez Károlyi egy épületet bocsát az evangélikus lakosság rendelkezésére. A nyíregyháziak cserébe kötelesek beengedni a katolikus plébánost, aki azonban ingyen, stóladíj szedése nélkül végzi az egyházi cselekményeket és semmilyen kényszert nem alkalmazhat az evangélikus lakossággal szemben. A kevés számú református által használt templomot a katolikus plébánosnak adják át, Károlyi pedig iparkodik, hogy katolikus lakosságot telepítsen be.⁵³ Az evangélikus lakosság vallásgyakorlata azonban az ezt követő évtizedekben a megállapodás ellenére sem volt konfliktusmentes. Az igazi változást itt is II. József türelmi rendelete hozta el: a vallási türelem kihirdetése után, 1784 és 1786 között megépült az evangélikus templom, ahol a közösség már háborítatlanul végezhetette az istentiszteletet.⁵⁴

Nyíregyháza esete nem az egyetlen példa arra a jelenségre, hogy a katolikus földbirtokos az egyházi és világi főhatósággal szemben megvédelmezte protestáns jobbságát vallásgyakorlatát. Az előbb ismertetett eseménysornál nagyobb figyelmet kapott a Tolna megyei evangélikus német telepések ügye, akik érdekében az érintett falvak birtokosai Károlyi Ferenchez hasonló intézkedéseket tettek. Közülük is kiemelkedik Claudius Florimund Mercy, a Temesi Bánság katonai kormányzója, valamint unokaöccse, a később örökösévé tett Anton Mercy d'Argenteau tevékenysége. A történetben ugyan keveredik a jámbor hagyomány

⁵³ Éble 1897.

⁵⁴ Lukács 1886: 218.

a forrásokkal igazolható tényekkel,⁵⁵ a számunkra fontos események azonban rekonstruálhatók. III. Károly 1722. évi pátensén felbuzdulva német telepesek nagy tömege indult útnak a Temesi Bánság felé. Útvonaluk során érintették Mercy gróf uradalmát, aki az új otthont keresők közül Hessen-Darmstadt fejedelemségéből származó evangélikus német családokat telepített le saját birtokán. A letelepülőeknek szabad vallásgyakorlatot biztosított, két magyarországi lelkész, a Szenicéről származó Bárány György és a körmöcbányai Jeremias Schwartzwalder pasztorálta őket. Itt is a területileg illetékes megyéspüspök, jelen esetben a pécsi egyházmegye főpásztora, egyben Baranya és Tolna megye főispánja, Nesselrode Ferenc Vilmos lépett fel a nem katolikusok vallásgyakorlata ellen. Egy ideig Mercy gróf is sikerrel védte meg a telepesek vallásgyakorlatát, bár a lelkészeket érték atrocitások. A *Carolina Resolutio* kiadása után azonban még komolyabbra fordult a helyzet: Bárány Györgyöt letartóztatták, mert illegálisan végzett istentiszteletet.⁵⁶ Mercy gróf példája ennek ellenére követőkre talált a szomszéd birtokosok körében. Bonyhád földesura, Kun Ferenc ugyan csak megengedte a telepítési szerződésben az evangélikus németeknek, hogy felépítsék templomukat és papot tartsanak, és ő is megpróbálta megvédeni a lelkészt, amikor a vármegye el akarta űzni.⁵⁷ Az 1733-ban felvett plébánia-összeírás ugyanakkor arról tanúskodik, hogy az említett birtokosok Károlyihoz hasonlóan csak részben tudtak védelmet biztosítani a protestáns lakosságnak. Az összeírás az érintett településeken megemlíti az evangélikus németeket, akik több helyen imaházzal és tanítóval rendelkeztek, ám számukra csak a magán vallásgyakorlat volt engedélyezett. A lelkészeknek a hatályos rendelkezések értelmében fel kellett hagyniuk az egyházi cselekmények végzésével,⁵⁸ bár többen a tiltás ellenére is a térségben maradtak, sőt a katolikus földesurak némelyikével is kapcsolatot tartottak.⁵⁹ Ez az állapot a Dél-Dunántúlon is a türelmi rendelet kihirdetéséig tartott, ezt követően gyors egymásutánban épültek fel a német evangélikusok templomai és létrejött a nyilvános vallásgyakorlathoz szükséges többi intézmény is.⁶⁰

KONKLÚZIÓ

Az előző példák világosan mutatják, hogy a katolikus konfesszionizációnak a protestantizmust háttérbe szorító törekvése az 1681 után létrehozott keretek között folytatódott II. József türelmi rendeletéig, ahogy ezt már Mályusz Elemér megfogalmazta.⁶¹ A nem artikuláris helyek nyilvános vallásgyakorlata elleni fellépés

⁵⁵ Kéri 1998.

⁵⁶ Csepregi 2010.

⁵⁷ Kéri 1998: 923.

⁵⁸ *Conscriptio 1733*: 166–173.

⁵⁹ Csepregi 2000: 66–69.

⁶⁰ Kéri 2002: 274.

⁶¹ Mályusz 1939: 3–23.

a soproni cikkelyek és az azokat megerősítő, valamint a katolikus érdekek szerint „magyarázó” 1691. évi királyi rendelet, az *Explanatio Leopoldina* előírásaira támaszkodva, jogi úton zajlott. Az eljárás menetrendje is a korábban kialakult szokást követte: a nyilvános vallásgyakorlat betiltása, a lelkész kiutasítása, a templom elvétele vagy lerombolása, katolikus plébánia megszervezése és plébános beiktatása.⁶²

II. Rákóczi Ferenc mozgalma és a katolikus rendeknek a szatmári megegyezést követő politikai megerősödése csak rövid időre lendítette ki az ingát egyik, majd másik irányba, a felekezeti politika az 1731. és 1734. évi *Carolina Resolútiók* kiadása után a korábbi keretek közé tért vissza. Noha ez a protestánsellenes politika a katolikus egyház térnyerésének csak az egyik leglátványosabb, de távolról sem a legfontosabb célkitűzése volt, ebből a szempontból is elfogadható, ha a kései katolikus konfesszionalizáció végpontjának a Magyar Királyság területén a II. József-féle türelmi politika meggyökeresedését, rendeletének megjelenését (1781) vagy inkább annak becikkelyezését (1791) tekintjük. A fent ismertetett példák ugyanakkor a kései katolikus konfesszionalizáció egyéb jellemzőibe is betekintést engednek.

Történeteink főszereplői első látásra a türelmetlen főpapok (és szerzetesi előjárók), akikkel szemben éles különbséget mutatnak a telepeseiket még az egyházi és világi hatalommal szemben is védelmező, a vallási kérdésben türelmet tanúsító világi főurak. Az eseteket jobban szemügyre véve azonban kitűnik, hogy az érintett egyházi személyek különböző minőségben eltérő eljárást követtek. Amikor az egyházi joghatóság nem járt együtt a birtokjoggal, akkor a területileg illetékes megyéspüspök minden más körülménytől eltekintve csak a felekezeti kérdést tartotta szem előtt. Erre a legszemléletesebb példa Barkóczy és Károlyi ellentéte. Az egri püspök minden józan érvet félretéve kitarzott a nyíregyházi evangélikus vallásgyakorlat betiltása mellett, nem törődve a lakosság elvándorlásának veszélyével. Ez nem is az ő gondja volt, hiszen Nyíregyháza fölött csak az egyházi joghatóságot gyakorolta, a település a Károlyiak birtoka volt. Erdődy Sarudon szintén erőszakosan, de körültekintőbben járt el: büntetés mellett megtiltotta a református lakosok elköltözését – igaz, kevés sikerrel. Padányi Bíró Márton Csicsón előbb felmérte döntése gazdasági következményeit és csak ezután erőszakolta ki a protestáns lakosság elköltözését. A ciszterciek Polányban keményen léptek fel, mert itt a betelepültek, akik ráadásul a falu lakosságának nagyobb részét tették ki, katolikusok voltak, nem kellett tartani elvándorlásuktól. A protestáns többségű Solyban azonban már kevésbé voltak határozottak: bár a lelkészt elűzték, a templomot a reformátusoknál hagyták, ahol azok imádságot tarthattak a tanító vezetésével.

A történetek másik tanulsága a világi birtokosok érdekérvényesítő képességére vonatkozik. Ahogy azt a kutatás már régóta hangsúlyozza, a konfesszionalizáció korában Magyarországon komoly szerepe volt a kegyuraság intézményének. Az oszmán hódítás idején a kegyúri viszonyok határozták meg a települések

⁶² Vö. Mihalik 2010b: 150–151. Az 1680-as és 1690-es évek gyakorlatára legújabban: Mihalik 2013: 193–200.

lakosságának felekezeti hovatartozását, ezen még – a közkeletű vélekedéssel ellentétben – az 1608. évi híres vallásügyi törvénycikk sem változtatott.⁶³ A gyakorlat bizonyos mértékig a 18. században is tovább folyt, jó példa erre Barkóczy és Károlyi esete: a püspök a kegyúr ellenében nem tudta elérni katolikus plébános beiktatását. Ehhez hasonló eredménnyel zárult Biró püspök és az *exempt* ciszterciek vitája is. A kegyuraság intézménye azonban a 18. században tapasztalható növekvő állami befolyásnak már nem tudott ellenállni. A Barkóczy és Károlyi között létrejött egyezés valójában egy, a nyíregyházi evangélikusok magán vallásgyakorlatát szabályozó megállapodás volt, kisebb engedményekkel. Ugyanez a magán vallásgyakorlat került bevezetésre a Dél-Dunántúl német evangélikus falvaiban. Egyik településen sem volt a protestáns lakosság kedvezőbb jogi környezetben, mint például Sólyban. Az persze más kérdés, hogy a világi földesúr inkább szemet hunyt a lelkészeknek a hatályos rendelkezésekbe ütköző lelképásztori tevékenysége felett, mint az egyházi földbirtokos, de jogi eljárás esetén nemigen tudta megvédeni őket. Magyarországra is igaz tehát Thomas Winkelbauernek az osztrák és cseh tartományokra vonatkozó megállapítása: míg a 16–17. században a konfesszionalizáció motorja sok esetben inkább a földesúr volt, mint a központi hatalom, a következő évszázadban a kiszélesedő állami befolyás a földesúri érdekérvényesítést is szűk keretek közé szorította.⁶⁴

Végül azt is érdemes végiggondolnunk, hogy mi volt a célja az államhatalomnak és a protestánsellenes fellépést sürgető helyi vezetőknek 18. századi felekezetszabályozásukkal. A protestáns egyháztörténet-írás a korszakot az elnyomás időszakának tekinti, amikor közösségeiket megfosztották vallásgyakorlatuktól, papjaikat elűldözték, templomaikat elfoglalták vagy lerombolták.⁶⁵ Az imént ismertetett példák is ezt a képet tárják elénk. Másrészt, mint láttuk, a döntések háttérében gazdasági megfontolások is szerepet játszottak, amelyek a helyzet rendezése felé terelték az események menetét. A hatalom képviselőinek az esetek többségében nem állt érdekében a protestáns lakosság elvándorlása, olyan megoldást kerestek, amellyel biztosítható a katolicizmus pozíciójának megőrzése, de a konszolidáció is elérhető.⁶⁶ A *modus vivendit* a jogi szabályozásban 1691-től felbukkanó, III. Károly által is megerősített magán vallásgyakorlat jelentette. A protestáns közösség nem végezhetett nyilvános istentiszteleteket, formálisan a katolikus plébános joghatósága alá tartozott, aki így az államhatalom által is támogatott tisztviselőként befolyást gyakorolhatott a lakosság életének helyi alakítására.⁶⁷ A nem katolikus lakosság azonban megőrizhette felekezeti (és nemzeti) identitását, továbbörökíthette vallási hagyományait.

A magán vallásgyakorlat intézményét mai gondolkodásunk szerint nehéz a konszolidáció eszközének tekinteni, hiszen súlyosan korlátozta a protestáns

⁶³ Péter 1977.

⁶⁴ Winkelbauer 1992.

⁶⁵ Mályusz 1939: 24–89.

⁶⁶ Vö. Gózszy–Varga 2009: 1127.

⁶⁷ Gózszy 2013.

lakosság lelkiismereti szabadságát. A 18. századi Magyar Királyság felekezeti politikájának tanulmányozásakor azonban nem szabad szem elől tévesztelnünk azt aényt, hogy Habsburg uralkodóink a cseh és osztrák területeken a magyartól jelentősen eltérő eljárást követtek. 1734-ben, a második *Carolina Resolutio* kiadásakor III. Károly egy másik rendeletet is aláírt. Ezzel kezdetét vette az osztrák tartományokból az evangélikus lakosság tömegeinek „transzmigrációja”, vagyis az Erdélyi Fejedelemség területére történő erőszakos áttelepítése.⁶⁸ Ehhez a módszerhez az udvar Magyarországon nem kívánt nyúlni. Az osztrák tartományoktól eltérő felekezeti arányok, a gazdasági érdekek és nem utolsósorban a magyarországi protestánsok jó külföldi kapcsolatai a békésebb megoldások felé irányították a döntéshozókat. A kései konfesszionalizáció korának katolikus gondolkodásában így a magán vallásgyakorlat engedélyezése jelentette azt a maximumot, amely még összeegyeztethető volt a katolikus egyház államvallási státuszával, de a realitásokat is figyelembe vette. Ezek között a nagyon szűk keretek között érvényesülhetett tehát a vallási türelem, és ezeket a szűk kereteket tágította ki II. József 1781. októberi rendeletével. A rendeletet követő határozott valláspolitikai pedig elvezetett az evangélikus és református felekezeteknek az 1791. évi XXVI. törvénycikkben is garantált szabad vallásgyakorlatához.

FORRÁSOK

A Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Veszprém (MNL VeML)
 XII.2. A Ciszterci Rend Zirc-Pilis-Pásztó és Szentgotthárdi Apátságának levéltára
 a) Archivum Vetus
 B 2/a Historia Domestica Monasterii Zirciensis, liber I., 1700–1854.

Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, Veszprém (VÉL)
 A) Veszprémi Püspöki Levéltár
 8) Visitationes canonicae.
 13) Conscriptioes proventuum parochialium.

Conscriptio ecclesiarum et parochiarum inclyto comitatui de Baranya, et exemptae abbatae Pécsváradensis adjacentium anno 1733 peracta. In: *Baranya és Tolna vármegye plébániáinak összeírása 1733*. A bevezető tanulmányt írta és közreadja: Gözsy Zoltán. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 9.) Pécs, 147–231.

Fényes Elek 1851: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik*. III. kötet. Pest.

Pfeiffer János 1947: *A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatásai (1554–1760)*. (A veszprémi egyházmegye múltjából 10.) Veszprém.

⁶⁸ Bővebben: Buchinger 1980.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alpár Lucián 1942: *A zirci apátság függetlenítésének kérdése*. Budapest.
- Aretin, Karl Ottmar v. 1993: *Das Alte Reich 1648–1806*. Bd. I. *Föderalistische oder hierarchische Ordnung (1648–1684)*. Stuttgart.
- Badál Ede 1994: *A pásztói ciszterci rezidencia*. (Tanulmányok Páztó történetéből 4.) Páztó.
- Bakay Kornél – Kalicz Nándor – Sági Károly 1970: *Veszprém megye régészeti topográfiája. A devecesteri és sümegi járás*. (Magyarország régészeti topográfiája 3.) Budapest.
- Békefi Remig 1892: *A pilisi apátság története 1541–1814*. (A zirci, pilisi, pásztói és szent-gothárdi apátságok története 2.) Pécs.
- Békefi Remig 1902: *A pásztói apátság története 1702–1814*. (A zirci, pilisi, pásztói és szent-gothárdi apátságok története 4.) Budapest.
- Bonomi, Eugen 1977: *Die ungarische Abtei Telki unter den Wiener Schotten (1702–1881). Deutsche und ungarische Bauern bei Benediktinern*. (Veröffentlichungen des Südost-deutschen Kulturwerks, Reihe B 35.) München.
- Buchinger, Erich 1980: *Die „Landler“. Vorgeschichte, Durchführung und Ergebnis einer Zwangsumsiedlung im XVIII. Jahrhundert*. (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 31.) München.
- Csepregi Zoltán 2000: *Magyar pietizmus 1700–1756. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 36.) Budapest.
- Csepregi Zoltán 2010: Brüderlich verfeindet? Luthertum und Reformiertentum in der neu besiedelten Tolnau. In: Bendel, Rainer – Spannenberger, Norbert (Hgg.): *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*. (Kirche und Gesellschaft im Karpaten-Donauraum 1.) Berlin, 99–113.
- Dóka Klára 1997: *Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században*. (METEM Könyvek 19.) Budapest.
- Éble Gábor 1897: Károlyi Ferenc gróf gazdasági tevékenységéből. II. Nyíregyháza újra-alapítása. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* (4.) 4–5. 145–167, 241–252, 269–284.
- Fazekas István 2014: *A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon*. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 20.) Győr.
- Forgó András 2013a: „Vajon az igaz katolikusként szabad-e a hamis vallásban lévőket megszenvedni?” Katolikus tolerancia a jozefinizmus korában. In: Bárth Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Budapest, 154–177.
- Forgó András 2013b: Az egyházi rend a szatmári megegyezés utáni rendi politikában. In: Forgó András (szerk.): *Az 1712. évi pozsonyi diéta egy ciszterci szerzetes szemével*. (Fontes ex Archivo Sancti Martini editi I. / A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 32.) Pannonhalma–Veszprém, 7–63.
- Fügedi Erik 1976: Szlovák települések az Alföldön a 18. században. In: Hársfalvi Péter – Mann Miklós (szerk.): *Tanulmányok Nyíregyháza újkori történetéből*. (Nyíregyházi kiskönyvtár 11.) Nyíregyháza, 7–13.

- Gözszy Zoltán 2013: A katolikus egyház normakommunikációs és mediátori szerepe a 18. században. In: Bárth Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Budapest, 53–84.
- Gözszy Zoltán – Varga Szabolcs 2009: Kontinuitás és reorganizáció a pécsi egyházmegye plébániahálózatában a 18. század első évtizedeiben. *Századok* (143.) 5. 1123–1161.
- Grüger, Heinrich 1978: *Heinrichau. Die Geschichte eines schlesischen Zisterzienserklusters 1227–1977*. Köln–Wien.
- Grüger, Heinrich 1982: Der Beginn der Union von Heinrichau und Zirc. *Analecta Cisterciensia* (38.) 43–75.
- Guitman Barnabás (szerk.) 2009: *A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában*. (Rendtörténeti konferenciák 5.) Budapest.
- Gulden István 1866: A magyar-német polányi plébániának története. *Magyar Sion* (4.) 667–676.
- Hermann István 2011: *A veszprémi római katolikus egyházmegye igazgatása a 18. században*. (PhD-disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Hervay Ferenc Levente 1984: *Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria*. (Bibliotheca cisterciensis 7.) Roma.
- Hervay Ferenc Levente 1991: A ciszterci rend története Magyarországon. In: Lékai Lajos (szerk.): *A ciszterciek. Eszmény és valóság*. Budapest, 470–492.
- Horváth Konstantin 1931: *Zirc története*. Veszprém.
- Kármán Gábor 2013: A konfesszionalizáció hasznáról és káráról. Egy paradigma margójára. In: Lukács Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 25.) Budapest, 27–40.
- Kéri Henrik 1998: A Tolna megyei német lutheránusok. Megjegyzések egy tanulmányhoz. *Századok* (132.) 4. 916–926.
- Kéri, Heinrich 2002: Der Untergang des deutschen Luthertums im Tolnau-Baranya-Schümegeger Seniorat. In: Kéri, Heinrich: *Franken und Schwaben in Ungarn. Aufsätze zur Geschichte und Siedlungsgeschichte der Tolnau und der Oberen Baranya*. (Veröffentlichungen der Neue-Zeitung-Stiftung 2.) Budapest, 273–281.
- Kovács Imre 1991: *A türjei Premontrei Prépostság története*. (Zalai Gyűjtemény 32.) Zalaegerszeg.
- Lotz-Heumann, Ute 2008: Confessionalization. In: Whitford, David M. (ed.): *Reformation and Early Modern Europe. A Guide to Research*. Kirksville, 136–157.
- Lukács Ödön 1886: *Nyíregyháza története*. Nyíregyháza.
- Mályusz Elemér 1939: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Budapest.
- Mihalik Béla Vilmos 2010a: A veszprémi püspökség birtokigazgatása a 18. században, különös tekintettel a sümegi uradalomra. In: Hermann István – Karlinszky Balázs (szerk.): *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22. / A veszprémi egyházmegye múltjából 22.) Veszprém, 141–177.
- Mihalik Béla Vilmos 2010b: Felekezeti konfliktusok a poroszlói Tisza-tájon az 1730–1740-es években. *Agria* (46.) 123–155.
- Mihalik Béla Vilmos 2013: „*Campus ad fidei catholicae insemnationem*”. *Katolikus megújulás az egri egyházmegyében a 17. század utolsó harmadában*. (PhD-disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

- Molnár Antal 2005: *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódolt-sági területein a 17. században.* (METEM Könyvek 49.) Budapest.
- Molnár Antal 2006: *A bátai apátság és népei a török korban.* (METEM Könyvek 56.) Budapest.
- Mussbacher, Norbert 1982: Die Bemühungen Lilienfelds um die Wiedererrichtung der Abtei Zirc, 1659–1814. *Analecta Cisterciensia* (38.) 22–42.
- Péter Katalin 1977: Az 1608. évi vallásügyi törvény és a jobbágyok vallásszabadsága. *Századok* (111.) 1. 93–113.
- Pruzsinszky Pál 1906: A Carolina Resolutio IX. pontja. *Protestáns Szemle* (18.) 78–83.
- Rajeczky Benjámin 1991: *A pásztói apátság az újkorban.* (Tanulmányok Páztó történetéből 2.) Páztó.
- Reinhard, Wolfgang 1999: „Konfessionalisierung” auf dem Prüfstand. In: Bahlcke, Joachim – Strohmeyer, Arno (Hgg.): *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur.* Stuttgart, 79–88.
- Siptár Dániel 2014: A monasztikus szerzetesség megújulása a veszprémi egyházmegyében. In: Hermann István (szerk.): *Padányi Biró Márton veszprémi püspök emlékezete.* (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 33.) Veszprém, 165–193.
- Sörös Pongrác 1904: *A bakonybéli apátság története. A Pannonhalmától való függés kora 1548-tól napjainkig.* (A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története 9.) Budapest.
- Tusor Péter 2004: *A barokk pápaság (1600–1700).* Budapest.
- Tusor Péter 2008: Felekezetszerveződés a kora újkorban. *Vigilia* (73.) 1. 12–18.
- Winkelbauer, Thomas 1992: Sozialdisziplinierung und Konfessionalisierung durch Grundherren in den österreichischen und böhmischen Ländern im 16. und 17. Jahrhundert. *Zeitschrift für historische Forschung* (19.) 317–339.
- Winkelbauer, Thomas 2003: *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter.* Teil 2. *Österreichische Geschichte 1522–1699.* Wien.

Kádas István

Az Abaúj megyei szolgabírói társadalom a Zsigmond-korban*

A középkori megyében fontos tisztségnek számított a szolgabírói. Engel Pál a nemesi társadalmat két nagy részre tagolta: udvari és megyei nemességre. Előbbiek az uralkodói hatalomgyakorlás tényezőinek számítottak, míg utóbbiak főként a megyei igazgatásban vettek részt.¹ Tanulmányomban a megyei nemesség egyik jellegzetes csoportja, a szolgabírók 15. század eleji társadalmi helyzetét vizsgálom.² Intézményük a 13. század végén kialakuló úgynevezett nemesi megye legfontosabb jellemzője.³ Zsoldos Attila kutatásai alapján nevük az „ispán szolgálói”, bírótársai kifejezéssel magyarázható,⁴ fő feladatuk pedig az ispán vagy alispán segítése volt a *sedrián* való ítélkezés során. A szolgabíró hatáskörébe tartozott az igazságszolgáltatás meghallgatása, illetve a jobbágyköltözés ügyében az úriszékre való kiszállítás. Gyakran őket küldték a nagybírók által elrendelt vizsgálatok elvégzésére, valamint a peres felek megidőzésére is.⁵ Az ő nevük szolgált a kezdetben még csak az adószedés terén szerepet játszó járások elnevezésére is.⁶

A szolgabírók társadalmi helyzetének megítélésében a szakirodalom nem egységes. Holub József szerint a tekintélyesebb nemeseknek a hivatal csak terhes kötelezettséget jelentett.⁷ Szakály Ferenc Tolna megyei tapasztalatai alapján a szolgabírók a kismemesi falvakból származtak, szinte családban öröklődött a tisztség és befolyásuk a megye határain belül maradt.⁸ Engel Pál kimutatta, hogy a szolgabírák a 14. század első felében még jórészt a megye tehetősebb atyafiságai közül kerültek ki, a század második felétől azonban már a tisztséget a legszegényebb kis- vagy egytelkes nemesek töltötték be.⁹ Hasonló véleményt

* A tanulmány elkészítését a TÁMOP 4.2.4. A Nemzeti Kiválóság Program Országos Eötvös Loránd Hallgatói Ösztöndíj – 2012 (A1–ELMH–12) pályázata segítette. Ezúton szeretném megköszönni témavezetőmnek, Draskóczy Istvánnak a segítségét és a tanácsait, továbbá C. Tóth Norbertnek, Bárány Attilának, Rácz Györgynek és Tarján Eszternek a kéziratához fűzött értékes észrevételeit.

¹ Engel 2003a: 312–318.

² A Zsigmond-kor mellett Albert korszakát is figyelembe kellett vennem, ugyanis a megyék működésében 1440-ben bekövetkező többéves szünet miatt ez alkalmasabb korszakhatár (C. Tóth 2008: 10).

³ Tringli 2007: 497–498; Gábor 1908: 84.

⁴ Zsoldos 1988: 12–17; 2003: 794–795.

⁵ Holub 1929: 154–155; Tringli 2007: 510; C. Tóth 2007: 401; Rüszt-Fogarasi 2009: 2.

⁶ C. Tóth 2007: 401–410.

⁷ Holub 1929: 152.

⁸ Szakály 1997: 418.

⁹ Engel 1998: 109; 2001: 155.

fogalmazott meg Neumann Tibor is.¹⁰ A szakirodalom a szolgabíróság presztízsének csökkenését az 1435. évi 2. cikkelyben látja, amely előírja, hogy a tisztségre gazdagabb és tekintélyesebb nemeseket válasszanak.¹¹ C. Tóth Norbert hívja fel a figyelmet az 1415/17. évi javaslatokra, amelyben csak a „derék és lelkiismeretes” jelzőket használták.¹² Sőt szerinte Szabolcs megyében ezt a hivatalt vagyonosabb nemesek töltötték be.¹³ Rüszt-Fogarasi Enikő Kolozs megyében közép- és kispap szolgabírákat talált, de itt egyes szolgabírói családokból alispánok, ispánok és alvajdák is kikerültek.¹⁴ W. Kovács András pedig az összes erdélyi vármegyére nézve kimutatta, hogy a szolgabírók ugyanazokból a kisebb vagyonú, de a megyében hangadó nemesi családokból kerültek ki, mint az ispánok.¹⁵

A szakirodalom gyakran döntő tényezőként veszi figyelembe a birtoknagyságot. Tanulmányom Abaúj szolgabíróinak társadalmi helyzetére a birtokviszonyok tárgyalása mellett kapcsolataik vizsgálatával keres választ. Kutatásom fő eszközeinek így a segédtudományok, a genealógia, a prozopográfia és az archontológia számítottak. Kiadott és kiadatlan forrásanyag alapján, segédtudományi eszközökkel, a társadalmi kapcsolatok elemzésével vizsgálom a szolgabírók rétegét, próbálva meghatározni helyüket a Zsigmond-kori Abaúj megyei társadalomban.

Az abaúji szolgabírák névsorát legegyszerűbben a megyei oklevelek intituációiból lehetne kigyűjtenünk, de a Zsigmond-kori kiadványokban nem írták ki a nevüket. Így teljes szolgabírói listát csak öt évből ismerünk: 1395-ből, 1406-ból, 1427-ből, valamint 1438-ból és 1439-ből.¹⁶ A többi esetben a megyei kiküldöttek között találhatunk szolgabírákat. Nevük leginkább vármegyei relációkban lelhető fel az „unum ex nobis iudicibus nobilium” formulát követően. A vizsgálatok lefolytatására a vármegye azonban nemcsak szolgabírókat, hanem megyei embereket is kiküldhetett¹⁷ és előfordultak olyan esetek is, amikor a kiküldött szolgabíró tisztsége feltüntetése nélkül szerepel az oklevélben.¹⁸ Ezért nehéz eldönteni, hogy a relációkban csak „unus ex nobis”-ként említett személyek szolgabírák vagy csupán megyei emberek voltak.¹⁹ Érdemes azonban együtt tárgyalnunk a két csoportot, hiszen a szakirodalom szerint a szolgabírók és megyei emberek azonos társadalmi körből származtak, a megyei emberek

¹⁰ Neumann 2002: 417, 440.

¹¹ „[...] potioribus et bene possessionatis [...]” (DRH 262); Tringli 2007: 509; Rüszt-Fogarasi 2009: 1–2.

¹² C. Tóth 2008: 61.

¹³ C. Tóth 2008: 67.

¹⁴ Rüszt-Fogarasi 2009: 4–5.

¹⁵ Erdélyben az ispán tulajdonképpen a magyarországi alispánok rangjának felelt meg (W. Kovács 2010: 8).

¹⁶ ZsO I. 4036.; MNL OL, DL 25344; Engel 1989; MNL OL, DL 64326; MNL OL, DL 64347.

¹⁷ Holub 1929: 162–163; C. Tóth 2002: 351; 2008: 68–69; Neumann 2005: 268.

¹⁸ C. Tóth 2008: 58; Holub 1929: 163.

¹⁹ Kemény Lajos az *unus ex nobis*-ként szereplő Szendi Pétert, Kinizsi Demetert és Tomori Mihályt szolgabíróként határozta meg (Kemény 1912: 143).

„potenciális szolgabírók” voltak.²⁰ Ezt igazolják Abaúj megyei példánk is, a Cécei, a Szendi, a Tomori és a Mérai családok tagjai között egyaránt találunk szolgabírókat, valamint megyei kiküldötteket. A vizsgált időszakban 21 olyan személy mutatható ki, aki bizonyosan szolgabíró volt. Ez a szám bővíthető az 1388–1395, valamint 1413–1418 között *unum ex nobis* formulát követően említett hat nemessel, az egyes szolgabírók pecsétjeivel eljáró hét megyei kiküldöttel, valamint a két *homo provinciaeként* szereplő megyei emberrel.²¹ Ez a harminchat személy 20–22 atyafiságból került ki. Az atyafiság (*generatio*) a középkori nemeség legfontosabb társadalmi alapegységének számított, ez a fogalom az egy közös őstől származók egészét jelentette, akiket a vérrokonságon kívül a birtokközösség is összekötött.²² Ebből kifolyólag az atyafiságon belül általában nagyfokú szolidaritás volt jellemző,²³ így a szolgabírók társadalmi helyzetének és megyebéli befolyásának meghatározásához mindenképp meg kell vizsgálnunk az egész *generatiót*. Társadalomtörténeti elemzésem a szolgabírói családok adatainak rendszerezését és a leszármazások meghatározását célzó alapkutatáson nyugszik. A kisnemesi atyafiságok rekonstruálása nehézkes, sokszor csak elszórt adataink vannak, néha csupán a birtoktörténet visz közelebb a rokonságok meghatározásához.²⁴

FÖLDRAJZI KÖRNYEZET

A szakirodalom szerint általában megyebélit választottak szolgabírónak, a jól dokumentált Szabolcsban például egyszer sem fordult elő megyén kívüli személy.²⁵ Abaújban azonban első ránézésre többen idegennek tűnnek. *Gallus de Tusa* szolgabíró meghatározásakor például az abaúji Tuzsa mellett a zempléni Tusa is szóba kerülhet. A viszonylag jó forrásadottságú, népes tusai Bot atyafiság tagjai között nem ismerünk Gál nevű családtagot,²⁶ az abaúji Tuzsa ellenben a Bárcaiak birtokának számított.²⁷ Gál szolgabíró talán az 1430-ban a Bárcaiak tuzsai részén hatalmaskodó Tuzsai Szász Péter rokonságához tartozhatott.²⁸

Az 1395-ben említett Kázmérfalvi Pál fia János családja pedig Szepes megyei atyafiság lehetett,²⁹ Abaúj és Zemplén megye határán azonban találunk egy Kázmér nevű települést, ahonnan az 1406-ban szolgabíróként említett Kázméri

²⁰ Szakály 1997: 418.

²¹ Lásd az 1. táblázatot. A megyéről korábban Kemény Lajos, majd Novák Veronika is készített archontológiát: Kemény 1912: 143–148; Novák 2003: 29–43. Kutatásom szélesebb anyaggyűjtésen alapul, a korábbi szerzők adatait pontosítottam, új adatokkal bővítettem.

²² Fügedi 1992: 21; Engel 1998: 23.

²³ A királyi hatalom segítségével az atyafiságon belüli szolidaritás is kijátszható volt (Fügedi 1984: 950–971).

²⁴ Engel 1998: 13–15.

²⁵ C. Tóth 2008: 65.

²⁶ Engel 2001b: Kolcs rokonsága (Zemplén m.).

²⁷ Engel 1989: 54.

²⁸ MNL OL, DL 83652.

²⁹ Csánki 1890: 260.

Tamás is származhatott.³⁰ A Kázmérfalviak Kázméri néven is előfordulnak a forrásokban, Kázméri György fia Miklóst például 1414-ben Szepes megye korábbi szolgabírójaként említik,³¹ míg 1418-ban egy szepesi birtok iktatásakor találkozzunk királyi emberekként Kázméri Miklós és János nevével.³² Ezzel egy időben a Szepes megyei ügyekben *homo regiusként* Kázmérfalvi György fia János és Miklós néven is előfordulnak.³³ Így elképzelhető, hogy az 1376-ban, a Zemplén megyei kövesdi vár officialisaként felbukkanó Kázméri Pál fia János a szolgabíróval azonos személy.³⁴

Hasonló problémákat okoz a kamarahaszna-összeírásban szereplő *Stephanus de Sen* meghatározása.³⁵ Elsőre a jósvafői Tekes Színiekre gondolhatunk,³⁶ ám ők az egyik legtekintélyesebb Torna megyei középirtokos atyafiságnak számítottak, István kezén Gömör és Torna megyékben 184 jobbágyportát írtak össze.³⁷ Tudunk egy Zemplén megyei Színről származó Istvánról is,³⁸ ez az azonosítás valószínűbbnek látszik. A kérdés feloldását egy 1432-es oklevél segíti, amelyben Abaúj vármegye hatósága előtt Szedleci Bertalan erősítette meg Szebenyei Bakó Istvánnal és Szebenyei Színi Istvánnal azt az egyezséget, amelyet Szebenyei Bakó Andrással, valamint *Stephano dicto Zeny de Ficed dividivisional!* fratre kötött.³⁹ Színi tehát az abaúji Fügöd és Szebenye birtokokon ugyancsak bírt részeket. A Színi István névvariáns 1424-ben és 1427-ben fordul elő, míg a Szebenyei István elnevezéssel 1426-ban, 1428-ban, valamint 1429-ben találkozunk.⁴⁰

Természetesen a megyebéli nemesség meghatározásakor is akadnak nehézségek. Baksai néven három szolgabíró (Lászlót, Mártont és Pétert), illetve egy megyei kiküldöttet (Istvánt) ismerünk. Abaúj megyében azonban két egymástól távoli Baksa feküdt: északon, Kassától délkeletre Alsó- vagy Koksóbaksa, míg délen a mai Szentistvánbaksa.⁴¹ Az oklevelek ritkán különítik el a két Baksát, de például Rafael fia Lőrinc alsóbaksaiként szerepel, a szolgabíróként felbukkanó Márton pedig *de eadem Baxa* származott, mint Rafael fia Lőrinc.⁴² Szintén Alsóbaksához kapcsolhatjuk az 1406-ban említett László szolgabíró, aki leginkább

³⁰ MNL OL, DL 25344.

³¹ ZsO IV. 2606.

³² ZsO VI. 1531. Kázméri Miklós fia István egy szepesi birtok megerősítésekor: ZsO IX. 884.

³³ ZsO IV. 2624; ZsO X. 299, 386, 1116.

³⁴ Géresi (szerk.) 1882–1897: I. 352.

³⁵ Engel 1989: 29.

³⁶ Engel 2001b: Tekes rokonsága 2. tábla: Színi, Jósvafői Tekes, Szalonnai.

³⁷ Engel 1989: 193.

³⁸ ZsO IV. 2282; ZsO X. 20.

³⁹ MNL OL, DL 89920. A Szebenyei családokat Engel Pálnál és C. Tóth Norbertnél is megtaláljuk (C. Tóth 2008: 209; Engel 2001b: Hermán nem 5. tábla, Meszesi-ág). Ez a tekintélyes, középirtokos atyafiság Felszebenyéről származott, míg a Szebenyei Bakók Alszebenyéhez köthetőek (MNL OL, DL 43817; ZsO X. 196).

⁴⁰ Színi: 1424 (ZsO XI. 1196–1198); 1427 (MNL OL, DL 83639). Szebenyei: 1426 (MNL OL, DF 232901); 1428–1429 (MNL OL, DF 233043, DF 272848).

⁴¹ Györffy 1963: 63; Engel 1989: 42.

⁴² MNL OL, DL 89950, DL 43817.

Imre fia Lászlóval azonosítható és Péter is ugyanazon Baksáról származhatott.⁴³ István esetében viszont inkább Felsőbaksára gondolhatunk, ugyanis 1400-ban Monoki Péter familiárisaként jelenik meg Luc és Megyaszó ügyében.⁴⁴ Monok és Megyaszó pedig a déli Baksával szomszédos.

Érdeemes megnézni, hogyan kötődnek az egyes szolgabírák a megye járásaihoz (1. térkép). Figyelemreméltó, hogy a szolgabírók közül többen (Kázméri Tamás, Csókházi Csók Mátyás, Hegyaljai Baglyas Péter) Hegyaljáról, Abaúj és Zemplén határterületéről származnak. Hegyalja a 15. század végétől Zemplénhez tartozott,⁴⁵ de az itt élő nemesek már a század elején is főként zempléni illetékességű ügyekben találhatók meg ügyvédként vagy királyi emberként.⁴⁶ A másik feltűnő jelenség, hogy az ismert szolgabírói atyafiságok többsége Dél-Abaútból, különösen a sedriahelyként használt Garadna és a korábbi székhely, Forró körüli területről származott.⁴⁷ Ehhez a vidékhez köthetőek a Céceiek, a Sebenyeiek, a Tuzsaiak, a Sárváriak, a Fájaiak, a Fügödiek, a Méraiak, az Alpáriak és a Szendiek is. Meg kell jegyeznünk, hogy mind a hét ismert, idézni kiküldött megyei ember itteni családokból került ki, ahogy a vizsgálatokra leggyakrabban kiküldött szolgabíró, Fáji Pál szintén. Ez magyarázható a sedriahelyhez való közelséggel is. Ám a többi relációban szereplő szolgabírók, kiküldöttek is vagy innen (2. és 3. járás) vagy az 1. járásból kerültek ki. A 4. járásba tartozó hegyaljai *iudex nobilium*okat csak a teljes listákból ismerjük. Az is érdekes továbbá, hogy az 1. járásból többé-kevésbé a Baksai és a Bölzsei nemesek váltogatták egymást a tisztségben.

A fentiek magyarázatához rá kell pillantanunk a megye birtokviszonyaira, meg kell ismernünk, kik voltak a megyében a legnagyobb vagyonok urai. Ehhez az 1427. és a 1553. évi adóösszeírások szolgálnak segítségül.⁴⁸ Abaúj megye birtokstruktúrája a Zsigmond-korban jelentős változáson esett át. A megyében található öt váruradalom (Boldogkő, Füzér, Gönc, Regéc és Szalánc) 1382-ben még királyi birtokként szerepelt,⁴⁹ a hatodik vár, Jászó a premontrei prépostság tulajdonát képezte, de a 14. század végén, a 15. elején Jászóval is az uralkodó rendelkezett.⁵⁰ A korszak végére viszont már egyik váruradalmat sem találjuk Zsigmond király kezében. Füzért előbb Jolsvai Leusták kapta zálogként, majd 1389-től a terebesi Perényiek szereztek rá adományt.⁵¹ 1387-ben Szalánc is kikerült a királyi birtokok sorából, adományként a Losonciaknak jutott.⁵² Göncöt 1391-ben

⁴³ ZsO II. 5099; ZsO VIII. 898.

⁴⁴ C. Tóth (szerk.) 2006: 96.

⁴⁵ Engel 2001c.

⁴⁶ Varjú–Iványi (szerk.) 1908: I. 462, 590; C. Tóth (szerk.) 2005: 106, 111, 208, 248; ZsO V. 1587, 2449, 2294; ZsO VI. 119, 1487; ZsO VII. 2076; ZsO VIII. 154; ZsO IX. 817, 803, 965; ZsO X. 1080, 1060, 1130.

⁴⁷ Csukovits 1997: 381.

⁴⁸ Engel 1989: 25–55; Maksay 1990: 79–96. A birtokviszonyok vizsgálatát segíti Engel Pál digitális térképe (Engel 2001c).

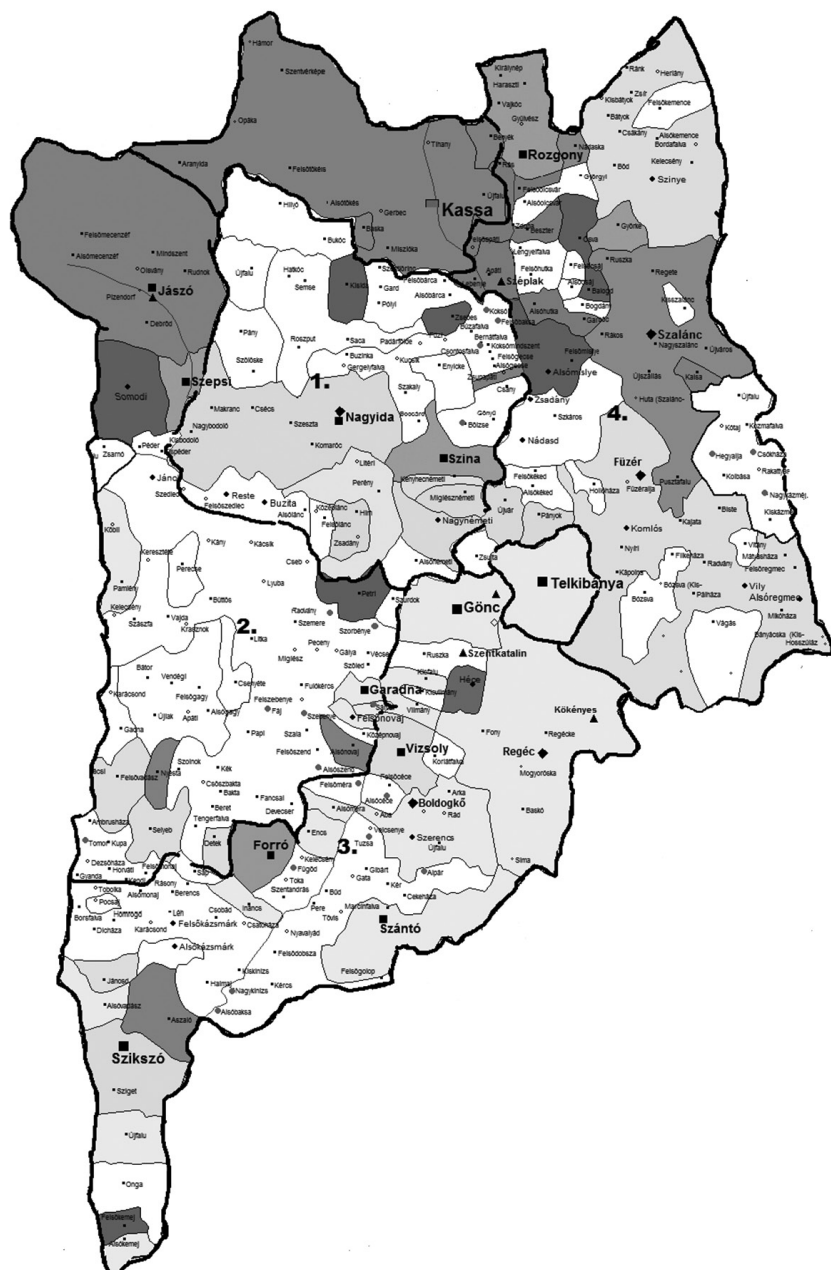
⁴⁹ Engel 2003b: 455–456.

⁵⁰ Engel 1977: 119.

⁵¹ Engel 1977: 112.

⁵² Engel 1977: 152.

1. térkép

Abauj megye járásai és birtokviszonyai

A térkép elkészítéséhez felhasznált irodalom: Engel 2001c; C. Tóth 2007: 467, 469; Engel 1989: 25–55.

a Bebekek kapták, míg Boldogkő 1388-ban a Cudar család zálogbirtoka lett.⁵³ Utóbbi 1397 körül újra Zsigmondé, aki valamikor 1427 előtt Lazarevics István szerb despotának adományozta.⁵⁴ A kamarahaszna-összeírás idejére tehát minden említett vár főurak kezére jutott és Jászó is visszakerült a premontreiekhez. Közben új erődítmény is létesült Nagyidán, a nyalábi Perényiek jóvoltából.⁵⁵ A nagyobb királyi javak közül csak Kassa és Telkibánya maradt az uralkodó birtokában; Szepesi mezővárosa előbb a Kaplakaihoz, majd Rozgonyi Simonhoz, míg Szina és a szinyei uradalom a Perényiek terebesi ágához került.⁵⁶ A Perényiek (a nyalábi-ág) Szikszó mezővárosát is birtokolták, míg az ónodi Cudarok jelentősebb vagyonának Forró és Nádasd mezővárosok számítottak. Vizsoly és Szántó mezővárosok 1403-ban még Debrői István tulajdonában voltak, ám hűtlenségét követően Szántó a rác despota, míg Vizsoly Poznani Mostic birtoka lett.⁵⁷ Jelentősebb összefüggő birtoktömbbel bíró középnemes rokonságnak számítottak a Semseiek (hét helység, 95 porta), valamint az Aba nembeli Gagyiak (nyolc helység, 209 porta).⁵⁸ Ki kell még térnünk az egyházi vagyona, bár ez Északkelet-Magyarországon nem volt számottevő.⁵⁹ Az egyházi testületek kezén lévő birtokok leginkább a megye északi felében feküdtek. A legjelentősebb vagyonnal a jászói prépostság rendelkezett, nyolc helységben 231 jobbágyportát bírtak. Észak-Abaújba koncentráltak a széplaki apátság és a mislyei prépostság javai is. A megye déli felében a jászói konvent, a szepesi és a váradi káptalan vagy az egri püspök kezében csak egy-egy falut találunk. Végezetül Kassa szabad királyi város falvai említendőek, amelyek szintén Észak-Abaújban feküdtek.

Következésképpen a kis- és középnemesség birtokai a fennmaradt területen, tehát a megye déli, délnyugati részén voltak. Ezt a 2. és 3. járás fedte le, ami megmagyarázza, hogy ezekből a *reambulatio*kából, ebből a térségből ismerjük a legtöbb szolgabírói és megyei emberi rokonságot. Az sem lehet véletlen, hogy a 14–15. században használt sedriahelyek közül Forró és Garadna szintén itt található.⁶⁰ A harmadik, hosszabb időn át használt megyeszékhely, Középnémeti az 1. járás déli részén feküdt. A járás több faluja a Perényiek nagyidai uradalmához, valamint a Semsei család birtokai közé tartozott, a közép-, kis- és egytelkes nemesek az Ida és a Hernád folyók közötti vidéken éltek.⁶¹ Térjünk rá a 4. számú járásra. Itt találhatóak a Losonciak szalánci, a Perényiek szinyei és füzéri, a Cudarok nádasdi uradalmi, valamint a Rozgonyiak, a széplaki apátság és a mislyei

⁵³ Engel 2003b: 457.

⁵⁴ Engel 2003b: 457–459.

⁵⁵ Tringli (szerk.) 2008: 301.

⁵⁶ Szina 1430-tól Rozgonyi-birtok lett (Engel 2003b: 457–458).

⁵⁷ Engel 2003b: 458.

⁵⁸ Rémiás 1989: 31.

⁵⁹ Engel 2003b: 454.

⁶⁰ A Hernád völgyében fekvő megyeszékhelyek emellett jól megközelíthetőek voltak (Csukovits 1997: 374). A közneemesi vidékek szerepe a székhelyválasztásban: Csukovits 1997: 376; C. Tóth 2008: 77–80.

⁶¹ Az Ida völgyét a 14. században az Aba nemzetség birtokolta (Draskóczy 1977: 355–369).

prépostság birtokai. Így aztán nem meglepő, hogy kismemesi birtokok leginkább Hegyalján, Abaúj és Zemplén határán voltak. Ez a térség már messze esett Garadnától és közelebb feküdt a zempléni nemesi vidékhez, ahonnan a Pelejteiek, a Cselejteiek, a Helmeciek, az Azariak és az Izsépiek is származtak.⁶²

Németh Péter nyomán C. Tóth Norbert hívta fel a figyelmet egy 1464-es Pozsony megyei oklevélre, amely szerint a járásbeli nemesek választották a szolgabírót.⁶³ Nem tudjuk persze, hogy ez a kora újkori eljárástól eltérő módszer Pozsony megyei sajátosság vagy általános gyakorlat volt-e.⁶⁴ Érdemes lenne ezt a jelenséget Abaúj esetén is megvizsgálni, azonban az eddig ismert öt teljes szolgabírói névsorból az 1438-as és 1439-es megegyezik, az 1395-ös listán szereplő Miklós fia Pétert pedig nem tudjuk településhez kötni. A fennmaradt három névsor mindegyikében járásonként külön szolgabírót találunk, de további példák híján mindebből nem lehet az egész korszakra vonatkozó általános megállapítást levonni.

VAGYON ÉS TÁRSADALMI RÉTEG

Az 1427. évi kamarahaszna-összeírás

Engel Pál Ung megye elemzése kapcsán arra a következtetésre jutott, hogy szolgabírói tisztségben a tizenöt jobbágyportánál kevesebbel bíró nemességet találjuk.⁶⁵ Ezzel ellentétesek C. Tóth Norbert megfigyelései, miszerint Szabolcs megyében a vagyonosabb nemesek közül választották őket.⁶⁶ Az 1427. évi kamarahaszna-összeírásnak köszönhetően megismerhetjük a vizsgált családok adott pillanatban meglévő vagyonát. Ez alapján úgy tűnik, hogy Abaúj szolgabírói társadalma e tekintetben Ung megyéhez lehetett hasonló. A szolgabírói családok többségének kezén tizenöt portánál kevesebbet írtak össze. A Szendiek tíz, a Radványiak hét, a Céceiek hat, a Fájaiak öt, a hegyaljai Baglyasok négy, a Tomoriak és a Miszlaiak kettő, míg a Csókházi, a Bölzsei és a Baksai atyafiságok egy-egy jobbágyportával bírtak. A Tuzsai, a Szebenyei és a Sárvári családok nem szerepelnek az összeírásban, viszont a Kázmériak kezén Kázmér és Kolbása birtokon összesen huszonnégy jobbágyportát említ a forrás.⁶⁷ Szerencsés körülmény, hogy a két település az 1441-ből fennmaradt egyik Zemplén megyei járás adóösszeírásában is szerepel. Itt Kázméron tizennyolc, Kolbásán pedig tizenhárom jobbágyportát találunk a kázméri nemesek birtokában.⁶⁸

⁶² Petrik 2000: 203–204.

⁶³ Vita 2005: 519.

⁶⁴ Szabolcsban nem volt mindig minden járásból szolgabíró (C. Tóth 2008: 25).

⁶⁵ Engel 1998: 109.

⁶⁶ C. Tóth 2008: 67.

⁶⁷ Engel 1989: 25–55.

⁶⁸ C. Tóth 2007: 459.

Az adatok hasonlóak a megyei kiküldöttek esetében is. Mérán István megyei ember kezén öt jobbágyporta volt, míg rokona, Pető László tulajdonában tíz. A Monajiak és a Bényei Szórok szintén tíz, a Kinizsiek nyolc, míg a Felsőbaksaiak és Fügödiek négy-négy abaúji portát birtokoltak.⁶⁹ A Koksóiak és az Alpáriak hiányoznak az összeírásból. Az egyes atyafiságok hiányzását azzal magyarázhatjuk, hogy az összeírók nem vették fel a tisztán kismanesek által lakott falvakat.⁷⁰ Továbbá a forrásban sajnos az is előfordul, hogy egy egy nemes más birtokán, más néven van feltüntetve.

A Fügödieket és a Szendieket Miglész, Fulókércs és Gibárt részeibe iktatták⁷¹ és utóbbiak Kutlint is adományul kapták.⁷² Cécei János Szóleden szerzett birtokrészt,⁷³ a Kinizsiek ugyanakkor a két Kinizs mellett (Hernád)Kércsen is birtokoltak.⁷⁴ Baksai Mihály és neje Mérai Ágnes pedig Pere és Tuzsa birtokokat vette zálogba a Bárcaiktól, míg Baksai a Koksóiak koksói és szakáli részeit is megszerezte.⁷⁵ Arra is több példát találunk, hogy egy-egy atyafiság más megyékben is rendelkezett javakkal. Szembetűnő Miszlai Imre szolgabíró fia, Csontos Bertalan esete, akinek Abaújban csak két alsókoksói (vagy csontosfalvai) jobbágytelkét írták össze, viszont tudjuk, hogy több Zemplén megyei birtokkal is bírt.⁷⁶ A zempléni Halam ügyében a csókházi Csókók és hegyaljai Baglyasok is érdekeltek voltak,⁷⁷ a Kázmériaktól pedig 1403-ban zempléni és ungi javakat vettek el.⁷⁸ Természetesen az atyafiságok közül többen csak azzal a néhány portával rendelkeztek, amit 1427-ben összeírtak. Továbbá néhány esetben (Alpári, Bölzsei) feltehetően egyetlen nemesi telekkel bír, kuriális nemesekre gondolhatunk.⁷⁹ Igaz, az összeírás pontatlanságát is számba kell venni, erre jó példa, hogy Fügöd helység Trocsányi neve alatt lett összeírva, vagy hogy az egyetlennek írt Baksaiaknál Mihály jelentős zálogbirtokai nem szerepelnek. Ezért a szolgabírói rokonságok társadalmi helyzetének meghatározásához érdemes alaposabb elemzést végezni.

⁶⁹ Az utóbbi esetében megjegyzendő, hogy maga Fügöd és Fulókércs Fügödi Dorottya férje, Trocsányi Mátyás neve alatt lett összeírva. Ezekkel együtt már harminchárom jobbágyportát kapunk. MNL OL, DL 43896; Fekete Nagy 1931: 30.

⁷⁰ Engel 1989: 17.

⁷¹ ZsO II. 4572.

⁷² AO V. 420; MNL OL, DL 89719.

⁷³ ZsO VI. 2349.

⁷⁴ ZsO III. 552.

⁷⁵ ZsO I. 1020, 2037, 3071; ZsO II. 1253; ZsO III. 841.

⁷⁶ Csontos Bertalant az 1418-as címeradománya „Legenyei” néven említi (Bárány 2004: 11). Bertalan 1403-ban kapta meg a hűtlen Legenyei László birtokát, majd a Csicseriek Újór faluját (C. Tóth (szerk.) 2006: 103, 107; ZsO II. 2734). Innentől kezdve felváltva használta a Miszlai és a Legenyei nevet. Miszlai: Nagy et al. (szerk.) 1871–1931: V. 359; ZsO II. 7668; ZsO VI. 893; Kárfy (szerk.) 1900–1902: I. 59. Legenyei: ZsO V. 275; ZsO VI. 2032, 2067, 2121.

⁷⁷ MNL OL, DL 5764; ZsO IV. 732; MNL OL, DL 57645.

⁷⁸ Tringli (szerk.) 2008: 261; C. Tóth (szerk.) 2006: 116.

⁷⁹ Tringli 2001: 135; Neumann 2002: 443–448.

Házassági, rokoni kapcsolatok

Egy csoport társadalmi helyzetének meghatározásához fontos eszköz a házassági és a rokoni kapcsolatok vizsgálata. Különösen annak feltérképezése lényeges, hogy a házaspárok milyen vagyoni helyzetűek és milyen földrajzi körből kerülnek ki.⁸⁰ A szórványos adatok ellenére szembevetendő, hogy egyes családokból a korszakban több szolgabíró, megyei kiküldött is kikerült. A megye 1. járásához köthető alsóbaksai és bölzsei nemesek közül három-három megyei tisztséget betöltő családot találunk. Ezen kívül a Céceiek, a Szebenyeiek, a Fügödiek és a Szendiek is több szolgabírót, megyei embert adtak. Különösen utóbbiak közül szerepel sok családtag a megye alkalmazásában. A Szendiek mellett még a Fügödiek közül volt három megyei kiküldöttje egy családnak, míg Fügödi Pál 1406-ban választott esküdtként kerül elének.⁸¹

Arra is számos példa akad, hogy ezek az atyafiságok egymással is rokonságban álltak. A hegyaljai Baglyasok és csókházi Csókok egyaránt a Hontpázmány nembeli Rednekiektől származtak.⁸² Korszakunkban a nemesség vagyonosabb része jórészt Árpád-kori nemzetségek leszármazottaiból állt,⁸³ de a szolgabírói családoknál kevés további példa akad. A Radványiak, valamint Fügödiek az Apc nembeli Kécsiekkel hozhatók közelebbi-távolabbi rokonságba⁸⁴ és talán a Kinizsiek is köthetőek a nemzetséghez, de ez az azonosítás bizonytalan.⁸⁵ Egyes rokonságok, mint például a Bölzseiek vagy a Tomoriak viszont egyértelműen várjobbági eredetűek,⁸⁶ míg a Fügödiek őse, Rugach például Szepesből érkezett.⁸⁷ A szolgabírói családokat házasságok is összekötötték. Tomori András szolgabíró és Tomori Miklós Kinizsi-lányokat (Kalithot és Margitot) vettek nőül,⁸⁸ míg Szebenyei Bakó János felesége, Potenciána a Kinizsiekkel feltehetőleg rokonságban álló Kércsi Benkes Jakab nővére volt, ráadásul ezen a házasságon keresztül Szebenyei még a Fájjiakkal is rokonságba került.⁸⁹ Bakó András megyei ember felesége Lucia az izbégyszendi Szendi családból származott, Szendi György neje

⁸⁰ Neumann 2002: 433.

⁸¹ MNL OL, DL 83494, DL 25344.

⁸² MNL OL, DL 57645; ZsO IV. 732; Wertner 1905: 81–84.

⁸³ Engel 2003c: 603–612; Neumann 2005: 280.

⁸⁴ A Radványiak ősei az Apc nemzetségből származtak, amelynek tagjai Fulókércs birtokról Kércsieknek nevezték magukat. Ősük, Detre kitüntette magát Muhinál. A rozgonyi csatában azonban a rokonság Aba Amádé fiainak az oldalán szállt síkra, s ez birtokaik elvesztéséhez vezetett (Zsoldos 1997: 355–356; Karácsonyi 1995 [1900–1901]: 1174–1175; Engel 2001b: Apc nem 1. Kércsi). Radványt Felkus fia Györgynek, a Kércsiek rokonának sikerült visszaváltania 1333-ban, Felkus leszármazottjai – mint Chako szolgabíró – ettől kezdve használták a Radványi nevet (Csoma 1897: 466). Fügödi Pál felesége, Lucia pedig Kércsi Detre leszármazottja volt (ZsO II. 6823).

⁸⁵ Karácsonyi 1995 [1900–1901]: 781.

⁸⁶ Zsoldos 1999: 166–167; Györffy 1963: 72, 151; Csoma 1897: 597.

⁸⁷ MNL OL, DF 269466.

⁸⁸ MNL OL, DL 105828.

⁸⁹ MNL OL, DL 107320. 1411-ben Kércsi Benkes Jakabot Kinizsi Péterrel együtt iktatták be Kércsbe (ZsO III. 552).

pedig Fáji Ilona volt.⁹⁰ A Szendiek a Fügödiekkel szintén rokonságban állhattak, ahogyan Zombori Katalinnal kötött házassága révén Cécei Péter szolgabíró is.⁹¹ Szintén ide sorolhatjuk Baksai Mihály és Mérái Ágnes frigyét.⁹²

Vessünk pillantást a többi rokon famíliára is. Többségében abaúji kisnemesi atyafiságokat találunk.⁹³ Ebbe a körbe tartozik Tomori Kelemen (Mihály szolgabíró öccse) feleségének, Ambrusházi Erzsébetnek a családja,⁹⁴ a Csókháziakkal és a Baglyasokkal közös őstől származó Rakattyásiak,⁹⁵ a Cécei Péterrel sógor-ságba kerülő Csobádiak,⁹⁶ valamint Bölzsei Sebestyén fia Péter nejének, Péderi Jusztinának atyafiai is.⁹⁷ Szintén kisnemesi rokonságnak számítottak az említett Kércsiek, a feltehetőleg Bényei Szór-rokon Horvátiak,⁹⁸ valamint a Mérái-lányok hitveseként felbukkanó Papi Péter és Csányi Jakab.⁹⁹ Többségük kimutatható királyi emberként,¹⁰⁰ a Papi család Gergely nevű tagja pedig 1469-ben a megye szolgabírájaként is feltűnik.¹⁰¹ Szembetűnő, hogy a házasfelek, rokonok között tehetősebb, középbirtokos atyafiságokra is rábukkanhatunk. Cécei Péter első felesége, Ilona Baktai László özvegye lehetett, ugyanis Anna lányukat Baktai László fia Zsigmond testvéreként nevezik meg.¹⁰² Baksai László fia Mihály pedig a Gecsei atyafisággal és a Bárcai családdal is rokonságban állt,¹⁰³ míg a Szendieket, valamint Fügödi Imre fia Mátét – nevelt fia, Gönyüi Miklós révén – a Korlátfalviakhoz is fűzte rokonság.¹⁰⁴ A Gecsei és a Korlátfalvi család tagjai között abaúji alispánok is ismertek.¹⁰⁵ Cécei Jánost az ugyancsak *vicecomes*ként szolgáló Szőledi János *frater patrualis*ának nevezik,¹⁰⁶ míg 1418-ban egy másik alispánnal, Szőledi Dobó Andrással együtt vásárolta meg Kisszalánci László szőledi részeit.¹⁰⁷ A csókházi Csókok és hegyaljai Baglyasok pedig Lasztóci Domokos *vicecomes* famíliájával származtak közös őstől.¹⁰⁸ Mi több, Lasztóci Katalin Baksai Márton

⁹⁰ MNL OL, DL 90014; Csoma 1897: 546.

⁹¹ MNL OL, DL 71953; ZsO II. 4572.

⁹² ZsO VIII. 672.

⁹³ Rémiás 1989: 32.

⁹⁴ MNL OL, DL 43839.

⁹⁵ MNL OL, DL 57645; ZsO IV. 732; Wertner 1905: 81–84.

⁹⁶ MNL OL, DL 71953.

⁹⁷ ZsO II. 6523.

⁹⁸ ZsO X. 1079; Györfly 1963: 92.

⁹⁹ MNL OL, DL 83682; ZsO VIII. 672.

¹⁰⁰ MNL OL, DL 83659; ZsO V. 1234; ZsO VII. 215; ZsO IX. 297–298, 1135; ZsO X. 689; ZsO XI. 637.

¹⁰¹ Horváth 2001: 110.

¹⁰² ZsO IV. 2241. A „sororis sue” utólag beszúrva (MNL OL, DL 60584).

¹⁰³ Gecsei: Csoma 1897: 64–65; ZsO III. 1873. Bárcai: ZsO II. 1646; ZsO III. 1434; MNL OL, DL 83320.

¹⁰⁴ ZsO X. 899; MNL OL, DL 107340; ZsO VI. 2349.

¹⁰⁵ Engel 1996: 96.

¹⁰⁶ ZsO III. 1778. A „frater patrualis” az unokatestvér vagy tágabb értelemben az atyafi (Fügödi 1992: 22–23).

¹⁰⁷ ZsO VI. 2349.

¹⁰⁸ MNL OL, DL 57645; ZsO IV. 732; Wertner 1905: 81–84.

feleségként szerepel.¹⁰⁹ Ezek alapján Abaújban nem húzható olyan éles határvonal a szolgabírói, illetve az alispáni atyafiságok között, mint amelyet Szakály Ferenc tapasztalt Tolna esetében.¹¹⁰ Jó példa erre megyénkbeli az Alszeni család, ahonnan megyei ember, szolgabíró és sárosi alispán is kikerült a korszakban.¹¹¹

Neumann Tibor megfigyelése szerint a Pozsony megyei Vízköz kismemesi házasságait kizárólag megyebéli, sőt általában környékbéli családokkal kötötték.¹¹² Noha az abaúji szolgabírák házasságai között is bőven találunk erre példát – közöttük lásd a Tomori–Ambrusházi, a Szebenyei–Szendi, a Szendi–Fáji frigyeket –, a megyén túlmutató kapcsolatok is gyakoriak. Az említett Baksai Mártonon kívül Cécei Péter, valamint Szendi Jakab sárosi alispán is Zemplénből nősült. Cécei Péter Zombori Katalinnal kötött házasságával emellett a borsodi Balajtiakkal is sógorságba került.¹¹³ Szendi Jakab szintén egy Zemplénben és Ungban is birtokos „alispáni” családból, a Lesztemérikék közül választott magának feleséget.¹¹⁴ Szebenyei Bakó András vejei közül pedig Hangácsi Fülöp Borsodból, míg Hubai Simon Gömörből származott.¹¹⁵ Vannak példaink más megye szolgabírói családjaihoz fűződő kapcsolatokra is: Fügödi Pál leánya, Dorottya Trocsányi Mátyás nejeként szerepel, míg Buclói Dénes Ilona nevű lánya Sárvári Elekhez ment feleségül.¹¹⁶ Buclói Dénes másik lányát, Erzsébetet a Torna megyei Nádasdi Lőrinchez adta hozzá; ebből a családból szintén került ki szolgabíró a megyéjében.¹¹⁷ Figyelemreméltó Fügödi Simon házassága is, aki Buji Lőrinc lányát vette nőül. A Bujiak Szabolcs megyében számítottak szolgabírói családnak, Lőrincen kívül Tamás és László is viselte ezt a tisztséget a korszakban.¹¹⁸

Szolgálatvállalás

Szolgálatvállalásnak számított maga a megyei feladat.¹¹⁹ Több megyében előfordult, hogy egyes szolgabírók akár tíz évnél is hosszabb ideig hivatalban maradtak.

¹⁰⁹ ZsO II. 5099.

¹¹⁰ Szakály 1997: 418. Kolozs megyében hasonló körből származtak a szolgabírók és alispánok (Rüsz-Fogarasi 2009: 5), de Szabolcsban is találunk példát ilyen családra (C. Tóth 2008: 66).

¹¹¹ Engel 1996: 173.

¹¹² Neumann 2002: 434.

¹¹³ MNL OL, DL 71953.

¹¹⁴ ZsO IV. 1667; Engel 1998: 65, 73, 122–123.

¹¹⁵ MNL OL, DL 89920. Hangácsi Pálra: Engel 1996: 120. Hubaiakra: Ila 1940: 20.

¹¹⁶ Trocsányira: DL 43896; Fekete Nagy 1931: 30. A Trocsányi családból több megyei szolgabíró is kikerült: Trocsányi Tivadar fia András 1406 és 1409 között, Gergely pedig 1426-ban töltötte be ezt a hivatalt. Trocsányi András Tivadar nevű fiát pedig 1434-ben említik *unus ex nobis*ként (ZsO II. 5080, 6787; MNL OL, DF 283047, DF 212843, DF 212841, DF 212961). Buclóira: ZsO II. 5796, 6422, 7348. Buclói Miklós 1438–1439-ben volt szolgabíró (MNL OL, DL 64327, DF 213018, DL 64339).

¹¹⁷ Nádasdi Barnabás: Engel 1989: 141.

¹¹⁸ C. Tóth 2008: 60.

¹¹⁹ Neumann 2002: 440.

Az abaúji adatok a tisztségviselési idő behatóbb vizsgálata szempontjából szórva-nyosak.¹²⁰ Színi István hat, míg Fáji Pál öt évig volt biztosan szolgabíró, Tuzsai Gálnál pedig kilencéves szolgálatot feltételezhetünk. Szakály Ferenc, Engel Pál és utánuk még számos történész kimutatta, hogy a központi kormányzathoz kapcsolódó iktatásra, vizsgálat végzésére, perbehívásra kijelölt királyi vagy nádori embereket általában a szolgabírókkal azonos társadalmi rétegből választották ki.¹²¹ Ezt igazolja Abaúj megye példája is, ahol a legtöbb szolgabíró hivatalszolgálat előtt vagy után találjuk ebben a szerepben.¹²² Ahol a szolgabíró ilyen feladatvállalásáról nincs adatunk, mint például Mislai Imre vagy Csókházi Csók Mátyás esetében, családtagjaik ugyancsak előfordulnak királyi emberként.¹²³ A *homo regius* általában az adott megyéből került ki, ahol az iktatandó birtok feküdt vagy ahonnan az idézett személy származott.¹²⁴ Így különösen érdekes, hogy a Kázméri, hegyaljai Baglyas és csókházi Csók famíliák királyi emberként adataink szerint elsősorban zempléni ügyekben mutathatók ki.¹²⁵ A másik tipikus karrierlehetőség az ügyvédkedés volt.¹²⁶ A vizsgált személyek közül Baksai László, Cécei Miklós és Péter, Bényei Szór Miklós, Kázméri Tamás, Szendi György és esetleg Bölzsei László található meg ügyvédként, de a rokonaik közül is többen, például Hegyaljai Péter testvére, János vagy Tomori Mihály unokaöccse, Leusták is vállalt ilyen feladatot.¹²⁷ Meg kell említenünk, hogy ügyvédként általában *magister* vagy *litteratus* cím nélkül szerepelnek, közülük csupán Baksai Lászlót nevezik mesternek, míg Hegyaljai Jánost és Kázméri Andrást deáknak.¹²⁸ A cím-

¹²⁰ C. Tóth 2008: 64–65.

¹²¹ Engel 2003d: 590; Szakály 1997: 419; Neumann 2002: 439.

¹²² Baksai Péter: ZsO VIII. 898; ZsO IX. 297, 885. Bényei Szór Miklós: Nagy et al. (szerk.) 1871–1931: V. 305. Bölzsei János: ZsO IX. 846. Bölzsei László: C. Tóth (szerk.) 2005: 39. Cécei Miklós: C. Tóth 2005: 200. Cécei Péter: Tringli (szerk.) 2008: 459. Fáji Pál: ZsO X. 689. Fügödi Fábán: Tringli (szerk.) 2008: 177, 253, 255, 257–258, 262–263, 273–274, 276–277; ZsO V. 1412. Fügödi Gergely: ZsO VII. 340. Hegyaljai Baglyas Péter: ZsO VI. 119; ZsO IX. 965; ZsO X. 729, 1130. Kázméri Tamás: C. Tóth 2005: 106, 111, 208, 248. Kinizsi Demeter: ZsO VII. 1702. Sárvári Péter: Tringli (szerk.) 2008: 252, 330, 332. Szendi György: MNL OL, DL 89353. Szendi Péter: ZsO X. 1271. Színi (Szebenyei) István: ZsO V. 2407. Tomori Mihály: ZsO IX. 885, 918, 985–988; ZsO X. 1271.

¹²³ Mislaiak: MNL OL, DF 251619; ZsO IX. 885; ZsO IX. 864. Csókházi Csókok: ZsO V. 1587, 2449, 2294; ZsO VIII. 154; ZsO IX. 817; ZsO X. 1080.

¹²⁴ Engel 2003d: 585–586; Neumann 2005: 265.

¹²⁵ Varjú–Iványi (szerk.) 1908: I. 462, 590; C. Tóth (szerk.) 2005: 106, 111, 208, 248; ZsO V. 1587, 2449, 2294; ZsO VI. 119, 1487; ZsO VII. 2076; ZsO VIII. 154; ZsO IX. 817, 803, 965; ZsO X. 1080, 1060, 1130.

¹²⁶ Szakály 197: 420; C. Tóth 2008: 102.

¹²⁷ Baksai László: ZsO II. 759. Cécei Miklós: ZsO VI. 281. Cécei Péter: ZsO VIII. 649; ZsO IX. 854. Bényei Szór Miklós: Géresi (szerk.) 1882–1897: I. 563; ZsO III. 1231; ZsO IV. 2087, 2331. Kázméri Tamás: Varjú–Iványi (szerk.) 1908–1928: 462. Szendi György: MNL OL, DL 68934. Bölzsei László: Tóth Krisztina (szerk.) 2001: 153. Hegyaljai János: ZsO VI. 140; ZsO X. 96. Tomori Leusták: MNL OL, DL 64250, DL 64281.

¹²⁸ Baksai László: ZsO II. 759, 1646. Hegyaljai János: ZsO X. 96. Kázméri András: ZsO XI. 789. A deák elnevezés nem mindig hozható kapcsolatba a műveltséggel (Kubinyi 1982: 192; C. Tóth 2008: 103).

használat tekintetében még egy kérdésre ki kell térnünk. A szakirodalom szerint a szolgabíróknak a 14. század közepéig hivatalból járt a *comes* cím.¹²⁹ Ezzel szemben Abaújban az *unum ex nobis* formulát követő személyeket még a 14. század végén is *comes*nek címezték, az utolsó ilyen adat 1396-ból származik.¹³⁰ Itt kell megemlítenünk Tringli István véleményét, miszerint a *comes* jelző sokszor már csupán arra utalt, hogy az adott személy a nemzetsége vezetőjének számított.¹³¹

A rokonság mellett a köznemesség számára a legmeghatározóbb kapcsolatrendszer a familiaritás jelentette.¹³² Engel Pál Ung megyében azt tapasztalta, hogy a kismemességre leginkább a megyei középbirtokos nemességhez fűződő familiárisi kapcsolat volt jellemző.¹³³ Abaújban Ungtól eltérő szisztémát figyelhetünk meg. Véleményem szerint a különbség oka a nemesség eltérő szerkezetében rejlik. Ung legfőbb jellemzője a középbirtokos nemesség nagy száma és a Drugeth-vagyon meghatározó súlya. Ezzel ellentétben Abaújban – mint láttuk – jelentősebb uradalmakat találunk az országos arisztokrácia különböző tagjai kezén és igen csekély a tehető, úgynevezett *benepossessionatus* nemesek száma. A kismemesek familiárisi kapcsolatainak feltárása nehézkes, általában csak szórványos adatokkal, egyszeri említésekkel számolhatunk. Ha csak a szolgabírókat nézzük, szemléletes a biztos ismeretek elenyésző száma. Baksai Istvánt Monoki Péter, Lászlót Kusalyi Jakcs György, míg Cécei Kónya Pétert Kállói Lökös Miklós familiájában találjuk.¹³⁴ Ha Kázmérfalvi Pál fia János szolgabíró személye azonos Kázméri Pál fia János kövesdi tisztartóval, akkor az ő esetében a Szerdahelyi család szolgálata jöhet számításba.¹³⁵ Neumann Tibor Nyitra megye választott esküdtejének kapcsán figyelte meg, hogy mivel feladatuk a megyéhez kötődött, vagy a megyebeli urak mellett szolgálók vagy a szolgálatvégzéssel koruknál fogva felhagyók, esetleg a birtokok igazgatásával foglalkozó családtagok körül kerültek ki.¹³⁶ Hasonló lehetett a helyzet a szolgabírói hivatal viselőknél is, hiszen mindhárom említett szolgabíró a megyén kívüli szolgálatvállalást követően viselt hivatalt, több esetben pedig a birtokokat igazgató családtagra gondolhatunk. A familiaritás sokszor atyafiságszerűen működött, vagyis család szolgált családnak.¹³⁷ Egy főúr mellett szolgáló testvér, unokaöcs vagy családtag ugyanakkor a szolgabíró tekintélyét is növelte. Mindezek fényében szolgabíróink mellett meg kell vizsgálnunk családtagjaik szolgálatvállalását is.

¹²⁹ Tringli 2007: 509.

¹³⁰ MNL OL, DL 75388.

¹³¹ Tringli Istvánnak az XXXI. OTDK vitaülésén, 2013. április 4-én elhangzott hasznos megjegyzését ezúton is köszönöm. A jelenség Pest megyében is megfigyelhető: Tringli 2001: 134.

¹³² Petrik 2000: 237.

¹³³ Engel 1998: 107.

¹³⁴ Baksai István: C. Tóth (szerk.) 2006: 96. Baksai László: ZsO II. 759. Cécei Péter: ZsO VII. 649, 555.

¹³⁵ Kázméri János: Géresi (szerk.) 1882–1897: I. 352.

¹³⁶ Neumann 2005: 281–282.

¹³⁷ Bónis 2003 [é n.]: 180.

Kinizsi Demeter testvére, Tamás valószínűleg, más atyafiai pedig bizonyosan az Ónodi Cudarok familiájában szolgáltak.¹³⁸ Fáji Pál fiát, Pétert és Tomori Mihály unokaöccsét, Leustákot Kapi János mellett találjuk.¹³⁹ Miszlai Csontos Imre fia, Bertalan terebesi Perényi Imre oldalán szolgált és lett terebesi, majd sztrapkói várnagy.¹⁴⁰ Szendi György szolgabíró fia, Jakab Rozgonyi János kincstartó familiájában szolgált, fivére, Péter pedig szintén *iudex nobilium*ként szerepelt.¹⁴¹ A Rozgonyiaknál találjuk Fügödi Fábián unokaöccsét, Miklóst is, aki Rozgonyi György szőlősi officialisaként bukkan fel a forrásokban, míg Baksai Antal Rozgonyi László familiárisa volt.¹⁴² Kázméri János 1401-ben Rozgonyi Simon szolgálatában állt, ugyanakkor atyafia, Pál tíz évvel később a terebesi Perényiek familiárisaként szerepel.¹⁴³ Ezekből az adatokból is kitűnik, hogy az ungi állapotokkal szemben itt több példát találunk országos jelentőségű családok, a Cudarok, a Perényiek, a Rozgonyiak szolgálatára.

A főúri familiaritás vizsgálatában a királyi emberek elemzése is segítségünkre lehet. Engel Pál Valkó megye vizsgálatakor hívta fel a figyelmet arra, hogy bár a királyi embereket legtöbbször a parancslevelet kiállító rokonai, barátai, szomszédjai közül választották ki, a főurak gyakran familiárisaikat jelölték ki erre a szerepre.¹⁴⁴ Ezt abaúji példával is igazolni tudjuk. 1420-ban Ónodi Péter fia Jakab Tornai Pál bán elleni perében a királyi emberek között találjuk Kinizsi Dénes fia Györgyöt, Demetert és Tamást.¹⁴⁵ Mint említettük, konkrét adatunk van arra, hogy a Kinizsiek az ónodi Cudar család familiájában szolgáltak, 1413-ban Mihályt és Istvánt Ónodi Cudar Péter fia Simon familiárisaként említik.¹⁴⁶ Familiaritásra utalhat a Gálszécsiek 1415-ös panasza Perényi Imre és fiai ellen a zempléni Gerenda birtok ügyében. Itt ugyanis a zempléni nemesek mellett szerepel az abaúji Kázméri György és Bölzsei Mátyás is.¹⁴⁷ Bár Kázméri félig-meddig zempléni kisnemesnek is tekinthető, Bölzsei jelenléte inkább a Gálszécsiekhez fűződő familiárisi kapcsolatra utal. A Perényi–Gálszécsi perlekedésben a másik oldalról a kázméri nemesek is érintettek voltak.¹⁴⁸ Szintén leginkább familiaritással magyarázható, hogy Hegyaljai Baglyas Péter és testvére, János királyi emberként gyakorta bukkan fel a Losonciak pereiben, ám emellett a csók-házi Csókokat is megtaláljuk bizonyos ügyek kapcsán.¹⁴⁹ Figyelemreméltó, hogy a Perényiek ügyeiben kirendelt királyi emberek között több abaúji szolgabíró

¹³⁸ ZsO III. 1002; ZsO IV. 1263; ZsO VII. 1702.

¹³⁹ MNL OL, DL 64339, DL 64250, DL 64257, DL 64281.

¹⁴⁰ Géresi (szerk.) 1882–1897: I. 526; Engel 1996: 437, 443.

¹⁴¹ Engel 1996: 173.

¹⁴² Fügödi: ZsO V. 2370; ZsO X. 196. Baksai: ZsO II. 4464.

¹⁴³ ZsO IV. 439.

¹⁴⁴ Engel 2003d: 593.

¹⁴⁵ ZsO VII. 17002.

¹⁴⁶ ZsO IV. 1263.

¹⁴⁷ ZsO V. 1324.

¹⁴⁸ ZsO V. 1170.

¹⁴⁹ Varjú–Iványi (szerk.) 1908: I. 588–589; ZsO IX. 965; ZsO X. 1060, 1130.

is találunk. Példának okáért nyalábi Perényi Péter 1404-es nagyobb birtokadományába – többek között Szikszó mezővárosába – történő beiktatása kapcsán a királyi emberek között feltűnik az 1406-ban szolgabíróként szereplő Sárvári Péter, valamint Szebenyei Bakó András és Fügödi Fábián megyei emberek is.¹⁵⁰ Még ugyanebben az évben terebesi Perényi Imre iktatásakor Sárvári Elek, Mislai Bertalan és Bényei Szór Miklós volt jelen.¹⁵¹ Bakó András 1426-ban szintén Perényi-ügyben lett királyi ember.¹⁵² Fügödi Fábián gyakran felbukkan,¹⁵³ de a Perényiekkel kapcsolatos perekben Alpári Tamás, Csókházi Csók Miklós, Cécei Péter és Mérai Tamás neve is szerepel.¹⁵⁴ A sokszor feltűnő személyek esetében gondolhatunk a Perényi-famíliára.¹⁵⁵ A szolgabíróik társaságában felsorolt választható királyi emberek között ugyanis Mislai Bertalan terebesi, majd sztropkói várnagy mellett ott találjuk Hími Pétert, Perényi Péter zempléni alispánját, illetve a szintén az ő szolgálatában jelentős birtokokat szerző Csebi Veres Miklóst vagy Kéri László nyalábi várnagyot is.¹⁵⁶ Fügödi Fábián és Alpári Dávid jelenléte a Cudarok pereiben is kimutatható.¹⁵⁷ A királyi emberek mellett az ügyvédeknel szintén gyakran előfordult, hogy familiárisok képviselték az uraikat,¹⁵⁸ a vizsgált családoknál erre is számos adatunk van. Baksai László a kusalyi Jakcsok ügyvédje és familiárisa volt, Cécei Péter pedig előbb Kállói Lökös Miklós ügyvédjeként, majd bátkai officialisaként tűnik fel a forrásokban.¹⁵⁹ Hasonló a helyzet Tomori Leustákkal is, akit Kapi János ügyvédjeként, officialisaként és familiárisaként is említene a források.¹⁶⁰ A főurakat, jelentősebb birtokosokat képviselő ügyvédek esetében tehát szintén gondolhatunk közöttük meglévő familiárisi viszonyra. Ám familiaritás nélkül is képviselhettek egyes ügyvédek távolabbi rokonokat, megyei birtokosokat, sőt egyes *procuratorok* tevékenysége országos szintre is kiterjedt.¹⁶¹ Éppen ezért nehéz eldönteni, hogy egy Bárcai, Ruszkai Kornis vagy a széplaki apát ügyében feltűnő prókátor, illetve *homo regius* például familiárisként vagy rokonként, esetleg szomszédként vállalt-e el ilyen feladatot.

Adataink alapján főként a főúri vagy megyén kívül szolgálatok mutathatók ki. Itt különösen a Perényiek és a Rozgonyiak érhetők tetten, de Cudar- és Losonci-familiárisokat is találunk közöttük. Szórványos adatainkból úgy tűnik, hogy bár a megye élén a korszak nagy részében (1409-től) a Pálóciak álltak, az alsóbb tisztségek viselői vagy rokonaik a megyebeli főurak famíliájába tartoztak.

¹⁵⁰ Tringli (szerk.) 2008: 253.

¹⁵¹ Nagy et al. (szerk.) 1871–1931: V. 359.

¹⁵² Tringli (szerk.) 2008: 395.

¹⁵³ Tringli (szerk.) 2008: 255, 257–258, 262–263, 273–274, 276–277.

¹⁵⁴ ZsO V. 2294; Tringli (szerk.) 2008: 330, 395, 397, 459.

¹⁵⁵ Neumann 2002: 441.

¹⁵⁶ Tringli (szerk.) 2008: 235, 330; ZsO I. 4100; ZsO IX. 552; Nagy Gy. (szerk.) 1887–1889: II. 33; Engel 1996: 198.

¹⁵⁷ ZsO V. 1412; C. Tóth (szerk.) 2005: 224, 307.

¹⁵⁸ Kubinyi 1982: 191; Bónis 2003 [é. n.]: 184.

¹⁵⁹ ZsO II. 759; ZsO VII. 649, 555.

¹⁶⁰ MNL OL, DL 64250, DL 64257, DL 64281.

¹⁶¹ Kubinyi 1982: 191.

Nem volt elhanyagolható a megye legnagyobb birtokosainak számító nyalábi és terebesi Perényiek befolyása sem.¹⁶² Szolgabíróink vagy családtagjaik a főúri familiában fontosabb feladatokat is betölthettek, ügyvédként, officálisként, várnagyként szerepeltek, sőt még az alispáni pozíció sem volt elérhetetlen a számukra. A familiárisi szolgálat a szolgabírói tisztség megszerzéséhez is lehetőséget teremthetett.¹⁶³

Középbirtokos *dominusok* esetében általában megyén kívüli szolgálatról tudunk. Az említett Kapi-familiáris Fáji Péteren és Tomori Leustákon kívül Budaméri András szolgálatában találjuk Bölzsei Balázst, míg Bölzsei Mátyás, Kázméri György, valamint Alpári Miklós a Zemplén megyei Gálszécziek famíliájában szolgált.¹⁶⁴ Természetesen helyi középbirtokosok melletti szolgálatról is tudunk: Bölzsei Gergely Erzsébet nevű lányát és Bölzsei Bálintot a Semseiek szolgálatában találjuk.¹⁶⁵ Ennek magyarázatához ismét rá kell néznünk Abaúj megye térképére. Általánosságban elmondható, hogy a kismemesek többsége a javaihoz legközelebbi birtokos főúr szolgálatába szegődött, ahol akár még a birtokigazgatásban is feladatot vállalhatott.¹⁶⁶ Ezzel magyarázhatjuk például, hogy a Kinizsiek a közeli Forró mezővárosát birtokló Ónodi Cudarok szolgálatát választották. A Hegyaljaiak, bár birtokuk a Perényi uradalom központjának számító Füzér közelében feküdt, mégis a legközelebbi település (Pusztafalu) urainál, a Losonciaknál találták meg számításukat. A Bölzseiek is valószínűleg közeli birtokosként választották a Semseieket. Hasonló a helyzet a Monokiak famíliájában felbukkanó Baksai Istvánnal is. Kapi János familiárisainál sem Sáros megyében, hanem abaúji birtokaiban, a főleg Tomorhoz közeli Pocsajban és Sápban találhatjuk meg a *dominus*választás egyik lehetséges okát.¹⁶⁷ A Gálszécziek szintén birtokosok voltak Abaújban (a Bölzséhez közeli Enyickén), míg Budamér közel feküdt Abaúj határához. A Rozgonyi familia „népszerűségét” azonban már tudjuk ezzel magyarázni.

Mindenesetre a Rozgonyiak, a Perényiek, a Cudarok és a kisebb *dominusok* révén a vizsgált családok a környező megyékben (Zemplénben, Sárosban) is megjelentek, ami a kiterjedt rokoni kapcsolataikra is magyarázatul szolgálhat.¹⁶⁸ Sőt Cécei Péter Szabolcsban vállalt gazdatiszti feladatokat, míg Baksai Bálint a kusalyi Jakcsok Közép-Szolnok megyében hatalmaskodó familiárisai között szerepelt.¹⁶⁹

A szolgálatvállalás terén végezetül még egy érdekes jelenséget kell kiemelnünk. A vizsgált rokonságok közül többekről kimutatható, hogy királyi utazások résztvevői voltak. Szebenyei András megyei ember fia, Ferenc 1433-ban a császárkoronázásra kísérte el uralkodóját.¹⁷⁰ Mérai Pető fia Miklós 1432-ben Par-

¹⁶² Horváth 2001: 104.

¹⁶³ Tringli 2001: 136.

¹⁶⁴ Bölzsei Balázs: ZsO IV. 1979. Bölzsei Mátyás és Kázméri György: ZsO V. 1324. Alpári Miklós: ZsO V. 1587.

¹⁶⁵ ZsO XI. 1072; MNL OL, DL 84880, DL 84884, DL 84906.

¹⁶⁶ Neumann 2002: 439.

¹⁶⁷ A Kapiak birtokaira: Draskóczy 1983: 175–176.

¹⁶⁸ Neumann 2007: 435.

¹⁶⁹ ZsO VI. 2496.

¹⁷⁰ E. Kovács 2009: 1371; Wertner 1903: 917; Csukovits 1998: 34.

mában kapott címeradományt,¹⁷¹ míg Mislai Imre szolgabíró fia, Csontos Bertalan Strassburgba és Konstanzba követte Zsigmondot és Ronyvai Péterrel együtt ő is részesült címeradományban.¹⁷² Ide sorolhatjuk a Nagy Lajos nápolyi hadjáratában részt vevő Szendi Tamást is.¹⁷³ A felsoroltak közül csak Szebenyi Ferenc jelenléte bizonyítható Zsigmond és I. Ulászló udvarában.¹⁷⁴ Mislai Bertalan az utazás idején biztosan Perényi-szolgalatban állt, a Mérai Pető címereslevél eredetije lappang,¹⁷⁵ tartalmát csak részben ismerjük, de az utazás valószínűleg szintén a familiaritás keretében valósulhatott meg.

* * *

A szolgabírók társadalmi rétegének megértéséhez egy-egy megye vizsgálata, lokális mélyfúrások vihetnek közelebb. Jelen tanulmányomban az Abaúj megyei szolgabírók társadalmát elemeztem, észrevételeim alapvetően erre a térségre vonatkoznak, tágabb kutatásaim nyomán azonban elmondható, hogy a fentiekben bemutatott társadalmi rétegről már a szomszédos Sáros megyében is némileg eltérő képet kaphatunk. Az elemzés alapját a szolgabírók és megyei emberek családjainak, rokoni és familiárisi kapcsolatainak rekonstruálása képezte. Ez a megközelítés alaposabb következtetések levonását segítette elő a szolgabírók társadalmi helyzetével és a megyei tekintélyükkel kapcsolatban. Abaúj szolgabírói a megye kisnemesek lakta vidékeiről származtak és vagyonuk alapján is ebbe a rétegbe sorolhatóak. A családi kapcsolatrendszer vizsgálatára azonban árnyaltabb képet fest róluk. Bár általában a megye más kisnemesi vagyonú családjainak a tagjaival házasodtak, gyakran tehetősebb, középbirtokos rokonok is feltűntek. Ugyancsak sok példát láthattunk a megye határait átlépő rokonságokra. Érdekes, hogy az abaúji szolgabírói atyafiságok több szálon kapcsolódtak az alispáni famíliákhoz, némelyekkel azonos réteghez tartoztak. Hasonló eredményre jutunk a familiaritás vizsgálata során is. Kimutatható, hogy a szolgabírók vagy családtagjaik főúri szolgálatba léptek, ahol várnagyi, officíalis feladatokat láttak el. Megyén kívüli szolgálatvállalásra szintén láttunk példát. A „második generációs” familiárisi karrierminta is megfigyelhető: Szendi György fia, Jakab sárosi alispán lett, míg Mislai Imre fia a Perényiek várnagyaként jelentős birtokvagyonot szerzett. Sőt, bár ritkábban, de az is előfordult, hogy a szolgabírók a *dominusok* oldalán egy-egy uralkodói utazáson is részt vettek, ahol Zsigmond király közelébe férkőzve birtok-, illetve címeradományt eszközölhettek ki maguknak. Az esetek többségében tehát nem a hivatallal járó fizetség reményében feladatot vállaló, elszegényedett, egytelkes nemesekkel van dolgunk, mint ahogyan az a korábbi szakirodalomban felmerült. A családi és főúri familiárisi kapcsolatok

¹⁷¹ Csoma 1897: 393–394.

¹⁷² Bárány 2004: 11.

¹⁷³ AO V. 420; Csoma 1897: 544–545.

¹⁷⁴ Engel 1996: 508.

¹⁷⁵ Kálmán 2013: 94. Ezúton szeretném megköszönni Kálmán Dánielnek, hogy kéziratát a rendelkezésemre bocsátotta.

képezte társadalmi háttér folytán a szolgabírók megyebeli tekintélye nagyobb lehetett, mint amire vagyonuk predestinálhatta volna őket, és ez a körülmény szerepet játszhatott megválasztásukban vagy éppen ez alapozta meg saját maguk, illetve utódaik későbbi karrierjét.

1. táblázat

Abauj megye szolgabírói és megyei kiküldöttjei (1388–1440)

Év	Név	Napi dátum / forrás
1388	comes Koksói Miklós	10. 28. / MNL OL, DL 7437 [unus ex nobis]
1390	comes Szendi György	07. 27. / MNL OL, DF 285856 [unus ex nobis]
1395	comes Bölzsei Jordán fia László	07. 03. / ZsO I. 4036; 07. 07. / MNL OL, DL 63705 [unus ex nobis]
	Kázmérfalvi Pál fia János	07. 03. / ZsO I. 4036
	Radványi Chako	07. 03. / ZsO I. 4036
	Miklós fia Péter	07. 03. / ZsO I. 4036
1396	comes Bölzsei Jordán fia László	05. 10. / MNL OL, DL 75388 [unus ex nobis]
1401	Miszlai Imre	10. 04. / ZsO II. 1253
1406	Cécei János fia Miklós	11. 01. / ZsO II. 5081; MNL OL, DL 25344
	Kázméri Tamás	11. 01. / ZsO II. 5081; MNL OL, DL 25344
	Sárvári Péter	11. 01. / ZsO II. 5081; MNL OL, DL 25344
	Baksai László	11. 01. / ZsO II. 5081; MNL OL, DL 25344
1407	Tomori András	10. 05. / MNL OL, DL 57409
1411	Cécei Miklós	11. 04. / MNL OL, DL 75856 [unus ex nobis]
1412	Cécei Miklós	01. 20. / MNL OL, DL 60553
1413	Kinizsi Demeter	10. 04. / MNL OL, DL 10112 [unus ex nobis]
	Tomori Mihály	10. 04. / MNL OL, DL 43223 [unus ex nobis]
	megyei ember: Szebenyei Bakó András	Kemény 1912: 147. [homo provinciae]
1414	Baksai István	03. 14. / MNL OL, DL 60581 [unus ex nobis]
1418	Bényei Szór Miklós	11. 30. / MNL OL, DL 39149 [unus ex nobis]
1420	Baksai Márton	11. 06. / ZsO VII. 2301; MNL OL, DL 60629
	megyei ember: Fügödi Fábían	11. 06. / MNL OL, DL 60629
1424	Cécei Kónya Péter	10. 25. / ZsO XI. 1196–1197
	Színi (Szebenyei) István	10. 25. / ZsO XI. 1196–1197
1426	Cécei Péter	08. 14. / MNL OL, DF 232901
	Szebenyei István	08. 14. / MNL OL, DF 232901
	megyei ember: Monaji László	MNL OL, DL 43683 [homo provinciae]
1427	Bölzsei Sebestyén fia Péter	04. 02. / MNL OL, DF 282871; Engel 1989: 25.
	Színi István	04. 23. / MNL OL, DL 83639; Engel 1989: 29.

Év	Név	Napi dátum / forrás
1427	Cécei Péter Hegyaljai Baglyas Péter megyei ember: Mérai Tamás fia István	08. 06. / MNL OL, DL 105561; Engel 1989: 33. Engel 1989: 36. 04. 23. / MNL OL, DL 83639
1428	Szebenyei István	12. 22. / MNL OL, DF 233043
1429	Bölzsei Péter Szebenyei István	06. 22. / MNL OL, DF 272850; 12. 07. / MNL OL, DF 232909 06. 22. / MNL OL, DF 272848
1430	Tuzsai Gál Szendi Péter megyei ember: Cécei Kónya Péter	09. 13. / MNL OL, DL 83652 11. 01. / MNL OL, DL 43862 09. 13. / MNL OL, DL 83652
1433	(Szebenyei?) István megyei ember: Szendi Ernye fia Jakab	08. 12. / MNL OL, DL 89924 08. 12. / MNL OL, DL 89924
1435	Fáji Pál	09. 21. / MNL OL, DF 232922; 11. 23. / MNL OL, DF 233049
1437	Fáji Pál Tuzsai Gál Bölzsei János megyei ember: Fügödi Gergely	02. 20. / MNL OL, DF 232930; 02. 21. / MNL OL, DL 16141; 04. 17. / MNL OL, DL 64318; 11. 27. / MNL OL, DF 232934, DF 232936 04. 17. / MNL OL, DL 64318; 06. 26. / MNL OL, DL 60748 09. 04. / MNL OL, DL 83699 06. 26. / MNL OL, DL 60748
1438	Fáji Pál Bölzsei János Tuzsai Gál Csókházi Csók Mátyás Baksai Péter megyei ember: Alpári János	06. 19. / MNL OL, DL 64326; 09. 17. / MNL OL, DF 232950; 12. 10. / MNL OL, DL 75434 06. 19. / MNL OL, DL 64326 02. 05. / MNL OL, DL 64330; 06. 19. / MNL OL, DL 64326 06. 19. / MNL OL, DL 64326 06. 25. / MNL OL, DF 272857 02. 05. / MNL OL, DL 64330
1439	Fáji Pál Bölzsei János Tuzsai Gál Csókházi Csók Mátyás	11. 10. / MNL OL, DL 64347 11. 10. / MNL OL, DL 64347 07. 29. / MNL OL, DF 264049; 11. 10. / MNL OL, DL 64347 11. 10. / MNL OL, DL 64347
1440	Baksai Péter megyei ember: Fügödi János	04. 06. / MNL OL, DL 60760 04. 06. / MNL OL, DL 60760

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)

Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF)

Diplomatikai Levéltár (DL)

- AO = Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula (szerk.) 1878–1920: *Anjoukori okmánytár. / Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. I–VII. Budapest.
- C. Tóth Norbert (szerk.) 2005: A leleszi konvent országos levéltárában lévő Acta anni sorozatának oklevelei. I. közlemény 1387–1399. (Pótlás a Zsigmondkori oklevéltár I. kötetéhez). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve* (47.) 245–343.
- C. Tóth Norbert (szerk.) 2006: *A leleszi konvent statutoriae sorozatának 1387–1410 közötti oklevelei. Pótlás a Zsigmondkori oklevéltár I–II. kötetéhez*. Nyíregyháza.
- DRH = Döry, Ferenc – Bónis, György – Bácskai, Vera 1976: *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Budapest.
- Engel Pál 1989: *Kamarahaszná-összeírások 1427-ből*. Budapest.
- Fekete Nagy Antal 1931: A Petróczy levéltár középkori oklevelei. II. közlemény. *Levéltári Közlemények* (9.) 1–2. 38–111, 65–66.
- Géresi Kálmán (szerk.) 1882–1897: *A nagy-károlyi gróf Károlyi-család oklevéltára*. I–V. Budapest.
- Kármay Ödön (szerk.) 1900–1902: A Csicsery-család levéltára. *Történelmi Tár* 2. sorozat (1.) 3. 385–410; (2.) 1. 41–70, 2. 223–238, 4. 554–564; (3.) 1. 58–80.
- Nagy Gyula (szerk.) 1887–1889: *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára*. I–II. Budapest.
- Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Barabás Samu – Krammerer Ernő – Döry Ferenc – Lukcsics Pál (szerk.) 1871–1931: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. / Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*. I–XII. Pest–Budapest.
- Tóth Krisztina (szerk.) 2001: *A Palásthy család levéltára 1256–1847. Kutatási segédlet*. Esztergom.
- Tringli István (szerk.) 2008: *Perényi család levéltára, 1222–1526*. Budapest.
- Varjú Elemér – Iványi Béla (szerk.) 1908: *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez*. I. Budapest.
- ZsO = Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor (szerk.) 1951–2009: *Zsigmondkori oklevéltár*. I–XI. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bárány Attila 2004: Zsigmond király 1416-os angliai kísérete. *Aetas* (19.) 3–4. 5–30.
- Bónis György 2003 [é. n.]: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Budapest.
- C. Tóth Norbert 2002: Adatok a megyék és hiteleshelyek közötti viszonyra a 14. és 15. században. *Századok* (136.) 2. 351–364.

- C. Tóth Norbert 2007: Lehetőségek és feladatok a középkori járások kutatásában. *Századok* (141.) 2. 391–470.
- C. Tóth Norbert 2008: *Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban*. Nyíregyháza.
- Csánki Dezső 1890: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I. kötet. Budapest.
- Csoma József 1897: *Abaúj-Torna vármegye nemes családjai*. Kassa.
- Csukovits Enikő 1997: Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban. *Történelmi Szemle* (39.) 3–4. 363–386.
- Csukovits Enikő 1998: Egy nagy utazás résztvevői. (Zsigmond király római kísérete). In: Csukovits Enikő (szerk.): *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Budapest, 11–35.
- Draskóczy István 1977: Adatok a Mátraalja és az Ida völgye középkori településtörténetéhez és agrártörténetéhez. (XIII–XIV. század). *Agrártörténeti Szemle* (19.) 3–4. 337–373.
- Draskóczy István 1983: Kapy András. Egy budai polgár pályája a XV. század elején. *Levéltári Közlemények* (54.) 1–2. 149–190.
- E. Kovács Péter 2009: Zsigmond császár megkoronázása Rómában. *Századok* (143.) 6. 1323–1384.
- Engel Pál 1977: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*. Budapest.
- Engel Pál 1996: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Budapest.
- Engel Pál 1998: *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*. Budapest.
- Engel Pál 2001a: *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. Budapest.
- Engel Pál 2001b: *Középkori magyar genealógia*. CD-ROM. Budapest.
- Engel Pál 2001c: *Magyarország a középkor végén*. CD-ROM. Budapest.
- Engel Pál 2003a: Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon. In: Engel Pál: *Honor, vár, ispánság: válogatott tanulmányok*. (Szerk. Csukovits Enikő.) Budapest, 302–319.
- Engel Pál 2003b: A magyarországi birtokszerkezet átalakulása a Zsigmond korban. Öt északkeleti megye példáján. In: Engel Pál: *Honor, vár, ispánság: válogatott tanulmányok*. (Szerk. Csukovits Enikő.) Budapest, 451–471.
- Engel Pál 2003c: Szabolcs megye birtokviszonyai a 14–16. században. In: Engel Pál: *Honor, vár, ispánság: válogatott tanulmányok*. (Szerk. Csukovits Enikő.) Budapest, 600–623.
- Engel Pál 2003d: Királyi emberek Valkó megyében. In: Engel Pál: *Honor, vár, ispánság: válogatott tanulmányok*. (Szerk. Csukovits Enikő.) Budapest, 578–599.
- Fügedi Erik 1984: A köznemesi klán szolidaritása. *Századok* (118.) 5. 950–973.
- Fügedi Erik 1992: *Az Elefántthyak. A középkori magyar nemes és klánja*. Budapest.
- Gábor Gyula 1908: *A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt*. Budapest.
- Györffy György 1963: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. kötet. Budapest.
- Holub József 1929: *Zala megye története a középkorban*. Pécs.
- Horváth Richárd 2001: Adalékok a Szapolyaiak északkelet-magyarországi felemelkedéséhez. In: Neumann Tibor (szerk.): *Analecta Mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról*. [Budapest–Piliscsaba], 99–112.
- Ila Bálint 1940: Település és nemesség Gömör megyében a középkorban. *Turul* (54.) 1–2. 1–28, 53–72.
- Kálmán Dániel 2013: *A Zsigmond-kori címereslevelek diplomatikai és heraldikai vizsgálata*. (Szakdolgozat) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

- Karácsonyi János 1995 [1900–1901]: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Budapest.
- Kemény Lajos 1912: Abaúj- és Torna vármegye története a honfoglalástól az 1648-ik évig. *Történelmi közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából* (2.) 3. 143–148.
- Kubinyi András 1982: Írástudás és értelmiségi foglalkozásuk a Jagelló-korban. In: Kállay István (szerk.): *Magyar Herold. A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181–1981*. I. kötet. Budapest, 186–208.
- Maksay Ferenc 1990: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. Budapest.
- Neumann Tibor 2002: A Vízköz kismanes társadalma a középkorban. *Századok* (136.) 2. 417–450.
- Neumann Tibor 2005: Választott nemesi esküdtek Nyitra megyében. *Századok* (139.) 2. 261–289.
- Neumann Tibor 2007: Felső-Tisza-vidéki nemesek a késő középkori Nyitra megyében. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* (42.) 4. 435–449.
- Novák Veronika 2003: Nyitra, Bars és Abaúj vármegyék tisztviselői és oklevélkiadásuk 1526-ig. In: Henzsel Ágota (szerk.): *Szabolcs-szatmár-beregi levéltári évkönyv* (16.) Nyíregyháza, 29–43.
- Petrik Iván 2000: A Pelejteiek. Egy középkori Zemplén megyei köznemesi család vizsgálata. *Fons* (7.) 2. 199–247.
- Rémiás Tibor 1989: Abaúj, Gömör és Torna vármegye Zsigmond-kori nemesi társadalma az 1427. évi kamarahaszna-összeírás alapján. *A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei* (26.) 26–35.
- Rüsz-Fogarasi Enikő 2009: Kolozs vármegye szolgabírái a középkorban. *Turul* (82.) 1. 1–12.
- Szakály Ferenc 1997: Tolna vármegye középkori szolgabírái (Esettanulmány). *Történelmi Szemle* (39.) 3–4. 411–424.
- Tringli István 2001: Pest megye a késő középkorban. In: Zsoldos Attila – Torma István (szerk.): *Pest megye monográfiája I. 2. rész. A honfoglalástól 1686-ig*. Budapest, 75–194.
- Tringli István 2007: Megyék a középkori Magyarországon. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40; *Analecta Medievalia* III.) Piliscsaba–Budapest, 487–517.
- Vita 2005: Vita. Szabolcs megye hatósága a Zsigmond-korban. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* (40.) 4. 505–521.
- W. Kovács András 2010: *Az erdélyi vármegyék középkori archontológiája*. Kolozsvár.
- Wertner Mór 1903: Zsigmond király magyar kísérete Rómában. *Századok* (37.) 10. 907–920.
- Wertner Mór 1905: Rászló utódai. *Turul* (23.) 2. 81–84.
- Zsoldos Attila 1988: A szolgabírói tisztségnév kialakulásának kérdéséhez. *Levéltári Szemle* (38.) 4. 12–19.
- Zsoldos Attila 1997: Kassa túsza. Pillanatfelvétel 1311-ből Aba Amadé családjáról. *Történelmi Szemle* (39.) 3–4. 345–362.
- Zsoldos Attila 1999: *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyok történetéből*. Budapest.
- Zsoldos Attila 2003: Az özvegy és a szolgabírák. *Századok* (137.) 4. 783–808.

Láng Benedek

Szerelem, alkohol és szégyen: titkosírások a magánéletben a kora újkori Magyarországon*

A kora újkori hazai titkosírási források döntő hányada, mintegy 95%-a politikai természetű. Jóllehet kétségtelenül beszélhetünk tudományos, magánéleti, kézműves, vallásos vagy alkímiai titkosírás-használatról is, az idetartozó iratok mennyisége elhanyagolható a politikai alkalmazáshoz képest. Utóbbi kategóriába az államközi diplomácia, a befolyásos főnemesek belpolitikai természetű levelezése, az olykor összeesküvésbe, sőt felkelésbe torkolló nemesi szervezkedés, a tábornokok katonai üzenetváltása, a követjelentések és a kémkedés egyaránt beletartozik.¹ Míg e tág kategória a valaha készült sifírozott források jelentős részét tömöríti, titokhasználatában és motivációit tekintve igencsak egyhangú. A politikai titkosírások – nem meglepő módon – elsősorban diplomáciai, katonai és politikai természetű titkokat rejtenek, a titkosítás oka pedig – ha lehet, még kevésbé meglepő módon – az üzenet hozzáférhetetlenné tétele a politikai vetélytársak számára.

Jelentősen összetettebb képet mutat a fennmaradt forrásanyag többi része, a politikán és diplomácián kívüli titkosírás-használat. E dokumentumok esetében jóval sokszínűbb a kriptográfiai módszereket használó személyek társadalmi és politikai helyzete, célja, kriptográfiai tudása és eszközhasználata. Ahogy egy korábbi cikkemben érveltem: a titkosírás-használók szélesebb társadalmi hátterét, eltérő attitűdjeit és céljait tanulmányozva nyílik leginkább lehetőség arra, hogy a rejtjelezés történetét visszailleszük oda, ahova eredendően tartozik, a titkolózás (*secrecy*) kontextusába. Ha a kriptográfia történetét többnek tekintjük egy tudományos technológia pusztá fejlődésénél és rekonstruáljuk a helyét a társadalmi tevékenységek komplex rendszerében, akkor a tudománytörténet-írásnak ezt a hagyományosan „internalista” módon művelt területét társadalomtörténeti kontextusba tudjuk helyezni.² Az alábbi cikk ennek a komplex célegyüttesnek egy részét teljesíti, a 16–17. századi történelemnek olyan eseteit mutatja be, amelyek kriptográfia-használata magánéleti természetű volt.

* Kutatásaimat az OTKA K 101 544 támogatta, a cikket a Collegium de Lyon vendégszeretét élvezve írtam. Kutatásaimhoz nyújtott segítségéért Kálmán Dánielnek mondok köszönetet.

¹ A korszak titkosírásai iránt érdeklő olvasóknak az alábbi publikációk állnak rendelkezésére: R. Várkonyi 1999; Révay 1974, 1978; Tusor 2003; Vadai 2011; Vámos–Vadai 2013a, 2013b; Láng 2011a, 2013, 2014.

² Láng 2011b.

SZERELEM, POLITIKA ÉS FÉRIFIBARÁTSÁG

Szerelm, politika és kriptográfia ötvöződésének talán a leghíresebb példája Ausztriai Anna és minisztere, Mazarin rejtjelezett levelezése. A régens-királyné és az országot irányító bíboros együttműködésében legalább olyan fontos szerepet játszottak az érzelmi, mint a politikai titkok. Amint az 1651-től folytatott levelezés modern szövegkiadói hamar felfigyeltek rá, a levélírók külön kódjeleket (úgynevezett *nomenklátorokat*) alkalmaztak saját ragaszkodásuk, barátságuk és szerelmük kifejezésére. A levelek végén szereplő búcsúzások jelentős részét nyílt szövegnek hagyták, de saját maguk és egymás megnevezésére számjeleket alkalmaztak, érzelmeikre pedig félreérthetetlen grafikus jeleket. Minden jel arra utal, hogy míg a hivatalos levelek rejtjelezésében mind Mazarin, mind a királyné szakemberek segítségét vette igénybe (közöttük a leghíresebb a Napkirály „Grand chiffre”-jének megszerkesztője, Antoine Rossignol volt), a személyes leveleikben a lelepleződéstől tartó szerelmesek maguk végezték a sifírozás és desifírozás munkáját. E levelezés szépen példázza, hogyan lehet *nomenklátorokkal* gyengédséget és érzelmi függést kommunikálni.³

A magyar történelem különösen közeli analógiát szolgáltat Franciaország irányítóinak titkosított szerelmére. Az eset részletei akkor bontakoznak ki előttünk, ha összehasonlítjuk a Rákóczi-szabadságharc két legszebb, színes tintával készült és pergamenen fennmaradt titkosírástábláját. (A táblák döntő többsége papíron maradt fenn.) Az egyik tábla, a híres virágmintás *clavis*, amely a fejedelem és a Napkirály udvara közötti fontos egyeztetések eszköze volt, részletesen kidolgozott homofonikus rendszert mutat, ami több kódszámot rendel minden betűhöz és gazdag kódjeltáblát kínál politikai szereplők és földrajzi helyek megnevezésére.⁴ A másik *clavis* szintén francia nyelvű, majdnem ugyanilyen szép, kódjelei között azonban néhány szokatlan tételt is felfedezhetünk. Míg a francia király táblája földrajzi és politikai nevekhez rendelt számkódokat (ilyenek a tipikus *nomenklátorok*), ebben az esetben csupán Krakkó és Varsó tűnik fel a helynevek között, politikai szereplő megnevezését pedig egyáltalán nem találni. A gyakran használt – és ezért külön kódszámmal ellátott – szavak között azonban olyanok szerepelnek, amelyek szokatlanak számítanak a rejtjelezés gyakorlatában: *abandonne*, *adorable*, *chagrin*, *jaloux*, *solicitude*, *sentiments*, *souvenir*. Bár a lapon nem szerepel jelzés azzal kapcsolatban, kihez tartozott e kidolgozott *clavis*, a szép megjelenésből sejthetjük, hogy címzettje közel olyan fontos lehetett a háborúzó fejedelemnek, mint legjelentősebb külföldi szövetségese.⁵

E kulcsnak is megmaradt egy papírmásolata, amely ugyan szintén névtelen, hátoldalán azonban szerepel egy szerelmes vers. A fejedelem kézírásában fennmaradt vers első pillantásra választékosnak tűnik, tartalmaz azonban egy sor olyan metrikai hibát (például a szerző nem tudja, hogy a sorvégi ‘e’-k francia versekben

³ Dulong-Sainteny 1982.

⁴ MNL OL G 15 Caps. C. Fasc 44, kiadva: Révay 1974: 68, 84.

⁵ MNL OL G 15 Caps. C. Fasc 44.

nem némák, hanem kiejtetnek), amelyet anyanyelvű francia bizonyára nem követett volna el. Rákóczi számára – részben neveltetése sajátosságai miatt is – a latin és a magyar mellett a francia nyelv volt az egyik legfontosabb kifejezőeszköz, ezt tartotta elsődleges diplomáciai nyelvnek és ezen kommunikált a magyarul és latinul nem tudó fiaival, de akárcsak a latinban, itt is megelégedett egy viszonylag magas szintű tudással, nem törekedett a tökéletességre.⁶ Igen valószínű, hogy a választékos, de hibás versben Rákóczi saját költeményét olvashatjuk:

„Dans cet éloignement et si triste Séjour
Comme la Raison veut que je cache mon amour
Le destein cruel me veut fair souffrir
Mais J’esper que l’Amour finira mon martyre
Par un lien Eternel autant doux que Glorieux
Faisant d’un Amant un epoux heureux
Cachons nos Sentimens deguisons nos tendresse
Pour jouir un jour d’un plaisir sans cesse.”⁷

A szerelmes vers címzettje és a titkosíráskulcs másik felhasználója minden bizonnyal korának egyik legfontosabb politikusa és nem utolsó sorban Rákóczi szerelme, Elzbieta Helena Sieniawska lengyel palatinusné (1669–1729) volt.⁸ Sieniawskával a fejedelem rendszerint franciául levelezett,⁹ míg saját feleségével – akivel szintén volt egy titkosírástáblája, de abban nem szerepelt érzelmek megnevezésének ilyen gazdag szótára¹⁰ – németül. A vizsgált rejtjeltábla nagy valószínűséggel nem elsősorban a diplomáciai kapcsolattartás céljait szolgálta, hanem a fejedelem intimitását óvta.

Más típusú intimitás titkát rekonstruálhatjuk Dalmády István nagyszámú leveléből, amelyet gyermekkori barátjának, Teleki Mihálynak küldött. Dalmádynak majd’ minden levelében visszatérő motívum, hogy biztosítja Telekit

⁶ Rákóczi franciatudásáról: Kovács 1995: 20–28.

⁷ MNL OL G 15 Caps. C. Fasc 44. Közelítő fordításban így szólnak a sorok: „E szomorú, elválasztva töltött időkbén, mikor az ész megköveteli, hogy szerelmem elrejtsem, a kegyetlen sors szenvedésre szorít, de remélem, a szerelem egyszer majd véget vet nyomorúságomnak, egy örökkel való és dicsőséges kapcsolatban, mely a szeretőt boldog hitvessé teszi. Rejtsük most el érzelmeink és gyengédségünk, hogy egyszer örök boldogságra jussunk.”

⁸ A vers szerzőségének, címzettjének és a titkosíráskulcs partnerének, Sieniawskának azonosítása Markó Árpád érdeme: Markó 1936.

⁹ Tüskés–Kovács–Köpeczi (éd.) 2004. Nincs jelzés a könyvben, hogy a kiadott levelek bármelyike sifírozva lett volna. Lásd még: Thomasivskyj 1912.

¹⁰ DRERL C64–4d2–25. 5. sz. A hátoldal szövege szerint: Mme la Comtesse de Transylvanie. Egyéb bizonyítékot azonban egyelőre nem találtam arról, hogy a táblát valóban a feleségével használta volna Rákóczi, és annak kizárólagosan diplomáciai jellege gyanúra ad okot. Tudjuk, hogy a Ráday Levéltár leveleit nagyrészt maga Ráday Pál feliratozta az 1720-as években, nem kevés hibával, ezért könnyen elképzelhető, hogy a rejtjeltábla tulajdonítása téves. A hibás feliratokról: Benda 1954: 143.

barátságáról, valamint hogy mielőbbi személyes találkozóra kéri az akkor húszas éveinek elején járó barátját. Egy korai levelében *clavist* is kér tőle:

„Az Kegyelmed hozzám mutatott synceritasa énnálam valóság, bizonyosság. Én felőlem is, kérem, ítéljen hasonlót. [...] Ha nem restelli, csináljon egy *clavist* titkos betűvel, írassunk egymásnak nagyobb confidentiával. Azonban kérem Kegyelmedet, mesterkedjék azon, mennél hamarébb legyünk szembe egymással. Kegyelmed jó gyors ifjú legény, jó alkalmatosságot kereshetne idevaló jövetelében, kit felette igen akarnám, Kegyelmed sem bánna meg.”¹¹

Ezután – most már a *clavis* birtokában és sűrű használatával – rendszeresen visszatér barátságuk komolyságának, megbízhatóságának, egyediségének hangsúlyozására, miközben visszatérőleg sürgeti személyes találkozásukat:

„Hozzám való igaz affectiójában, higgye minden bizonynyal, annyira megnyugodtam én is, hogy *nincs e világon hasonló barátom* Kegyelmedhez.”¹²

„*Nincs oly tölem lehető dolog, kit meg nem cselekszem Kegyelmedért*, kibem ha kételkednék, *reversalist adok Kegyelmednek róla.*”¹³

„*Nyugodjék meg bennem, Kegyelmedé vagyok. Senkivel titkosabb, igazabb barátságom nincsen e világon, mint Kegyelmeddel.*”¹⁴

„*Mert én Kegyelmedet bizony úgy tartom, úgy szeretem, mint magamat. Adná Isten, beszélhetnék mennél hamarébb Kegyelmeddel.*”¹⁵

A barátság, hűség és nagyrabecslés biztosítása igencsak általános a kor levelezésében, ebben önmagában semmi meglepő nincsen. Dalmády ragaszkodásának gyakorisága és a kifejezések erőssége azonban kivételes. Maga is tisztában volt azzal, hogy leveleiből a férfitársaság zavarba ejtő mértéke sugárzik, ezért igyekezett minden alkalommal titkosítani az erről valló mondatait, miközben azok a levelei, amelyek sifírozatlanok, valamint azok a levélrészletei, amelyek nyílt szövegek maradtak, sokkal visszafogottabbak. Kapcsolatukat a kortársak is furcsállhatták:

„*Vajha beszélhetnék Kegyelmeddel mennél hamarébb, igaz tekéletességgel kiönténém minden dolgomot, titkomot* Kegyelmed előtt! Szemben való lételünket kétszerte inkább kívánám, kívánom is [...] Az Kegyelmed reám bízott dolgaiban valamit meg kell tartanom, *eltitkolva leszen; koporsómig viszem velem* való Kegyelmed szö-

¹¹ Gergely (szerk.) 1905: 311–312, 278. sz. 1659. január 4.

¹² Gergely (szerk.) 1905: 320, 284. sz. A dőlttel szedett szavak itt és a további idézetekben minden esetben azt jelzik, hogy az eredetiben titkosírással íródtak.

¹³ Gergely (szerk.) 1905: 336, 298. sz.

¹⁴ Gergely (szerk.) 1905: 350, 310. sz.

¹⁵ Gergely (szerk.) 1905: 386, 340. sz.

vetségét. Majd sajnálom, hogy sokan tudják *igaz barátságunkat, mert sok irigyiink vannak mindkettőnknek.*¹⁶

A következőkben a lelkesedése tovább növekszik, ragaszkodásának biztosítási egyre hangsúlyosabbak, de minden alkalommal sifírozza őket:

„Bizony azulta, miolta nem láttam Kegyelmedet, *csak egy nap sem vetettem ki elmémbe.*”¹⁷

„Megvallom igazán, *nekem e világon igazabb atyámfia Kegyelmeden kívül nincsen.*”¹⁸

„Jó lelkiismerettel írom, *soha emberhez úgy lelkem nem vont, mint Kegyelmedhez; abban meg is nyugodjék tökéletesen, e világon nincs igazabb barátom, mint Kegyelmed.*”¹⁹

Mint igaz barát, házassági tanácsot ad Telekinek,²⁰ majd vigasztalja felesége elvesztése miatt:

„de édes, kedves Uram, Atyámfia, mit tehet Kegyelmed róla? avval már fel nem támad. [...] Az Úr adta volt, az Úr vette el is.”²¹

Majd megint barátja házasságán gondolkodik, miközben újra és újra hangsúlyozza, mennyire hiányzik neki a másik, végül kettejükre az *amanti* szót használja:

„Hogy Kegyelmed megnyugodt az én Kegyelmedhez való tökéletes synceritásomban, nekem bizony a Kegyelmed abbeli assecuratioja nagy contentatiómra vagyon. Helyesen is írja, nem kell mindent barátságna hinni. Én is annyira megnyugodtam Kegyelmedben, az *Úristen úgy áldjon meg, hogy minden barátom felett Kegyelmedet legigazabbnak tartom hozzám,* [...] 17 egész hónapja elmúlt, miolta egymást nem láttuk, bár csak két óráig beszélhetnék Kegyelmeddel. *Én máris Kegyelmed házassága felől gondolkodom.* Teljes tehetséggel kész volnék Kegyelmednek kedveskednem, segítenem, csak tudnék miből. [...] Nem kell édes, kedves Atyámfia, mi köztünk semmi nehézségnek lenni. *Amanti enim nihil difficile.* Kérem mégis felette igen Kegyelmedet, mesterkedjünk azon, mennél hamarébb legyünk szemben egymással, meglátja, mindkettőnknek könnyebbségünkre leszen.”²²

¹⁶ Gergely (szerk.) 1905: 395–396, 346. sz.

¹⁷ Gergely (szerk.) 1905: 474–475, 410. sz.

¹⁸ Gergely (szerk.) 1905: 507–508, 433. sz.

¹⁹ Gergely (szerk.) 1905: 496–498, 426. sz.

²⁰ Például: Gergely (szerk.) 1905: 372–374, 331. sz.

²¹ Gergely (szerk.) 1905: 500–502, 428. sz.

²² Gergely (szerk.) 1905: 500–502, 428. sz.

Teleki válaszait nem ismerjük, Dalmády többször is említi ugyan másoknak írt leveleiben, de csupán praktikus ügyekkel kapcsolatban. Róla csak annyit tudunk, épp Dalmády egy leveléből, hogy egyszer álmodhatott a barátjáról: „Az Kegyelmed felőlem való álma, édes, kedves Atyámfia, nem hiábavalóság.”²³ Azt sem tudhatjuk, pontosan mi zajlott le közöttük, amikor Dalmády nagy örömeire végre találkoztak. A heves lelkesedés azonban némileg alábbhagyott a következő években vagy csak megbeszélték, hogy mégiscsak barátság az, ami közöttük lehet, mindenesetre Dalmády leveleiben csökken a rejtjelezett szövegrészek száma, a fentiekhez hasonló megnyilatkozások pedig teljesen eltűnnek.

Ausztriai Anna és Mazarin, Rákóczi és Sieniawska, Dalmády és Teleki levelezésében az a közös, hogy a titok, amely külön kódszavakban vagy sifírozott szövegrészekben elrejtetik: maga a kapcsolat, a szerelem, a ragaszkodás, egymás jelenlétének áhítása és a barátság.

CSALÁDI ÉS MAGÁNTITKOK: A NŐI NEM ÉS A TITKOSÍRÁS

Dalmády egyik levelének teljes – gyakorlatilag egészében sifírozott – mellékletét annak szenteli, hogy az akkor huszonöt éves Teleki Mihályt házassági terveiben támogassa:

*„Éntőlem talán meglőtt dolog után kérd Kegyelmed tanácsot, mert mástól is hallottam, hogy akarná elvenni leányt. Szegény Pekri Ferencznek jó hírét familiáját hallottam, magát is esmertem, értékét nem tudom, ha vagyon olyan. Az leány Kegyelmedet szereti, Kegyelmed is kedvelli, javallom az házasságot, csak vigyázzon az alkalmatosságra, mert másutt azt nem tudom, hol tanálja fel. A gratiát igen szűkön osztják a fejedelmek, még az Barcsai is, ez után meglátja Kegyelmed. Az Istenért oda ne kösse magát házasságával együtt, mert Isten áldása nem léssen Kegyelmeden; jó hírét, nevét conseianciáját veszedelemben ejti. Nekem csak az léssen nehéz, hogy ilyen kedves atyjafiának, kinek titkosabb barátságával senkivel nem éltem, csak hírét hallom és így a mi igaz barátságunk távul létünk mia csak meghül, kiről sokszor gondolkodom stb.”*²⁴

A családi ügyek, feleségek, anyák és lányok sorsa, házasság és temetés más esetekben is témái voltak a rejtjelezett szövegrészeknek és utóiratoknak. A családi és magántitkok tárgyalásához sorolható a várúr, költő, katona és nagy csábító Balassi Bálint titkosírása. Balassi konfliktusokban gazdag életet élt, perben állt rokonaival, városok vonták perbe, magánélete pedig még tovább kuszálta eleve zavaros viszonyait.²⁵ Magánéleti és anyagi titkairól szóló leveleiben részleges titkosítást használt, csak bizonyos szavakat, leggyakrabban személyneveket rejt-

²³ Gergely (szerk.) 1905: 500–502, 428. sz.

²⁴ Gergely (szerk.) 1905: 372–374, 331. sz. 1659. március 24.

²⁵ Balassi konfliktusokkal teli életének legfrissebb feldolgozása: Kőszeghy 2008.

jelezett.²⁶ Kódja monoalfabetikus volt: az ábécé első felének betűit megfeleltette az ábécé második fele betűinek és fordítva. Magát a titoktartási kérést is így titkosítja: „De ha én uram és igaz atyámfia vagy, bq zcqucb [ne szóljon] Kegyelmed gqbxbuqx gqauh [senkinek semit].”²⁷ Balassi Andrásnak és Kapy Sándornak írt összesen négy, magyar nyelvű levelében elsősorban nőikkel kapcsolatos házassági terveit titkosította. Híres mondata – „nagy úr leszek, ha egyébképpen nem is, farkam után”, amelyben arra céloz, tervezett házassága révén meggazdagodhat – eredetileg így hangzott: bmsu if yqzqx, ha egyébképpen nem is, rmxma ihmb.”²⁸

Ezekben a levelekben még csak a rejtjelezett szöveg tárgyául szolgálnak a nők és a családi ügyek. Máskor azonban maguk a levelezőpartnerek feleségek, rokonok, női politikustársak. Az átvizsgált forrásanyag alapján kijelenthetjük, hogy ez korántsem elszigetelt jelenség: a rejtjelhasználat a kora újkori Magyarországon nem volt a férfiak privilégiuma. Sőt már a késő középkorban sem: Hunyadi Mátyás felesége, Aragóniai Beatrix számos itáliai politikai szereplővel folytatott levelezést, de csak kevés partnerével rejtjelezte az üzeneteket, ezek egyike a nővére, Ferrara hercegnője, Aragóniai Eleonóra volt. A testvérpár – grafikus jelekkel titkosított – levelezése a Modenai Levéltárban maradt fenn,²⁹ közöttük az a levél is, amelyben Beatrix elküldi a rejtjelkulcsot Eleonórának.³⁰

Számos példa adódik feleségekkel való titkosított üzenetváltásra. Kizárólag a magánhangzókat cserélő titkosírást alkalmaz Illésházy István 1605-ben feleségéhez, Pálffy Katalinhoz intézett levelében.³¹ Kevésbé könnyen feltörhető – valójában egyelőre megfejtenlen – rejtjelezett sort küldött 1706-ban Károlyi Sándor feleségének, Barkóczy Krisztinának.³² Teleki Mihály és felesége, Veér Judit levelezésében mindkét irányban találunk rejtjelezett leveleket, bár érdekes módon a rejtjelhasználatot rendszerint az utóiratra korlátozták. A rejtjelezett szövegrészekben politika keveredik a házastársak egymás iránti szeretetével, aggódásával.

²⁶ Eckhardt (szerk.) 1951; Révay 1974: 41–46; Stoll (szerk.) 1974: 260–264 (5. sz.), 264–267 (6. sz.); 269–271 (8. sz.); 391–394 (87. sz.); Révay 1978: 69–73. Balassi titkosírásának és akrosztikonjainak egy vitatott elmélete, amellyel a tanulmány szerzője azt akarja bizonyítani, hogy Balassi volt az Árgirus széphistória szerzője: Tóth 1978. Az elmélet tételes vitatása: Kokas–Szijj 1981.

²⁷ Stoll 1974: 394.

²⁸ Stoll 1974: 394.

²⁹ A Modenai Levéltárban őrzött öt, 1482 és 1486 között váltott titkosírástól levél mikrofilmmásolatai a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár filmtárában olvashatók: Mf. 8620.

³⁰ Nagy–B. Nyáry (szerk.) 1877: 67. „Con la cyfra havemo antiqamente con Yostra Signoria con la quale la fara cavare, et accioche cla qua avante Yostra Signoria et suo consorte possa serivere ala Maesta de nostro marito et ad nuj, ne li mandamo qui alligata un altra nova, con la quale le Signorie Yostre potranno serivere, che cossi fara nostro marito, et nuj ancora con essa medesimo seriveremo ad Yostra Ill-ma Signoria, ala quale le ce raccomandamo, et si dignara Yostra Signoria da parte nostra basarerre tutti soi Ill-mi figlioli, li quali tutti salutamo.”

³¹ Vadai 1991.

³² MNO OL P 398, Károlyi család levéltára, Rákóczi kor iratai, no. 35409. 1706. április 13.

1662. május 23-án Teleki Veér Juditnak: „Édesem, most is elég német jő, semmit se félj, jót ad Isten.”³³

1662. május 30-án Veér Judit Telekinek: „Ha Kegyelmed innét rég elindult volna, elfogták volna az puskások. Az szelniczei jobbágyot, az ki levelet vitt Szamosujvárra, elfogták, Apafinak vitték, az török felakasztatta. Azon kérném Kegyelmedet, ne mulatna, de meg vagyok nyugodva, ha alkalmatossága engedi, nem mulat.”³⁴

1662. június 6-án Veér Judit Telekinek: „Katona Mihály uram Kegyelmednek jóakarója, de az udvarbíró ám álnok. Valami bitang marha felett, az ki Kegyelmedre nézendő volna, sokat veszekedik most is Katona Mihály uram, de én nem szóltam hozzá.”³⁵

Teleki egyébként nem csupán saját feleségével, hanem a nádornéval, Széchy Máriával is megpróbált kódolva levelezni,³⁶ de hogy mit írt, azt sem a nádornének, sem nekünk nem sikerült desifrizálni.³⁷

MAGÁNBŰNÖK – KÖZERKÖLCSÖK: NAPLÓTITKOK ÉS A SZÉGYEN

A fenti források figyelmes olvasása során érdekes megfigyeléseket tehetünk. Amikor a kriptográfia gyakorlóit vizsgálva társadalmi kategóriát, illetve a forrásokat kutatva műfajt váltunk, gyakran a sifírozott titok természete is megváltozik. Az elrejtett információ Teleki több levelében gyakran nem is a *secrecy* (titok), hanem a *privacy* (jobb híján: magánszféra) területére tartozik. Még inkább jellemző ez a következő forráscsoportra, a naplók műfajára.

A kora újkori Magyarország naplóirodalma igen gazdag, és e forráscsoportnak alapos feldolgozása is született már.³⁸ Az áttekintésből kitérünk, hogy a naplóíróknak csak egy igen szűk csoportja alkalmazott titkosírást a szövegében és ők is csak korlátozott mennyiségben, a kriptográfiahasználatuk és a titokfogalmuk azonban igencsak érdekes. Az alábbiakban olyan szerzőket mutatunk be, akik a politikai szerepvállalás tekintetében nagyon eltérnek egymástól, rejtjelhasználatuk azonban hasonló.

Haller Gábor (1614–1663) 1630 és 1644 között írt naplójának kézirata sajnos lappang, csupán egy százötven évvel ezelőtt készült szövegkiadásban olvashatjuk.³⁹ Haller korának egyik legfontosabb szereplője volt Erdélyben. Tizenévesen Brandenburgi Katalin fejedelemasszony, majd I. Rákóczi György inasa volt, azután utazott, külföldön tanult: Leidenben hadigépészeti és matematikai tanulmányokat folytatott. A későbbiekben Barcsai Ákos, majd Kemény János után

³³ Gergely (szerk.) 1906: 293–294, 220. sz. 1662. május 23.

³⁴ Gergely (szerk.) 1906: 294–295, 223. sz.

³⁵ Gergely (szerk.) 1906: 304–305, 229. sz.

³⁶ Gergely (szerk.) 1907: 582–583, 432. sz. 1666. július 6.

³⁷ Széchy értetlenkedő válasza: Gergely (szerk.) 1907: 593. 441. sz. levél csatolmánya.

³⁸ S. Sárdi 2010.

³⁹ Haller 1862.

I. Apafi Mihály is megnyerte szolgálatára, végül a törökökhöz küldött követség feje lett Temesvárott, ahol fogságba vetették és az erdélyi politika változásai miatt kivégezték.⁴⁰ Iratai ekkor vesztek el, de a korábban betelt és ezért otthon hagyott, saját kezével írott naplója fennmaradt és – mint láttuk – csak később veszett el.

A naplóban sok – összesen mintegy huszonkét – rövidebb rész van titkosítva, kétféle módszer használatával. Az egyik egy egyszerű anagramma, amelyet – ha az olvasó magától nem volna képes megfejteni – Haller a naplója végén részletesen elmagyaráz.⁴¹ A másik a négyzetvonalakból és pontokból álló híres pigpen rejtjel – amelyet később a szabadkőművesek is szívesen használtak – egyik változata. Ez a módszer grafikus megjelenésű, de lényegében monoalfabetikus és logikus rendszere miatt (egy négyzetrácsos táblázatba írt ábécé logikája szerint épül fel) abban az esetben is könnyen dekódolható, ha az olvasó nem ismerné a rendszert.

Meglepő, hogy Haller ilyen gyermeteg titkosírásokat használt, noha nyugaton matematikát tanult és hozzáférése lehetett (volna) kora legjobb rejtjelrendszereihez, az erdélyi politikában pedig nagyban játszott, hiszen négy fejedelem között lavírozott nem kis veszélyt vállalva. Mindez arra utal, hogy rejtjelhasználata nem a nyugat-európai kriptográfiai-matematikai kézikönyvek termése volt. Amennyiben azonban Hallernek nem volt más komoly összehasonlítási forrása, mint korának és országának diplomáciája, úgy módszerei nem tekinthetők meglepőnek, hiszen ura, I. Rákóczi György sem használt jobbat a követeivel folytatott levelezésében. A könnyen dekódolható szövegrészek ugyanakkor a szerző szándékaiba is betekintést nyújtanak: Haller számára a rejtjelezés részben csak játék, a naplót nem kívánja teljesen elrejtteni, olykor az olvasóra kikacsintva ír, láthatóan azt sem bánja, ha ez az olvasó egy kis erőfeszítéssel a látszólag elrejtett részekhez is hozzáfér, ezért is adja meg a rejtjelkulcsot.⁴² Akárhogyan is, a titkosított mondatok jelentős része (tizenkilenc a huszonkettőből) a napló első részében van, az 1637. év előtti időkből származik, amikor Haller még nem fontos politikai szereplő. Könnyen elképzelhető, hogy igazán jelentős politikai titkait egyszerűen nem is írta le.

De mi az, amit leírt és titkosított? Kisebb részben politikai természetű titkokat és különféle tárgyalásokkal kapcsolatos információkat, gyakrabban azonban családi témákat (például a fejedelem tervét arról, kivel kellene házasodnia),⁴³ a lelkivilágára vonatkozó megjegyzéseket és az alkohollal kapcsolatos problémáit: „*Voltam ittas, és rosszabbul viseltem magamat, hogysem kellett volna.*”⁴⁴ Időnként

⁴⁰ Hallerről lásd Szabó 2007, 2008.

⁴¹ Haller 1862: 103.

⁴² Erre a következtetésre jut Szabó és S. Sárdi is: Szabó 2008: 174; S. Sárdi 2010: 368–370. Utóbbi szerint „Meg kell azonban különböztetnünk a nyíltan, eleve nyilvánosságra szánt vagy sanda módon nyilvánosságra számító naplót attól, amelynek esetében az író mindössze tudja, hogy írása más kezébe is kerülhet, s alkalomadtán más is olvashatja. Aki ír, tudja, hogy az írás olyan, mint a kilőtt nyíl: nem lehet tudni, hol áll meg. És ezt tudták már a 17. században is, tanú erre a számos titkosírási naplórész, idegen nyelven írt vagy kivágott bejegyzés.” S. Sárdi 2010: 82.

⁴³ Haller 1862: 30.

⁴⁴ Haller 1862: 16.

elhatározást tesz: „Fogadtam, hogy bort nem iszom egy hónapig.”⁴⁵ Azonban két nappal később: „Eddig állottam meg bor nem ivást.”⁴⁶ Legközelebb egy kétnapos időszakhoz ezt jegyzi fel rejtjelezve: „Ittas, rosszul.”⁴⁷ Miként azt is elrejtí, amikor a fejedelem pikírtén arra céloz: a bort hamarabb megtalálná, mint egy könyvet.⁴⁸ Egyszer szexuális vágyaiért büntetéssel fenyegető álmát rejtí el: „Álmomban Mózes az égből leindulván és üstökön akarván ragadni, bűneimért fenyegetett, melyre megijedvén imádkoztam Istennek álmomban, és menten az felgerjedt bujaságtól megszüntem.”⁴⁹ Elképzelhető, hogy máskor is szexuális tartalmú megjegyzést titkosított, a szemérmes szövegkiadó ugyanis – filológushoz méltatlan módon – két alkalommal is eltekintett rejtjelezett részek közlésétől.⁵⁰ A sifírozandó titok mindenesetre Haller számára a magánélet: *privacy*.

Hasonlóképpen a magánélet részletei és a személyes titkok rögzítésére szolgálnak Szaniszló Zsigmond (c. 1655 – c. 1721) naplójának rejtjelezett bejegyzései.⁵¹ Szaniszló, aki Torda megye jegyzője, majd főbírája volt, az 1682-től 1711-ig terjedő időszak szinte minden napjáról megemlékezett a naplójában, ami így életének pontos, de meglehetősen egyhangú összefoglalása. Az alábbi bejegyzések tipikusak a napló jellegére nézve:

„November

5: Attam az szíjgyártónak denar. 60 riskására s vászonra.

8. Külttem Mihályt az szekérral Komjáczegre, az zabot meghozta mintegy metr. 61, hozott káposztát is mint(egy) kétszáz főt.

11. Márton fejr lovan jött hozzánk. Mentem Komjáczegre.

13. Hajtattam meg az tehenet Polyanból. Eodem hozott Imre Miklósné fazakat...”⁵²

Amikor el akar valamit rejtteni, igen egyszerű monoalfabetikus titkosírást használ, de bizonyos betűk (f, h, k, l, z) változtatás nélkül kerülnek a titkosírásba.⁵³ A rejtjelezett részek – általában egy-egy szó – elszámolással kapcsolatosak („Vöttem 56 fl. széna árát”),⁵⁴ családi természetűek (a lánya házassága körüli gondok) vagy közkerkölcsbe ütköző események („Váradí Jánost egy asszonnyal együtt fogtam meg éjszaka”)⁵⁵. Olyan bejegyzés is előfordul, amelyben erkölcstelenség-

⁴⁵ Haller 1862: 25.

⁴⁶ Haller 1862: 25.

⁴⁷ Haller 1862: 69.

⁴⁸ Haller 1862: 49.

⁴⁹ Haller 1862: 38.

⁵⁰ Haller 1862: 31, 44. Hogy ezeken a helyeken Haller szexuális tartalmú megjegyzéseket tesz, csupán a saját feltételezésem. Ugyanerről lásd Szabó 2008: 412–413, no. 1336.

⁵¹ Torma (szerk.) 1889–1891. Lásd még: S. Sárdi 2010: 531–533.

⁵² Torma (szerk.) 1889–1891: 1889. 247.

⁵³ Titkosított részek: Torma (szerk.) 1889–1891: 1889. 505, 506, 518, 715, 718; 1890. 85–86, 88; 1891. 290.

⁵⁴ Torma (szerk.) 1889–1891: 1889. 518.

⁵⁵ Torma (szerk.) 1889–1891: 1889. 505.

get említ, mégsem titkosítja („Ugyanott kötettem meg egy kurvát”),⁵⁶ időnként pedig káromkodást hagy meg nyílt szövegnek („vagy mi a kurvaanyja”).⁵⁷

A napló legmeglepőbb titkosítása egyszerre családi természetű és közerkölsbe ütköző eseményről szól. A történet 1693. február 5-én kezdődik, amikor Szaniszló feljegyzi, hogy a kamaraispán, Miksa István és több barátja feleséges-tül náluk vendégeskedett. Amint írja: „vígán laktunk, Istennek hála.” Egy pár hónap múlva azonban ugyanehhez a naphoz, az előző szöveget folytatva odaírta: „melyet felette megbántam azután.” Majd így folytatja latinul: „aki nem akar vétkezni, elkerüli az alkalmat.”

Vajon miért bánta meg a vendégeskedés vigasságát és mire fel ez az erkölcsi ítékezés? A választ egy későbbi, április 30-i bejegyzés kínálja: „Értettem, hogy az *kamaraispán az feleségemmel hált*. Uram, szent fiadért ne hagyj magamnak, segélj meg! Jól végére nem mehettem.” Hogy mikor lépett félre Szaniszló felesége, nem teljesen világos, valamikor a február 5-i, túl jól sikerült vendégeskedés és az április 30-i leleplezés között történhetett. Az esemény Szaniszló számára minden bizonynyal még megrázóbb volt, mint e néhány mondatból kitűnhet. A napló egy kicsit későbbi, július 8-i bejegyzése szerint Szaniszló felesége kislánynak adott életet: „Virradólag inter 1 et 2 horas atta Isten ez világra az én küs leányomat, Jutkát; kit is neveljen ő felsége az igaz hütben, ecclesiája épületire, szent fia szerelméért. Amen!”⁵⁸ Az inkriminált éjszakán Szaniszló felesége a várandósságnak valahol a negyedik és a hetedik hónapja közt lehetett. Ha az utóbbi, meglehetősen domborodhatott már a hasa.

Haller borívása és álmai, Szaniszló feleségének kalandja, de akár Balassi vulgáris megjegyzése úrrá válásának módjáról – mind olyan esetek, amelyekre igaznak tűnik Georg Simmel megfigyelése: a titkolózás gyakran nem egyszerűen elrejtett információ, hanem a szegény jele, társadalmi normák áthágásának dokumentálása.⁵⁹

Megfigyelésünk, hogy a naplók titkosításai magánéletre (*privacy*) vonatkoznak, természetesen nem minden naplóra igaz. Létezik a kora újkori magyarországi naplóknak egy olyan kategóriája, ami nem ilyesmiről szól: a napi rendszerességgel rögzített követi diáriumok, amelyek célja, hogy a hivatalos követi jelentéshez rögzítsék az adatokat. Rákóczi minden megbízottjának meghagyta, hogy követségéről részletes naplószerű feljegyzést készítsen,⁶⁰ Thököly egy követének azt is hozzátette, hogy a diáriumra épülő jelentésben, a „memorialéban is cum magna cautione, clavissal” írjon.⁶¹ Thököly és Rákóczi követeinek naplói tehát nagy mennyiségben készültek, de Pápai Gáspár és János vagy Inczédi Pál és

⁵⁶ Torma (szerk.) 1889–1891: 1890. 84.

⁵⁷ Torma (szerk.) 1889–1891: 1891. 270.

⁵⁸ Torma (szerk.) 1889–1891: 1890. 85–86. Felesége szülése: 87.

⁵⁹ Simmel 2011: 99.

⁶⁰ Benda (szerk.) 1963: 37.

⁶¹ Thaly (szerk.) 1873: 614.

Mihály, azaz olyan követek, akik leveleikben gyakran használtak titkosírást, naplókban rendszerint nem sifírozotak.⁶²

Találunk azonban rejtjelezett részeket Thököly két emberének, Bay Mihálynak és Sándor Gáspárnak a naplóiban. E két napló összekötve maradt meg az Erdődy család vasvörösvári könyvtárában,⁶³ ahol Thaly Kálmán talált rájuk és publikálta őket.⁶⁴ Bay Mihály 1692 novembere és 1693 februárja között vezetett, valamint Sándor Gáspár 1693. elején egy hónapig vezetett naplói nem a titokfogalmuk izgalmas jellege miatt érdekesek számunkra. A szövegek valójában követi útjaik részleteit tartalmazzák, a titkosított bekezdések pedig diplomáciai tárgyalásaik bizalmasabb részletei. Sokkal érdekesebb ugyanakkor technológiahasználatuk. Sándor egyetlen egyszer sifíroz, egy kidolgozott homofonikus táblát használ.⁶⁵ Ezzel szemben Bay jelentősen hosszabb naplójában számos alkalommal használ rejtjeleket, de mintha a naplórás közben tanulna bele azok alkalmazásába. A diárium korai, latin nyelvű részein mintha egy monoalfabetikus kódot követne, amelyről később kiténik, hogy valójában egy homofonikus kód bátortalan alkalmazása: minden betűnek csak az első megfelelőjét használja.⁶⁶ Később azonban egyre bátrabb lett, olykor magyar nyelvre váltott, használta a *homofonokat*, a szótagjeleket, a *nomenklatorokat* és az ékezetes betűket. A napló harmadik részében pedig félretette az addigra már alaposan tanulmányozott, szótagokat és *nomenklatorokat* is felvonultató rendszert és egy teljesen új, addig nem ismert homofonikus kódot vett elő.⁶⁷ Minden arra utal, hogy tanúi lehetünk, hogyan tanul bele egy felhasználó a kriptográfia technológiájába, hogyan adja fel kezdeti idegenkedő attitűdjét és hogyan sajátítja el a rejtjelezést magas fokon. Minthogy azonban a naplót hivatalos követi célra írja, magánjellegű megjegyzéseket hiába keresünk benne. Szintén hiába keresünk magánéletre vonatkozó megjegyzéseket Sándor Pál portai követ 1687 és 1690 között vezetett, egyébként személyes megjegyzésekben és ironikus megfigyelésekben gazdag követi naplójának sifírozott részeiben⁶⁸ vagy Ráday Pál

⁶² A teljesség igénye nélkül: kiad. Szabó–Szilágyi (szerk.) 1860: 1–20; Benda (szerk.) 1963; Thaly (szerk.) 1873b.

⁶³ Bay Mihály naplója: MNL OL G 15 Caps. A.1. Fasc 24. fol. 75–124r. Sándor Gáspáré: MNL OL G 15 Caps. A.1. Fasc 24. fol. 1–28.

⁶⁴ Thaly (szerk.) 1868; Bay naplórészletei: 579–627, 646–650; Sándoré: 651–708. Lásd még: S. Sárdi 2010: 310–311, 519–520.

⁶⁵ Thaly (szerk.) 1868: 691.

⁶⁶ A napló elején (485–486) még monoalfabetikusnak tűnik a kód (A: 95, B: 94, E: 91, de AE-nek külön jel: 74) kevés *nomenklatorral* (ministri: 205, reiz-effendi: 333), később (493) megjelennek a *nomenklatorok* és a magyar betűk (Transylvania: 241, Ö: 72). Azután (494) az addigi latin szöveg átvált magyarba, a betűk jelei megszorodnak (A: 95 és 15, E: 91 mellett 11 is, újabb *nomenklatorok* tűnnek fel), mintha írója elkezdene egyre bátrabban használni a rendszert; még később pedig elkezdi a *homofonok* mellett szótagokat is használni. A második kötetben (510. oldaltól) ugyanez, de még fejlettebb a módszer, nagyon sok szótaggal, ugyanígy: 516–517. (fol. 99v–100) oldaltól, ahol az ö-nek is külön jele lesz.

⁶⁷ Thaly (szerk.) 1868: 537-től (fol. 109) megint megváltozik a rendszer, új számok felelnek meg a betűknek (például A: 2, 3, 4).

⁶⁸ Jakab (szerk.) 1874.

1705-ös lengyel és svéd követségének rejtjelezett bekezdéseiben.⁶⁹ Ráday önéletírása személyesebb, ez azonban nem tartalmaz titkosírást.⁷⁰

* * *

Annak ellenére, hogy a fennmaradt forrásanyag jelentős része a politika területére tartozik, a kriptográfia korántsem maradt kizárólag a diplomácia eszköze, a nagypolitikától távoli szereplők is alkalmazták mindennapi életük során. Nem volt szükségképpen a férfiak privilégiuma sem, több forrás is arra utal, hogy a politikával több-kevesebb kapcsolatban álló nők is kezelték *clavis*okat. Az egyetlen szelekciós szempontot az jelentette, hogy a rejtjelhasználat értelem-szerűen írástudók privilégiuma volt.

Ahogy a felhasználók sem voltak szükségképpen politikusok, úgy a sifrírozás célja sem volt szükségképpen politikai: a magánélet, a (rejtett) szerelmi kapcsolat, az intim barátság, a szégyen, a mértéken felüli alkoholfogyasztás, a félelem, a családi konfliktusok vagy az erkölcsi kihágások titkosítására egyaránt adódnak példák. Ahogyan pedig módszeresen végignézzük a titkosított és nem titkosított szövegrészek viszonyát, az eddignél jelentősen részletesebb betekintést nyerünk a múlt szereplőinek titokfogalmába. A titkolózásnak (*secrecy*) és a magánszféra védelmének (*privacy*) fokozati kategóriáit azonosítottuk: a legkritkább esetben volt valami teljesen elrejtve, a források inkább úgy viselkedtek, hogy maguktól csupán valamilyen fokú megértést tettek lehetővé, ennél behatóbb megértéshez pedig komolyabb erőfeszítésre volt szükség. Találkozhatunk olyan forrásokkal, amelyek bizonyos információkat kódoltak ugyan, a kód kulcsát azonban – egy másik oldalon – maguk kínálták fel az olvasónak. Alkalmaztak olyan titkosítást, amely csak a tanulatlan hírvivőt vagy a szövegbe illetéktelenül betekintőt zárta ki az olvasók köréből, ám a gyakorlott írástudó ellen nem kínált védelmet; de olyat is, amely professzionális kódfejtőkre is fel volt készülve. Amint a titok dekódolhatósága, úgy a titokhoz való hozzáférés is fokozatos volt, az egyik közösségnek könnyebb, másiknak korlátozottabb volt a betekintése az adott levélbe, kódexbe, naplóba, üzenetbe.

FORRÁSOK

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (DRERL)

C64-4d2-25 A Rákóczi-szabadságharc titkosíráskulcsai.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

G 15 II. Rákóczi Ferenc levéltára. Emigrációba vitt rész.

P 398 Károlyi család levéltára, Rákóczi kor iratai.

Mf. 8620. A Modenai Levéltárban őrzött titkosírástos levelek mikrofilmmásolatai.

⁶⁹ Benda (szerk.) 1963: 284–296.

⁷⁰ Benda (szerk.) 1963: 35–42.

- Benda Kálmán (szerk.) 1963: *Pápai János törökországi naplói*. Budapest.
- Eckhardt Sándor (szerk.) 1951: *Balassi Bálint összes művei*. Budapest.
- Gergely Sámuel (szerk.) 1905: *Teleki Mihály levelezése I. 1656–1660*. Budapest.
- Gergely Sámuel (szerk.) 1906: *Teleki Mihály levelezése II. 1661–1663*. Budapest.
- Gergely Sámuel (szerk.) 1907: *Teleki Mihály levelezése III. 1664–1666*. Budapest.
- Haller Gábor 1862: Naplója. 1630–1644. In: Szabó Károly (szerk.): *Erdélyi történelmi adatok* 4. kötet. Kolozsvár, 1–103.
- Jakab Elek (szerk.) 1874: Sándor Pál konstantinápolyi naplója. *Magyar Történelmi Tár* (19.) 162–194.
- Nagy Iván – B. Nyáry Albert (szerk.) 1877: *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából 1458–1490*. III. Budapest.
- Stoll Béla (szerk.) 1974: *Balassi Bálint összes versei*. Budapest.
- Szabó Károly – Szilágyi Sándor (szerk.) 1860: *Inczédi Pál naplója (1660–1697)*. (Történeti emlékek a magyar nép községi és magánéletéből 2.) Pest, 1–20.
- Thaly Kálmán (szerk.) 1868: *Késmárki Thököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai. 1686–1705*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 23.) Pest.
- Thaly Kálmán (szerk.) 1873a: *Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Budapest.
- Thaly Kálmán (szerk.) 1873b: *Történelmi Naplók*. (Monumenta Hungariae Historica Scriptorum 27.) Budapest.
- Thaly Kálmán (szerk.) 1873c: Bay Mihály és Pápai Gáspár naplója Tatárországban. *Századok* (7.) 538–552, 603–618.
- Torma Károly (szerk.) 1889–1891: Szaniszló Zsigmond naplói (1682–1711). *Történelmi Tár* (12.) 230–269, 503–522, 708–727; (13.) 77–101, 307–327, 493–510, 757–770; (14.) 267–295.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Benda Kálmán 1954: Ráday Pál politikai iratai 1703–1711. *Levéltári Közlemények* (25.) 141–151.
- Dulong-Sainteny, Claude 1982: Les signes cryptiques dans la correspondance d'Anne d'Autriche avec Mazarin, contribution à l'emblématique du XVIIe siècle. *Bibliothèque de l'école des chartes* (140.) 61–83.
- Kokas Károly – Szijj Ferenc 1981: Megjegyzések Tóth István Árgirus-cikkéhez (Az Árgirus-széphistória szerzőjéről). *Filológiai Közöny* (27.) 320–331.
- Kovács Ilona 1995: Exil et Littérature: La période 1711–1735 dans l'oeuvre de François II Rákóczi. *Cahiers d'études hongroises* (7.) 20–28.
- Köszeghy Péter 2008: *Balassi Bálint, Magyar Alkibiadész*. Budapest.
- Láng Benedek 2011a: *A rohonci kód*. Budapest.
- Láng Benedek 2011b: Az emberek titkai: A rejtjelezés társadalomtörténete Magyarországon. *Korall* (12.) 43. 174–189.
- Láng Benedek 2013: A tudásátadás útjai a magyarországi kriptográfiai gyakorlatban. *Századvég* (67.) 4. 115–137.
- Láng Benedek 2014: A rejtjelezés technológiájának használata Magyarországon az 1700 körüli években. *Aetas* (29.) 86–111.

- Markó Árpád 1936: A versíró Rákóczi. *Magyar Könyvszemle* (26.) 259–264.
- Révay Zoltán 1974: *II. Rákóczi Ferenc és korának rejtjelezése (XVIII. század)*. Budapest.
- Révay Zoltán 1978: *Titkosírások. Fejezetek a rejtjelezés történetéből*. Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes 1999: A tájékoztatás hatalma. In: Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás (szerk.): *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Eger, 9–31.
- S. Sárdi Margit 2010: *Napló-könyv: magyar nyelvű naplók 1800 előtt*. Kézirat, <http://www.balassikiado.hu/BB/NET/SM.pdf> – utolsó letöltés: 2013. június 10.
- Simmel, Georg 2011: A titok és a titkos társadalom. In: Simmel, Georg: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest, 84–103.
- Szabó András Péter 2007: Haller Gábor naplójának forrásai. In: Balázs Mihály – Gábor Csilla (szerk.): *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban: A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27. Kolozsvár*. Kolozsvár, 409–430.
- Szabó András Péter 2008: *Haller Gábor – egy 17. századi erdélyi arisztokrata életpályája*. (PhD-disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/szaboandras/diss.pdf> – utolsó letöltés: 2013. június 10.
- Thomasivskij István 1912: Adatok II. Rákóczi Ferenc és kora történetéhez. *Századok* (46.) 113–127.
- Tóth István 1978: Balassi Bálint és az Árgirus-széphistória szerzősége. *Filológiai Közlöny* (24.) 155–194.
- Tusor Péter 2003: Pázmány bíboros olasz rejtjelkulcsa: C.H. Motmann 'Residente d'Ungheria': A római magyar agenzia történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* (116.) 535–581.
- Tüskés Gábor – Kovács Ilona – Köpeczi Béla (éd.) 2004: *Correspondance de François II Rákóczi et de la palatine Elżbieta Sieniawska 1704–1727*. Budapest.
- Vadai István 1991: Két XVII. századi titkosírás megfejtése. In: Ötvös Péter (szerk.): *Pálffy Kata leveleskönyve: Iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez (1602–1606)*. Szeged, 183–189.
- Vadai István 2011: Titkosírás. In: Kőszeghy Péter – Tamás Zsuzsanna (szerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. XII. kötet. Budapest, 60–65.
- Vámos Hanna – Vadai István 2013a: Pázmány Péter és I. Rákóczy György titkosírása. In: Ajkay Alinka – Bajáki Rita (szerk.): *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*. Vác, 461–479.
- Vámos Hanna–Vadai István 2013b: Kuruc titkosírások megfejtése. In: Mercs István (szerk.): *Kuruc(kodó) irodalom: Tanulmányok a kuruc kor irodalmáról és az irodalmi kurucokról*. Nyíregyháza, 209–221.

Granasztói György

A kora újkori város területe mint közösségi cselekedet: Nagyszombat példája

Az elmúlt években megnőtt és a korábbiakhoz képest módosult is a történelmi érdeklődés a térbeliség problémái iránt, különösképpen a várostörténetben.¹ Ennek már a hazai szakirodalomban is tapasztalhatóak a jelei.² A városi tér egyszerre jelenik meg filozófiai problémaként, társadalomtörténeti, illetve kulturális, antropológiai jelenségként hol a maga fizikai, hol mentális valóságában³ és történetelméleti eszmefuttatások tárgyaként is felbukkan.

Ezek tanulságait összegezve eléink rajzolódik az újabb történelmi értelmezések jellegzetes városi tere. Fizikai mivoltában ezt a teret magántulajdonban lévő vagy köztéri rendeltetésű épületek, háztömbök, utcák, beépítetlen térségek alkották. A történelmi várost az esetek túlnyomó részében falak vették körül, a fizikai, jogi és szimbolikus értelemben körülhatárolt tér pedig a lehetőségek és a korlátozások színterét jelentette a családi, a társadalmi, a gazdasági és a kulturális életben. Az idelátogató, különböző állású, származású idegenek számára a város egyszerre volt csábító és taszító, amit fokozott a különleges hatást keltő magán- és középületek látványa. A lakosság vagy az uralkodó hatalom felvonulásai, az elitek egyéb reprezentációi, a különböző vásárok és piacok nyüzsgése a városi térben még tovább növelte annak a sűrű életnek a benyomását, ami a szűk helyen tömörülő lakosság életeleme lett. A városlakók mellett, hogy családi és rokoni kapcsolatok hálójában éltek, tagolt társadalmi hálózatokat alkottak vagyoni különbségek, foglalkozás, vallás, származás és egyéb kötődések szerint. A városi tér így válik a kutatásban és a gondolkodásban egyszerre fizikai, társadalmi és kulturális térré, így kapcsolódnak össze a mentális és szimbolikus terek, a metaforikus nyelvi reprezentáció, az identitás különféle terei stb.

Korábbi tanulmányaink megmutatták, hogy az a tér, amelyet Nagyszombat középkori eredetű falai határoltak, sajátos társadalmi gyakorlat területe volt a 16–18. században.⁴ Természetesen ez minden hasonló társadalmi térhasználat-

¹ Például Arnade-Howell-Simons 2002; illetve a 2008-ban, Lyonban rendezett 9. Nemzetközi Várostörténelmi Konferencia 6. szekciója *Urban Society as a Producer and a Product of Space. Historians of the City and Henri Lefebvre after 35 years* címmel. Lásd www.eauh.eu (utolsó letöltés: 2014. október 15.)

² Á. Varga (főszerk.) 2009.

³ „Közelebb jutunk a dolog lényegéhez, ha egyszer tüzetesen szemügyre vesszük a legkülönbözőbb városnarratívákat, melyek a város eltérő olvasataiba engednek számunkra bepillantást; az egyes »városszövegek« elemzése ugyanis feltárja azokat a perceptuális és ideológiai kategóriákat, melyek közvetlenül hatnak a térhasználat és a térképzés sokrétű napi gyakorlatára.” Gyáni 2007: 6.

⁴ Granasztói 2003, 2004, 2008.

ról elmondható, de a várostörténeti érdeklődés még akkor is sajátos korlátokba ütközik, ha a forrásadottságok ebből a szempontból hasonlóan szerencsések, mint Nagyszombat esetében. Ez indokolhatja, hogy saját kutatásunk, ideértve a korábbi, Kassára vonatkozót is, nem lett az új, most jellemzett érdeklődés előfutára.⁵ Ez itt nem a *captatio benevolentiae* pillanata. Említett tanulmányaink nehezen illeszthetők valamelyik új áramlatba. Problémafelvetéseiket tekintve inkább peremhelyzetűnek minősíthetők a városi térrel kapcsolatos, mozgósító erejű diskurzusokhoz képest.

Mindemellett Nagyszombat részletes adójegyzékei, amelyek közül összesen ötöt használtunk korábban, különleges lehetőségeket kínálnak a társadalom térfoglalási törekvéseinek megismeréséhez. A források olyan adatgyűjtéshez hasonlítanak, amelynek készítői házról házra haladva számos kérdést tettek fel, hiszen így írták le az adófizetők közösségét. Ráadásul kérdéseiket az egyes években lényegében meg is ismételték. Minthogy teljességre törekedtek, az efféle jegyzékeket mai gondolkodásunk szerint a városi közösség által kifejlesztett eszköznek lehet tekinteni, amely időről időre felvételeket készített a városról. Persze maguk a készítők aligha voltak ezzel tisztában.

A mozaik kockái a házak, elhelyezkedésük rajzolata pedig jellemző arra, ahogy az emberek elfoglalták a város területét. Ez mindenképpen különleges adottság a társadalomtörténész számára. Meg kell jegyezni, hogy nagyon sok európai városban született hasonló, azaz a terület házankénti bejárásával adóztatás céljára készült leírás. Tény, hogy a várostörténeti kutatásokban, itthon és külföldön is, az adójegyzékek régóta kitüntetett forrásai voltak a gazdaság és népesedés folyamata iránti érdeklődésnek.⁶

Különös azonban, hogy a történeti kutatás alig foglalkozott eddig azzal, hogy az adójegyzékek tükröznek-e valamit a térhasználat társadalmi gyakorlatával kapcsolatban. Túl könnyű magyarázatnak látszik, hogy a várostörténészek statisztikai érdeklődésének hőskorában a jegyzékek adatai a maguk egzaktágában látszóttak jelentősnek. Akkoriban valóban úgy tekintettek rájuk, hogy kellő heurisztikai elemzés után a valóság számszerű leképezését hasonlóképpen teszik lehetővé, mint a korabeli természettudományos mérések. A klasszikus, statisztikára épülő várostörténeti tanulmányok naiv kvantifikációs törekvések alkotásai.⁷ Régészeti, műemlékvédelmi vagy építészettörténeti tanulmányokban viszont, különösképpen az utóbbi évtizedekben, már erőteljesebben jelent meg az az érdeklődés, amelyet topográfiaiként vagy morfológiaiként lehet jellemezni. A tárgyak pontos elhelyezése a térképen a leíró jellegű kutatások, feltárások nélkülözhetetlen feltevése, ám nem vezet el általában a társadalmi folyamatok térbeliségének antropológiai igényű elemzéséhez. Hasonló a helyzet az építés- és építészettörténeti,

⁵ Granasztói 2012.

⁶ Az adójegyzékek forrásértékéről: Granasztói 2012: 33–35.

⁷ A klasszikus összefoglalás a várostörténetben használatos adójegyzékek természetéről: Mols 1954–1956.

sőt bizonyos történelmi megközelítésekkel is. A morfológiai érdeklődés lényegét tekintve különbözik a szociológiai inspirációjú társadalomtörténetitől.⁸

Így szembesülünk tehát azzal a problémával, hogy a történezeseket nem különösebben érdekelték a terület kisajátításának azok a módjai, amelyeket a középkori és kora újkori városi adójegyzékek tükröznek. A térhasználat társadalmi gyakorlata iránti mérsékelt érdeklődés a jelenkori társadalom-felfogás sajátos következménye. Márpedig éppen ebben játszik döntő szerepet, hogyan gondoltak korábban a várostörténezesek a társadalomról, különösképpen annak térhasználatáról. Most, itt és a továbbiakban abból indulunk ki, hogy a hely, ahol az adójegyzék cselekménye játszódik, egy sajátos eszközzel jellemzett, lényegében a város polgárközösségének szemléletmódja szerint megkonstruált terület. A kinyert adatok tükrében a forrás ebből ad vissza valamit.

A klasszikus várostörténetet azonban, mint látjuk, ez a szempont alig érdekelte. A kritikai megjegyzés lényegét tehát úgy fogalmazhatjuk meg: a várostörténet hagyományában nem magától értetődő, hogy az ember mint társadalmi lény tevékenysége kölcsönhatásban van az általa használt hellyel és területtel.⁹ Ennek a nem-értésnek is van persze hagyománya. A hagyomány része az az igény, hogy a várost a térben valamilyen fogalmi egység jegyében lehessen elképzelni. A terület passzív tényező, mert emiatt a város mint fogalmi egység kellékeként jelenik meg. Ebben a hagyományos felfogásban a terület olyan topográfiai szempont, amely a gazdasági-társadalmi-politikai folyamatokhoz kötődik. Más szóval a hagyományos felfogás szerint a társadalmi folyamatok tere afféle foglalat, konténer, medence, amelyben ezek zajlanak, így a folyamatok térbelisége ebben a passzív bekeretezettségben fejeződik ki. A térkép szerepe az lenne tehát, hogy a lehető legpontosabban mutassa meg, hol vannak a szóba került helyek. Például azok, amelyeket a városiak kiválasztottak maguknak valamilyen tevékenység számára.

Az alább következő fejtegetések más ösvényen haladnak. A kiindulópont a következő: a szemléletbeli különbséget úgy lehet érzékeltetni, ha azt állítjuk, hogy nemcsak az ember választja a helyét, hanem a hely is választja az emberét.

A társadalmi térhasználat iránti sajátos statisztikai-kartográfiai érdeklődés, mint például az, amely a nagyszombati forrásokra alapozott, egy nem magától értetődő elméleti megfontolásból indul ki. Azt tételezi fel, hogy a folyamatok megértéséhez azért nélkülözhetetlen annak a területnek az elemzése, amelyen ezek végbemennek, mert kölcsönhatásban vannak. A terület ebben a felfogásban gyakorlat, amely jellemzője és alakítója is a társadalmi folyamatoknak.

Amikor a város területét emberi tevékenység eredményének tekintjük, akkor ezt a területet olyan folyamatként fogjuk fel tehát, amely sokoldalú, ellentmondásos kölcsönhatások következménye. Kulturális gyakorlatok helyi, területi jel-

⁸ Lásd például a *Morphologie urbaine* című kötetet: Merlin (ed.) 1988. A történelmi problematika ebben a megközelítésben mellékes, a telek formai változékonysága kerül előtérbe, annak vizsgálata tehát cél lesz eszköz helyett. Példa erre a kötetben az erdélyi Medgyest bemutató tanulmány: Tanase 1988: 181–197.

⁹ Granasztói 2009.

legzetességeiként a társadalmi kapcsolatok olyan dinamikáját képzeljük magunk elé a városban, amely a terület változtathatóságát és sokféleségét foglalja magában. Ebben a mindig saját helyéhez kötött emberi együttlétben egyenlőtlenségek vannak, egymástól különböző és egymásnak ellent is mondó változások mennek végbe, amelyek saját terekben zajlanak. Így a város területének elemzése nemcsak látlelet, leírás, hanem összefüggések olyan elemzése is, amelyben a területiség meghatározó szerepet játszik.

Az eddigiekből következik, hogy az ember és az általa elfoglalt és használt terület kölcsönhatásainak történeti elemzése csak abból indulhat ki, amit a források tartalmaznak.¹⁰ A rendelkezésre álló források jellege tehát meghatározó, amikor a területet a rajta zajló emberi tevékenységek következményének és azokkal szoros kölcsönhatásban lévőnek igyekszünk tekinteni, ezért kell azt állítani, hogy a város területe az adott időpontban a felhasznált források tükrében létezik a történeti kutatás számára.

Mint hogy maguk a források természetesen saját koruk alkotásai, nyilvánvaló, hogy ez a felfogás a vizsgált korszak nagy premisszáihoz is igazodik. Így nem lehet elvonatkoztatni attól, hogy a premodern társadalmakban a helyhez kötöttségnek mások a megnyilvánulásai, mint napjainkban. A közlekedés és az adatnyerés, adatforgalmazás módjai például alapvetően megváltoztak. Ez a körülmény döntő, amikor a vizsgálat alapjai az adójegyzékek, hiszen készítői gyalog járták be a területüket a helyszíni adatgyűjtés céljából. Egyebek között azért is, mert a mai szemlélet nyelvén kifejezve a nagyszombati polgárság kora újkori adóztatása a területet a tőke, a munka, a gazdasági szerkezet változásai, továbbá társadalmi kapcsolatok és konfliktusok nyilvánvaló vagy rejtett következményeinek tekinti.

Nagyszombatnak az adójegyzékekből kirajzolódó története azért sajátos, mert egyrészt a társadalom által kialakított és használt terület változásai kerülnek a középpontjába, másrészt azért, mert ehhez a források által képviselt eszköz kínálja a megoldást. Maga az eszköz a városi polgárság közösségfelfogását jeleníti meg. A tér kisajátításának jellegzetes gyakorlata a polgárság közösségére jellemző, ezért a terület használatának ebből a történetből kibontakozó módja általános következtetések levonását teszi lehetővé a középkor végi, kora újkori városról. Az elméleti keretek az európai városi közösségek kibontakozásának folyamatába illeszkedve rajzolhatóak meg, Nagyszombat város társadalmi terének elemzése és az ebből adódó általánosítások tehát azokhoz is kapcsolódnak.

Indokolt utalni erre a körülményre azért is, mert a 16–18. századi nagyszombati adójegyzékek széles körben használatos, közismert többváltozós statisztikai és kartográfiai eljárásokkal kerülnek elemzésre.¹¹ Ezek az eljárások természetesen más igényekkel, másfajta elemzések eszközeiként is használhatóak,

¹⁰ Filozófiai értelemben a tér kanti, továbbá karteziánus felfogása mellett lehetséges egy harmadik, társadalmi felfogás is, amelynek elméletei Leibnizig és Durkheimig nyúlnak vissza. Nyilvánvaló, hogy a két első megközelítés nem képezheti fejtegetéseink tárgyát.

¹¹ Az eljárások segítségével kapott eredményeket és következtetéseket külön tanulmányban fejtjük ki, de jó néhányat már korábban publikáltunk: Granasztói 2004, 2008.

Az eddigieket elméleti keretbe kell helyezni, amihez, mint utaltunk rá, a város-történeti szakirodalom nem kínál megoldást.¹⁵ Ellenben a társadalomtudományokban bekövetkezett úgynevezett kulturális fordulat (*cultural turn*) felvetései nyomán a térértelmezési problémák új megvilágításba kerülhetnek. Azok az adatok ugyanis, amelyek például a nagyszombati, egyébként a térbeliséggel semmilyen módon sem foglalkozó hagyományos gazdaság- és társadalomtörténeti megközelítéseket támasztották alá, másfajta értelmezéseket is lehetővé tesznek.¹⁶

A hagyományos felfogást bírálva az imént azt állítottuk, hogy nemcsak az ember választja a helyét, hanem a hely is választja az emberét. A különbséget az állítás kifejezi ugyan, de kevés az elméleti megfontoláshoz. A társadalmi térhasználat újfajta értelmezéséhez azokból az impulzusokból kell kiindulni, amelyek a kulturális fordulathoz kapcsolódva, sőt azt előidézve a filozófia, valamint a földrajz felől érkeztek a közelmúltban, és amelyek az úgynevezett *spatial turn* létrejöttében is szerepet játszottak.¹⁷

A térszemlélet, a térfogalom új felfogásáról az 1980-as évek közepe óta van szó a társadalom- és kultúratudományokban. A térbeli fordulat élén elsősorban angol és amerikai városföldrajzosok, humánföldrajzosok állnak: David Harvey, Derek Gregory, Steve Pile, Doreen Massey, Edward Soja és mások.¹⁸ A politikai változások, a kétpólusú világrend megszűnése, a határok megnyitása, a globális tendenciák megnövekedett jelentősége, a tér sűrűsödése (a sebesség fogalmának gyökeres átalakulása), a helynélküliség problémája a territorialitással szemben új, kritikai gondolkodást helyezett előtérbe. Ez azt kérdezi többek között, hogy mit jelent a tér társadalmi megalkotása, a kulturális tevékenységek helyhez kötése, a tér változtathatóságát magában foglaló társadalmi gyakorlat.

Az új, posztmodern geográfia hívei egy nem-territoriális kötődésű térmegértést helyeznek előtérbe, ami szerintük egyebek között csökkenti a kulturális antropológia vezető szerepét a társadalomtudományokban.¹⁹ Henri Lefebvre „a tér teremtéséről” szóló könyve van annak a gondolatnak a háttérben, amely szerint a társadalmi igazságosság mindig összefüggésben van a tér szerveződésével. Lefebvre és követői a hétköznapi élet jelenségeinek térbeliségét kutatva elméleteiket arra építik, hogy a természetes, abszolút tér jóval bonyolultabb térbeliségekké alakul, mert a tér társadalmi alkotás vagy legalábbis bonyolult társadalmi konstrukció.²⁰

Lefebvre a fizikai, a mentális és a társadalmi tér közötti egység elméletének megalkotására tett kísérletet abból kiindulva, hogy a táj, a vidék, a város terének

¹⁵ A várostörténet térszemléletéről, Pirenne, Weber és a chicagói iskola felvetéseiről: Granasztói 2009: 217–220.

¹⁶ A nagyszombati adójegyzékekből hagyományos felfogásban kielemezett adatok felhasználásának legjobb példáit Stefan Kazimir alapos tanulmányaiban találhatjuk, amelyek 1961 és 1980 között keletkeztek. A város történetére vonatkozó bibliográfiára: Granasztói 2004: 135.

¹⁷ A társadalmi tér-probléma új felfogásának alakulásáról az angolszász világban: Crang–Thrift (eds.) 2000. A *spatial turn* német értelmezéséről: Bachmann-Medick 2008.

¹⁸ Kitchin–Hubbard–Valentine (eds.) 2004.

¹⁹ Soja 1989; Soja–Hooper 1993.

²⁰ Lefebvre 1974 (angolul: Lefebvre 1991).

leírásai önmagukban még nem jelenthetik a tér ismeretét. Nagy hatása valószínűleg azzal magyarázható, hogy kifejtette, miért különbözik a jelenkor „társadalmi tér-termelése” minden eddigi történeti korszakétól. Az imént már jellemzett nagyszombati társadalmi térhasználat problematikáját keretbe foglaló elméleti megfontolásokhoz azonban alig kínál megoldást.

Más a helyzet a térbeli fordulat másik nagy hatású előfutárával, Michel Foucault-val. Foucault Lefebvre-nél fogékonyabb a történetiség, különösen a város történetisége iránt.²¹ Egy Richelieu által 1631-ben alapított és a nagy bíboros nevét viselő város keletkezésével kapcsolatban rámutat, hogy annak létrehozásakor a római táborvárosok mintáját követték. Richelieu város alakját is egy építészeti modul, a négyszög határozta meg, amelyet az utcák kereszt alakban további négyszögekre osztanak (2. ábra). Foucault-nak feltűnik, hogy szükség esetén akár a négyszögek újabb négyszögekre bontásával lehet eljutni a szabályos alakú háztelkekig, amelyek az egyes háztömböket alkotják. Ez a rácsos felosztás Foucault úgynevezett panoptikus szemléletének központi problémája. Jegyezzük meg máris, a jelenlegi ismeretek szerint valójában Hippodamosz alkalmazta először azt az alapelvet, hogy a városi alaprajzot négyzetrácsos formában kell kialakítani.²² Alább majd még ki kell térni rá: nem véletlen az, hogy Foucault a római táborváros mintáját vette figyelembe.

Richelieunek, azon a helyen, ahol kiépült, nem volt említésre méltó előzménye. Ha volt is, a város tervének megrajzolásakor azt teljesen figyelmen kívül hagyták. A forma téglalap, amely észak–déli irányban 700 méter hosszú és 500 méter széles. A forma, a tájolás és a méret is Nagyszombatra emlékeztet, miközben a különbség igen jelentős. Richelieunek nincs központi főtere, az északi végén lévő nagyobb teret a Királyról, a hasonló nagyságú délit a Kardinálisról nevezték el, a mértani középpont egyszerű kereszteződés, itt szeli át az úgynevezett Kereszt utca a hossz tengelyt alkotó Nagy utcát.²³

Foucault azt emeli ki, hogy formáját Richelieu az alapító bíboros akaratának köszönheti. Ennek megfelelően az eredeti alaprajz szimmetriáján belül tudatosan alakított diszimmetriák vannak. Például a főút vonal mellett egyes utcák nagyobb téglalapokat határolnak, mások kisebbeket és a méretbeli különbségek, a város egyik végétől a másikig haladva, fokozatosak. Egyéb eltérések között említendő például, hogy a nagyobb négyszögekben főként lakóépületek találhatóak, a kisebbekben inkább kereskedelmi és iparos tevékenységek tömörültek. Itt van ma is az a Piac tér, amelyet eredetileg a bíborosról neveztek el. Itt volt kezdettől a fedett árucsarnok, az egyházi központ és a templom. A terület „architektúrálása” – ez

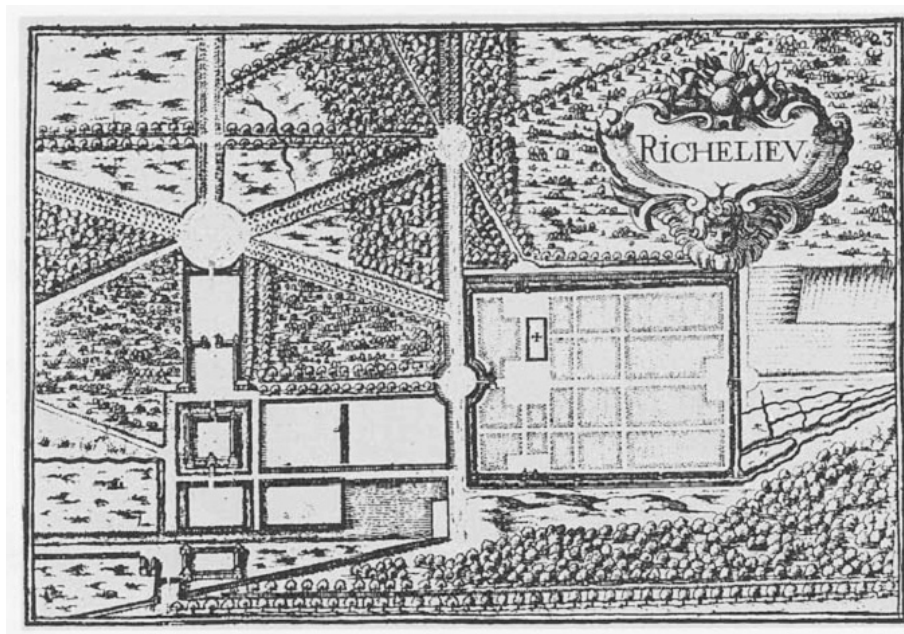
²¹ A továbbiakhoz Michel Foucault munkáit használom: Foucault 1975 (magyarul: Foucault 1990), különösen pedig Foucault 2004: 3–31.

²² E négyszögletes alaprajz egyforma méretű lakóterületeket biztosított háztelkenként és megvalósította a városi funkciók (középületek, kikötő, lakóterületek stb.) megtervezett térbeli elosztását is. Hippodamosz építészeti megoldásának legjobban ismert példája Milétoszé az i. e. 5. századból. Zádor–Genthon (szerk.) 1966: I. 389.

²³ Lavedan–Hugueney–Henrat 1981: 89; Terrien–Dien 2009: 133.

2.a. ábra

Richelieu város és kastélya egy 1634. évi metszeten (Terrien 2009: 23.)

2.b. ábra

Richelieu város (Indre-et-Loire, Franciaország) légi fényképe (Terrien 2009: 6.)

Foucault kifejezése és értelmezése – azt jelenti, hogy a város területén a fegyelmezés hozza létre az épületek rendjét. A rácszat cellái jól megfelelnek a várost alapító hatalom igényének, sőt egyenesen azt képezik le. A hatalom igénye modern társadalomfelfogást tükröz, egyének feletti, minden személyre kirott felügyeletet, ellenőrzést és büntetést jelent, így szándékozik biztosítani a normák érvényesülését az egyén modern társadalmi lénynek alakítása céljából.²⁴

Foucault felhívja a figyelmet a területhasználat és a társadalmi különbségek összefüggésére. A lakóhelyek városnegyedében, az északi, felső vég felé, ahol az utcák által határolt téglalapok nagyobbak, kétféle házat ismer fel. A nagyobb méretűek a Fő utcára vagy az azzal párhuzamos utcákra néznek és emeletesek, az ezekre merőleges utcák házai ellenben kisebbek és csak egyszintesek. A társadalmi státust, vagyoni helyzetet kifejező különbségeket Foucault szerint ez az egyszerű rendszer a fegyelmezés térbeli sokszorozódása által hozza létre. Ami azt jelenti – folytatja a gondolatot Foucault –, hogy az alapításkor zárt és üres térséget létesítenek, amelyen belül mesterséges sokféleségeket alakítanak a terület hierarchizálásával. A cél a fegyelmezés, a fegyelmezés rendjének alapegysége pedig az épület.²⁵

A 18. századi modern koncepció szerint alakított várost tengelyek, széles utcák szelik át, amelyek négy feladatot látnak el: a higiénia, az átszellőztetés feladatát, a belső forgalom zavartalanságát, a külső forgalmi tengelyekkel való harmonikus összeköttetést, végül a felügyelet és ellenőrzés funkcióját. Richelieunek egyébként – miként a más, ebben a korban alapított városoknak általában – nem volt már védőfala, míg a korábban megépült városfalak, még ha nem is rombolták le őket, idejétmúlttá váltak.²⁶ Tehát, hangsúlyozza többek között Foucault, a fegyelmezés kiépíti a teret, méghozzá úgy, hogy az alkotó elemek hierarchikusan és a funkcionalitás jegyében rendeződjenek el. Ismét rá kell mutatni arra, hogy Richelieu városának alapítása ebben az elméletben a modernség, a modern központosított hatalom kezdeteinek fontos példája. Egy birodalmi akarat lenyomata. Foucault emiatt tekinti előzményének a római táborvárost. Tudatos a választás és tudatos az is, hogy elhanyagolja az antik görög példákat.

Foucault elvitathatatlan érdeme, hogy elemezte a terület és az annak hierarchizálása közötti kapcsolatot. A Hippodamosz-féle rácsos városalaprásra is érvényes azonban, hogy az alapító akarat kihat és elzár egy területet a térből, amelyet azután egységes elvek, így geometriai szabályszerűségek szerint „architekturalizál”, sőt hierarchizál (3. ábra). Ilyen esetben az alapító nem egy nagy kiterjedésű terület felett uralkodó központi hatalom, hanem olyan, amely nagyjából a városra és környékére terjed ki. Az így jellemezhető antik görög és a középkori európai városok közötti hasonlóságra és különbségre Max Weber mutatott rá. A hasonlóság az, hogy a városlakók községbe szerveződtek. Ez a községi szerveződés olyan térszerkezettel jellemezhető, amelyet a helyben érvényes, saját jogrendszer érvényesítésével mesterségesen alakítottak ki. A területi szerveződésbe a teljes jogú polgár

²⁴ Foucault 1975; Rácz–Takács (szerk.) 2006.

²⁵ Foucault 2004: 19.

²⁶ Foucault 2004: 21–22.

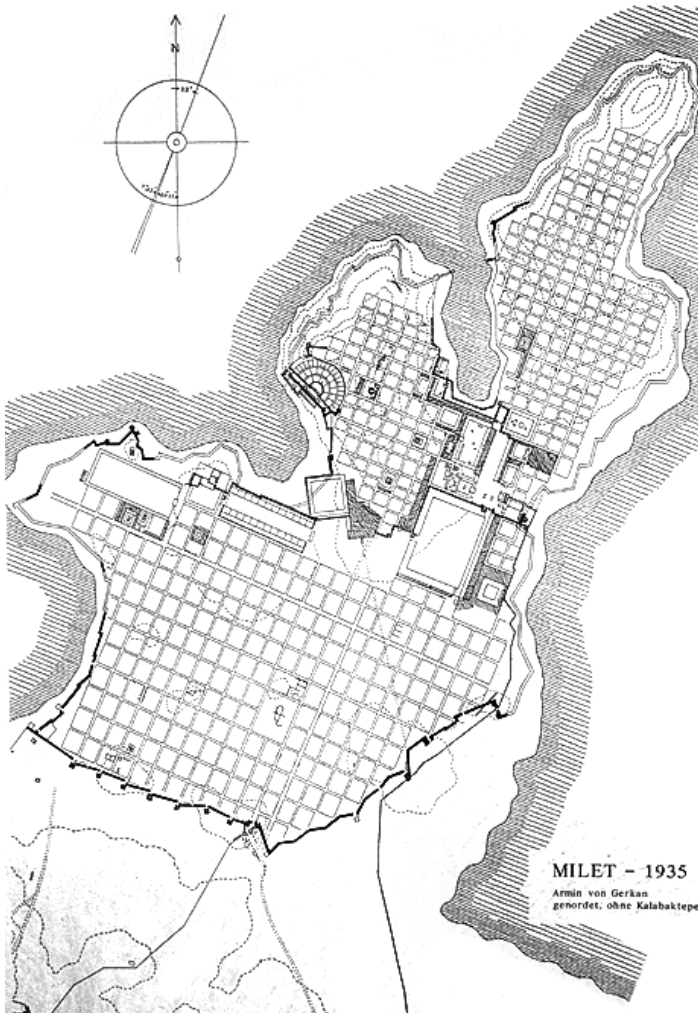
tartozott és társaival, akikkel jogtársak voltak, együtt alkották a polgárok közösségét. Ház népével együtt az ókorban és a középkorban a polgár volt ennek az alkotó egysége. Az alapvető elvi különbség a két formáció között az, hogy az antik városokban a polgárnak legitim, hagyományos szervezetbe kellett tartoznia: nemzetséghez, védszövetséghez, politikai törzsszövetséghez, amelyek mind rituális, kultikus alapokon nyugodtak, azaz a község nemzetségek, törzsek és más hasonló formációk szerint tagolódott. Az európai, középkori városokban a polgár ellenben

3. ábra

Milétosz hippodamoszi alaprajza

(Weber, Bertold F.: *Ausgrabungen in Milet*. 2002.

<http://www.ruhr-uni-bochum.de/milet/in/stadtplan.htm>, utolsó letöltés: 2014. október 18.)

egyénként csatlakozott a közösséghez, a polgár a község által lett a közösség része, megfordítva pedig a község csak a polgárok közössége által létezhetett.

A területhasználat társadalmi meghatározottsága Weber számára nem volt annyira érdekes, mint Foucault számára. Mégis az, hogy a középkori polgár közösséghez való tartozása alapfeltételének tekintette a háztelek tulajdonlását a kiváltságokkal védett városi közösség területén, döntő volt az európai premodern városképződés értelmezésekor. Ugyanolyan jelentős, mint a másik tétele, miszerint az európai városok egyedi sajátossága, hogy bizonyos különleges feudális jogokat kiváltságok formájában elbitoroltak területük feudális urától.²⁷

Saját nagyszombati problémafelvetésünk, amely a társadalmi területhasználat gyakorlatára vonatkozik, a Max Weber által kifejtett elméleti megoldásból kell, hogy kiinduljon. Webert azonban, az imént láttuk, a térhasználat társadalmi gyakorlatainak finomabb értelmezése nem foglalkoztatta. Michel Foucaultnak a modern város térhasználatát jellemző elemzése nem cáfolják a weberi, ideáltipikus városmodellt, hanem hozzásegítenek a modell mélyebb megértéséhez annak ellenére, hogy nem a középkori és a kora újkori, hanem a következő korszakra vonatkoznak.²⁸

Mindemellett a *spatial turn* egyik fő teoretikusának megközelítési módját óvatosan kell használni, amikor a nagyszombati forrásokból kiolvasható területhasználat gyakorlatát próbáljuk meg elméleti keretekbe illeszteni. Foucault filozófiai célú történeti elemzésének középpontjában a hatalom struktúrái állnak. Elemzése olyan eljárásokra, eszköztárakra irányul, amelyek a részletek megszervezése által képesek emberek sokaságát „fegyelmező” társadalommá (*société disciplinaire*) változtatni.²⁹ Foucault azért játszik különleges szerepet a térbeli fordulat mint újfajta szemlélet létrejöttében, mert a társadalom által elfoglalt tér használata és a fegyelmező hatalom által alkalmazott eljárások, eszköztárak között szoros kapcsolatot mutat ki. Elméletének meghatározó gondolata, hogy a szervező, megkülönböztető, osztályozó eljárások a fegyelmezés devianciáit figyelik és kezelik, afféle operátorokként szervezik és osztják újra a teret. Más szóval a felvilágosodás nagy reformjaihoz köthető fegyelmező és felügyelő technikák szabályozott és normalizált területet hoztak létre, a cellákból álló rácsos beosztást, amelyben a modern ember él. Ez a gondolat, amely lényegében a Foucault-féle panoptikus szemlélet magja, nagy hatású volt és napjainkra sem szorult háttérbe.³⁰

A téglalap alakú, fallal védett és egységes szabályrendszer alapján, több szakaszban kialakult, rácsos elrendezést eredményező nagyszombati telekrendszer

²⁷ Weber 1970: 248–249.

²⁸ Nem tartozik ide, de érdemes megjegyezni, hogy Foucault modellje megoldást kínál arra, amire Weber nem vállalkozott. Megérteti a különbséget a kettő között, egyben rávilágít arra, hogyan lehet elképzelni a két modell kapcsolatát vagy párhuzamos együttélését. Weber vállalkozásának különlegességéről: Bruhns 2000, 2001. Hynnerk Bruhns Max Weber életművébe illesztve megindokolja, miért nem ad választ a középkori európai városról alkotott koncepciója az átmenet problémájára.

²⁹ Foucault 1975.

³⁰ Foucault inspirálója ebben a vonatkozásban Bentham volt: Semple 1993.

egy alapító akarat, a középkori polgári községi szervezet műve. A királytól elnyert kiváltságok, autonómia birtokában létrejött és évszázadokig fennmaradt városi közösségi területhasználat a hatalmi viszonyok fényében érthető meg függetlenül attól, hogy a fegyelmzés és büntetés Foucault-féle értelmezéseit mennyire lehet alkalmazni egy másik korszak közegében. A telekrend, a gazdasági és a hatalmi, vallási központok elhelyezkedése, a jellegzetes területhasználat európai analógiái nem megkérdőjelezik, hanem kiterjesztik, más történeti környezetben is mérlegelendővé teszik ezeket az értelmezéseket. A korábbi történeti környezetben elvégzett elemzés, adaptációs kísérlet azonban nem a filozófiai mondanivaló vagy éppenséggel vita alátámasztását szolgálja, hanem a történeti hátterek elmélyítését.

Nagyszombat alapításának körülményeit viszonylag jól ismerjük, ide értve a telekrend keletkezését is.³¹ A mozgalmas kezdetek után a fallal védett város területén bekövetkezett változások is nyomon követhetőek, különös tekintettel a barokk győzelmére és az ezzel járó átalakulásra.³² A városi nyilvánosság terében végbemenő átalakulás hatalmi válság és átrendeződés nyomait őrzi. Mégsem lehet az adójegyzékekből feltáruló világot egyedül a hatalmi összefüggések, különösen a fegyelmzés és büntetés konfliktusaihoz illesztve megérteni.

A területhasználat panoptikus meghatározottságára vonatkozó állítást tehát fenntartással lehetne csak kezelni. Miként már eddig is nyilvánvalóvá tettük, az újkori és későbbi körülmények között levonható történeti tanulságokat nem lehet minden további nélkül alkalmazni a középkori és kora újkori városi viszonyokra. Ráadásul kritikai megjegyzést kell tenni magukkal a Foucault által levont következtetésekkel kapcsolatban is.

Az egyik megjegyzés Foucault módszerére vonatkozik. Erre azért kell kitérni, mert városunk négyzetrácsos alaprajzának megértése foglalkoztat bennünket. Foucault módszerének sajátossága, hogy a hatalom technológiáinak elkülönítésekor válogatást végez a 18–19. századi társadalmi tevékenységek szövetének egészében. Tézisei megfogalmazásakor a jelenben kerülnek elkülönítésre azok az eljárások, amelyeket a *Fegyelmzés és büntetés szerzője* optikaiaknak és panoptikaiaknak nevez.³³ A hatalom modern technológiáját ebből a szempontból a *Panopticon* jeleníti meg. A Panopticon, Jeremy Bentham nyomán, építészeti és optikai alkotás egyszerre.³⁴ Akik ennek celláiban élnek, azoknak lételeme lesz a hatalom folyamatos, felügyelő jelenléte. A rácsos alaprajzú épület lakói mindig tudatában vannak annak, hogy a hatalom láthatja őket, mert a láthatóság biztosítja a hatalom automatikus működését. Ugyanez érvényes egy ilyen elv alapján kialakított városra is. Foucault szemléletében a négyzetrácsos alaprajz egy hatalom diagramja, amely ideális formájában jelenik meg.

³¹ Granasztói 2004: 52–55.

³² A változást a nyilvánosság terében lezajló heves változások érzékeltették: Granasztói 2004: 45–114.

³³ Foucault 1975: 223.

³⁴ Foucault 2004: 21–22.

A terület társadalmi kijelölése, elkülönítése és birtokba vétele a 13. századi Nagyszombatban, a plébániatemplom, a vásártér, az erődítés és a szabályos, téglalap alakú, hasonló méretű és rácsos elrendezésű polgártelkek rendje szintén egy hatalom diagramjának tekintendő. Az imént már utaltunk Max Weber értelmezésére ezzel összefüggésben. A kiváltságok védelme alatt kibontakozó polgári közösség területhasználata a középkori európai községi szerveződések egyedülálló sajátosságaival magyarázható. Ennek könyvtárnyi méretű irodalma ismert és a magyarországi városok szakirodalma is bőségesen foglalkozott vele. A városterület társadalmi használatáról levonható tanulságokkal kapcsolatban azonban Foucault új felvetéseinek mérlegelése éppen az imént kifejtettek alapján megkerülhetetlen.

„Egy társadalom működéseit nem lehet domináns szerepet betöltő eljárásokra korlátozni” – írja Michel De Certeau Foucault térértelmezésével kapcsolatban.³⁵ Ez igen fontos megjegyzés, amely persze nem magát az elméletet kritizálja. A nagyszombati adójegyzékekből kibontakozó társadalmi területhasználat elemzése nem állhat meg a Max Weber-féle városkoncepció és az ennek finomítására, átfogalmazására serkentő Michel Foucault-féle hatalomfelfogás adaptálásánál. Csábító ugyan a gondolat, hogy egy középkori és kora újkori városi-polgári közösségi szerveződés folyamataiban párhuzamokat keressünk a fegyvelmező társadalom hatalmi technikáival. A területhasználatot előállító eljárásokkal szemben mindig felvetődhet az, hogy ellentmondás kell legyen a kollektív, közösségi területhasználat szabályszerűsége és a terület egyéni, újbóli birtokbavétele között. Leszűkítve ezt az állítást a Foucault-féle modern fegyvelmező teret előállító technikákra: kell, hogy létezzenek olyan társadalmi eljárások, amelyek a fegyvelmező technikák ellen hatnak vagy azok kikerülésére valók.

Amikor az adót kivetők bizottsága bejárta Nagyszombat házait, a község rendelete szerint járt el, azaz a hatalom képviselőjében felügyelőként és ellenőrként jelent meg mindenütt. A bizottság tagjai instrukciókat kaptak az adó megállapításához, amit el is végeztek minden háznál. Az adójegyzék tehát a hagyományos útirány által leírt és megkonstruált területet állítja elénk egy jól érthető cél megvalósítása érdekében. A jegyzékben szereplő adózók a hatalmi aktus tárgyai, célpontjai, vagyonuk, keresetük után kell fizetniük. Egyúttal azonban alanyok is. Önállóságuk abban nyilvánul meg, hogy a hétköznapi életben igen változatos tevékenységeket folytatnak, hiszen termelők, fogyasztók, illetve emellett a kultúra és a szokások, a vallás, a család, a lakás vagy éppen az öltözködés változatosága is szerepet játszik a hétköznapi térhasználat gyakorlatában. Mindez együtt befolyásolja, hogy az alanyok miért és hogyan cselekednek. A hatalom technikái azonban a tettek gazdagságához és sokrétűségéhez képest csak igen kevés elemet képesek megragadni.

Városunkban az adójegyzék a hatalom eszközeként meghatározza azt, hogy mennyi adóra lehet számítani az összeírtaktól, másrészt viszont a helyszínről,

³⁵ De Certeau 1990: 79.

a város területének meghatározott helyéről, egy-egy alany tetteinek sokrétűségéről is tudósít. Persze mindössze csak néhány elemet képes jellemezni, az azonban mindenképpen figyelemre méltó, hogy a felsoroltak közül egyesek közvetve – olykor még úgy sem – befolyásolják az adófizetést.³⁶ Túlzás lenne azt állítani, hogy minden begyűjtött és a jegyzékben rögzített információ a középkori városi polgári hatalom rendfenntartó, fegyelmező tevékenységét szolgálta volna. Készítőik jóvoltából azonban a jegyzékek nemcsak a hatalom instrumentumai voltak, hanem alkalmanként a területhasználat egyedi, egyszeri gyakorlataiból is felviláglantanak valamit. Hibrid, premodern források tehát az adójegyzékek, mert készítőik a szabályozottság modern formáit és bonyolult, elidegenítő előírásait még nem ismerték, szokásokhoz ragaszkodtak és a lehetőségekhez képest tapasztalaton alapuló tudósítást készítettek a látottakról. Ebben áll archaizmusuk és ösztönösségük, más szóval eredetiségük.

Az adójegyzékek minden régi városban gondosan őrzött dokumentumok voltak. A hagyományos várostörténet számára ezek gazdasági iratok, amelyek a modern nyilvántartások kezdetleges előképei. Archaizmusaik, ösztönösnek nevezhető tulajdonságaik miatt azonban indokolt a bennük található információk felhasználása előtt eredetiségük természetéről is képet alkotni.

Forrásaink hagyományos útvonalat követve írják le a várost, mintegy kijelölve benne egy teret. Maga a városterület geometrikus, amit – mint láttuk – a terület birtokosává váló alapító közösség alkotott. A terület kisajátításának és megszervezésének egyik különleges szempontja az, hogy a közösséget alkotó polgárok háztelkének mérete és méretaránya kifejezze a tulajdonos egyenjogúságát a többi tulajdonossal. Ez a telekosztásnak az a normája és normatív szintje, amely a természetből kihasított területet városi területté alakítja. Az adó kivetésével foglalkozó városi küldöttek útvonala ehhez viszonyítva lényegében sajátos játék, hiszen a rácsos alaprajzú, hosszú múltra visszatekintő városterületen zajlik ugyan, ám semmiképpen sem eredeztethető belőle. Az útvonal másként is haladhatna, avagy más kezdete és végpontja is lehetne. Az utca a város tervezői által geometriai eszközökkel meghatározott, kijelölt hely. Amikor a jegyzék készítői útjuk során ezt házról házra végigjárják, a műveletükkel antropológiai teret alakítanak ki. A polgár város területe adja saját létezésük terét, ami egyidejűleg az is jelenti, hogy a létezésük, az adót kivető bizottság létezése csak ebben a térben lehetséges.

A városlakók hétköznapi gyakorlatában a hely és a tér ellentéte mindennapos. Például egy végrendeletben a továbbörökítendő ingatlanok, elosztandó tárgyak jelenlegi helye (egy dűlő, egy utca, egy szoba) döntő, de ugyanígy döntő szerepe van annak a térnek is, amelyben a végrendelezés műveletei zajlanak:

³⁶ Megjegyzik, hogy özvegy asszony-e az adófizető, rokoni kapcsolatra is utalnak vagy származási helyre, a foglalkozás megjelölése sem függ mindig össze a tényleges tevékenységekkel stb. Narratív elemnek tekinthető az is, hogy egyes jegyzékek feltüntetik, egész, fél vagy negyed házban lakott-e a tulajdonos. Egyes háziurakat a státussal járó megszólítással illetnek, amikor *dominus*-nak nevezik őket, függetlenül attól, hogy az évtizedek múltával a kifejezés jelentése lényegesen módosult stb.

hová és kihez kerülnek a szóbanforgó tárgyak, hol vannak az adósok, akiktől be kell hajtani a tartozást vagy ellenkezőleg, akik felé törleszteni kell az adósságot. Hasonló a helyzet az adójegyzékek esetében is, hiszen maga a ház, a benne található termények a maguk tárgyi mivoltában helyhez köthetőek, hiszen ott és csakis ott vannak. A házban lakóknak mint alanyoknak a jegyzékekben feltüntetett, sőt adóztatott tevékenységei inkább műveletek: a kereskedés, az iparos tevékenység, a társadalmi státusz, az özvegyesség, az önmagában is bonyolult *ibidem*-állapot máshol is végezhető, másutt is érvényes, nem csak a házban. A kereskedés akár a város határán kívül is folytatható, *ibidem* (lakó) valaki akkor is, ha éppen nem a házban tartózkodik. Amikor az adókiivetők jóvoltából kerül elénk egy ház, a helyszínen rögzített és ott zajló elbeszéléssel találkozunk. Ez ugyanabból az archaizmusból következik, amelyről fentebb már volt szó.

Általában az elbeszélésekben végbemegy valami, ami a helyeket haladéktalanul terekké, a tereket helyekké alakítja át.³⁷ Az adójegyzéknek valóban az a feladata, hogy például egy szőlőkapásnak a térben, alkalmanként más-más helyen zajló tevékenységét, amellyel pénzt keres, helyhez kösse, ahhoz a házhoz, amelyben a szállása van. Ugyanez érvényes a szakácsokra, a szállítmányozókra, a lakók közelebről nem meghatározható, de mégis adóztatott tevékenységére és más hasonlókra. Minden esetben az elbeszélés teszi lehetővé, hogy a tevékenységük, a művelet tere helyé változzon, ugyanolyan legyen, mint a ház, a magtárban őrzött búza, a pincében álló, csöbrökben mért bor. Hiszen az adót csak ilyen módon lehet rájuk kiróni.

Az elbeszélés ebben az esetben természetesen nem művészi, nevelési, politikai vagy hasonló szándékokat követ. Módszer, amely a megismerést és az adminisztratív cselekvést szolgálja egy olyan korszakban, amely a szerzett információk feldolgozásának, modern adatelemzési eljárásainak az igényét nem ismerte, így annak a technikáit sem használta. Ennek a narrációnak, azaz ennek az archaikus hivatali adatgyűjtő és politikai döntéshozó technikának a szimbolikus és antropológiai nyelvezete a cselekvésen alapul: házról házra, utcáról utcára kell haladni, lényege a térben zajló mozgás. Így lesz útleírás, amelynek az állomásai az egyes házak.

Az a tény, hogy éppen azt az útvonalat követik, amit – De Certeau kifejezését használva –, sajátos retorikáról árulkodik.³⁸ Az adószedők nem pillanatnyi ötlet alapján indultak útjukra, hagyományosan mindig ugyanazt követték. Egy 1561-ből származó statutum előírta, hogy az adott negyed előljárója a szenátus egy tagjával és egy írnokkal rendszeresen keresse fel a házakat, ahol ellenőrzi a lakosok számát, a gabonakészleteket és a tűzvédelmi szabályok betartását. Az adójegyzékek elkészítése nyilvánvalóan hasonlóan történt.³⁹ Korábban már részletesebben foglalkoztunk vele, térképét már ott is bemutattuk.⁴⁰

³⁷ De Certeau 1990: 174.

³⁸ De Certeau 1990: 152.

³⁹ Granasztói 2004: 61–63.

⁴⁰ Granasztói 2004: 62–63.

Az út, amely a fallal védett város területén belül maradt, a Főtér déli sarkától indult lefelé és ugyanoda, a tér keleti sarkához érkezett vissza (4. ábra). Közben a község számára fontos helyeket, középületeket érintett, amelyek mellett úgy ment el, hogy nem keletkezett törés az útvonal követésében. Példa erre a ferences és a domonkos kolostor, azaz a későbbi egyetemi épület, továbbá a Szent Miklós-templom helyzete az egymást követő házak rendjében. Az adószedők, bár nem mentek be és nem is említették őket, mellettük elhaladva egyszerűen tovább folytatták az útjukat. Útvonaluk körkörös volt, vagyis a hosszanti, észak–déli irányú utcákban haladtak, egy-egy kör mindig az utca két oldalát írta le, ezután kezdődött a bejárás új köre a következő utcában. Szabályszerű még az is, hogy a körök az egyes negyedekben maradtak és csak a negyed bejárása után léptek át a következőbe.

A körmenetnek valóban lehetett határozott retorikai üzenete. Küldője, megfogalmazója a polgárok községe. Arról a helyről, a piactérről indult, amely a város kezdetétől megvolt és kiváltságainak köszönhetően a kereskedelmi aktivitás legfőbb színtere volt. Oda is érkezett vissza. A polgárság számára ez központi helynek számított, amelyet tehát az adókvetítő bizottság menete a község fókuszpontjaként állít elénk. Ennek közvetlen közelében állt a Városháza (1544), rajta épült a tér északkeleti sarkában a torony, amelyet később tűztoronynak neveztek (1574). Ezek jelenléte növelte a tér jelképes jelentőségét az itt lakók és a látogatók szemében.⁴¹ Az egyházi intézmények említett beilleszkedése a bejárásba azt jelezte, hogy azok részét képezték a leírandó közösségnek, jóllehet immunitásként nem tartoztak az adófizetők közé. Ezt támasztja alá az is, hogy a bejárás rend egyetlen következetlenségét éppen ott találjuk, méghozzá a város délkeleti részén, ahol az 1539-ben elűzött zsidók laktak. A zsidó közösségek tagjai sehol sem adóztak egyénileg, egy tömbben éltek és közösen fizettek adót, amelynek összegét kialakították a várossal. Az útvonal tehát nyilván azért került meg ezt az utcát, mert a bizottság nem lépett be az itt lakók épületeibe.⁴²

A bejárás retorikája tehát a hatalom birtokosának, valódi gyakorlójának, a polgári közösségnek a jelenlétét és annak nembeli lényegét hangsúlyozta. A szénátus az egész községet, a fertálmester pedig azt a városrészt jelenítette meg, amelyhez a meglátogatott ház tartozott. A retorika és az egyes házakra lebontott üzenet lényege, hogy a közösséghez tartozás kettős köteleket jelent, amelynek térbeli kifejeződése, alapegysége a ház. A háztulajdon a polgárközösséget meghatározó, alkotó elem, mert ez az előfeltétele a közösséghez tartozásnak. A tulajdon elsősorban társadalmi minőséget jelent, csak másodsorban gazdasági tényező a közösség számára. Fentebb már hangsúlyoztuk a kettősséget: a ház egyszerre kifejezője a polgár személyiségének és méltóságának, amely a közösséghez való tartozásból ered, miközben formáló, alkotó része magának a közösségnek.

⁴¹ Granasztói 2004: 59.

⁴² Granasztói 2004: 63. Ma ezt az utcát *Veselának* hívják.

Az adószedő bizottság bejárési rendje Nagyszombatban (Granasztói 2004: 61.)

Az adózás Nagyszombatban olyan közteherviselés volt, ami ezt a meghatározó erejű és csak a középkori, kora újkori városban megvalósuló kettős kapcsolatot jelenítette meg. Az adóterhet ebben az összefüggésben vetették ki helyhez kötötten, azaz házanként. A városterület közbiztonságának legalsóbb szintű megvalósítója szintén így, azaz házanként jelent meg. A ház a polgári közösségben a jog- és hatalomgyakorlás legalsó szintje, amely a polgári közösség által megkonstruált és használt terület egyik beazonosított helye. Itt kísérik figyelemmel többek között a lakók fluktuációját és a tűzvédelmi előírások betartását, amelyek életbevágóan fontosak. Ennél nagyobb hely a város negyede, a négy negyed a terület középszintű szerveződésének egysége.

Az adó tehát egyszerre ok és indok, amely a polgári közösség létezésének sajátos narrációját és retorikáját konkrét és tömör módon, az adószedők körmenetének folyamataként fogalmazza meg. A falak oltalmában élő társadalom ezen a módon képes érzékelni az általa kisajátított területet, amely a közösség létezésének az alapja. Ezért állítható, hogy az adójegyzekek olyan területet jelenítenek

meg, amelyet a társadalom hasított ki, tett láthatóvá az általa elfoglalt térben, mondhatni egyedülálló módon.

Ebben az összefüggésben kell kitérni még az útvonal, itinerárium, körmenet, illetve a térkép különbségére és összefüggésére. Méghozzá egyetlen szempontból: miként elemezhetőek a társadalmi térhasználat gyakorlatai a kiválasztott, premodern város társadalomtörténetének megértése céljából.

A nagyszombati adószedők műve mint elbeszélés azt a legrégebbi és mind a mai napig használt, hétköznapi eljárást alkalmazza, amely a cselekmény előrehaladását a tér egy-egy pontjához köti. Akár egy zarándokútról, személyes történet mozzanatairól, a határ bejárásáról vagy egy regény, novella folyamatáról van szó, az ember valahol a térben tesz valamit és lát is valamit egyszerre, a kétfajta cselekvés összehangolása pedig a tér egy pontjához kapcsolódik. Az elbeszélés így a szó eredeti és átvitt értelmében is egy séta története, amely felidézi az útközben érintett helyeket. Ezek a helyek vagy az elbeszélésből következnek vagy hitelesítik azt.

A városi adminisztráció még nem volt birtokában azoknak az eljárásoknak, amelyeket tegnapi és mai utódai az adóbevételek optimalizálása érdekében alkalmaznak. A nagyszombati fiscus is törekedett persze az adójegyzékből kinyerhető információk hasznosítására, az egyes lapok alján summázta az adóösszegeket, elvégezte a negyedenkénti összesítéseket, azaz megpróbálta leírni a helyzetet. A probléma tudományos módszerességen alapuló megközelítését azonban még nem ismerhette, eljárásai a hétköznapi gondolkodáson alapultak még akkor is, amikor olyan megoldásokat alkalmazott, amelyek később a leendő tudományos gondolkodást is foglalkoztathatták.⁴³

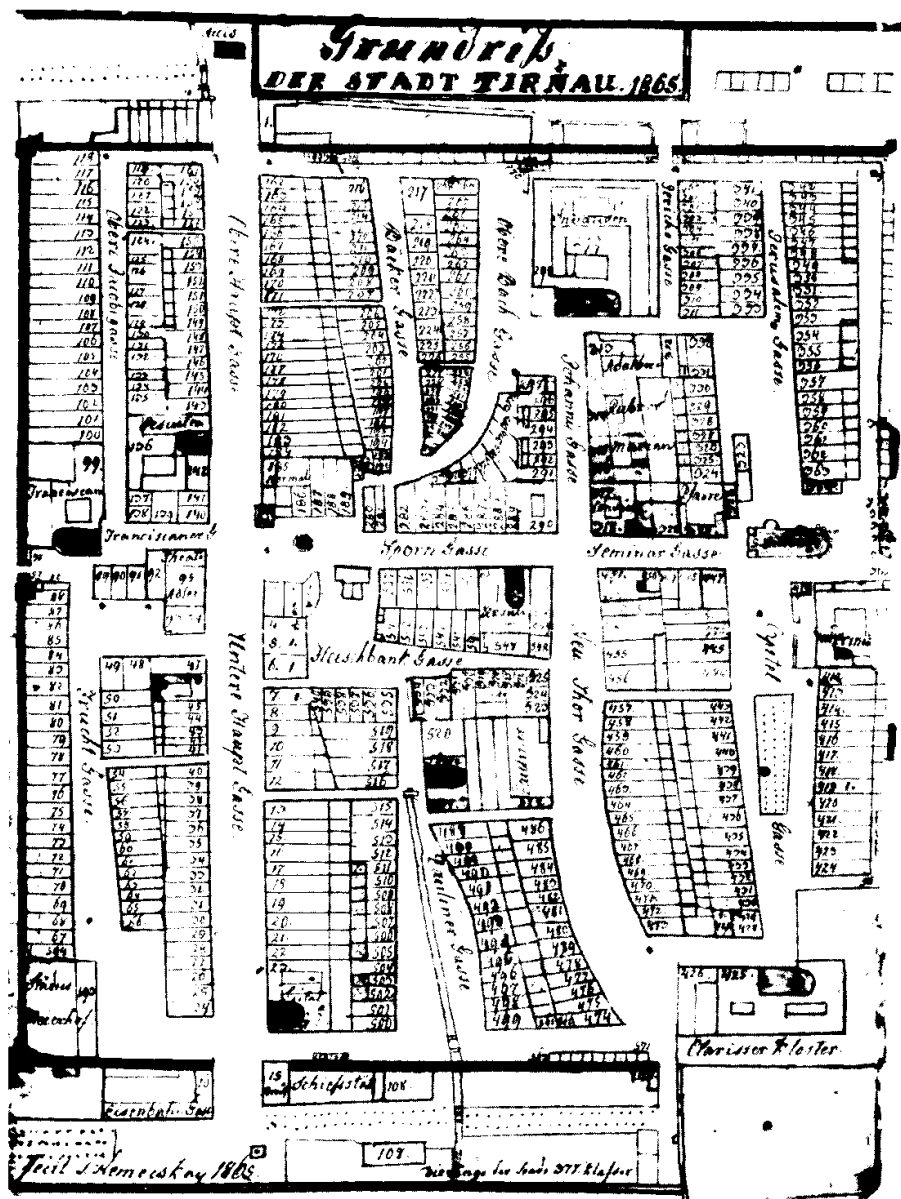
Ez a gondolkodásmód nem használt térképet, a viszonyítási pontok a szomszédságok, az egyik szomszéd előbb, a másik később következnek vagy szemben van azzal a hellyel, amelyet meg kell határozni. Így állítható róla, hogy módszere az elbeszélés.

A térkép keletkezésének és előzményeinek története nem része fejtegetésünknek. Arra azonban rá kell mutatni, hogy a térkép többféle helyet gyűjt egybe, olyanokat, amelyek valamilyen hagyomány részei, valamint olyanokat, amelyek megfigyeléseket tükröznek. Az itinerárium, az elbeszélés nem játszik benne szerepet. Itt minden együtt van. Elemei táblázatban foglalnak helyet, amely a területre vonatkozó ismereteket összesíti. Nagyszombatban ilyenek a beazonosított helyek földrajzi koordinátái, valamint a hozzájuk kapcsolódó statisztikai és más adatok. Ezek a megjeleníthető, sőt gyakran ábrázolható adatok a tudomány eszközeivel

⁴³ Gráfelméleti feladványnak lehet tekinteni azt, amit az adójegyzékek készítői megoldottak: úgy lehessen bejárni Nagyszombat területét, hogy minden polgár házának egyszeri érintésével a kiindulópont és a végpont egymás mellett legyen. Érdemes ebből a szempontból megjegyezni, hogy sokan Euler feladványához kötik a gráfelmélet születését. Márpedig ez nem is áll nagyon távol attól, amit adószedőink végeztek el számtalan európai esethez hasonlóan. Eulert 1736-ban a következő foglalkoztatta: „Úgy hallottam, hogy a probléma közismert: a poroszországi Königsbergben van egy Kneiphof nevű sziget, amelyet a Pregel folyó két ága fog közre. A két ágat hét híd keresztezi. A kérdés az, hogy a sétáló képes-e útja során úgy haladni, hogy csak egyszer halad át egy hídon.” Az elméletileg igazolt válasz az volt, hogy ez lehetetlen. Harary 1994: 1–2.

5. ábra

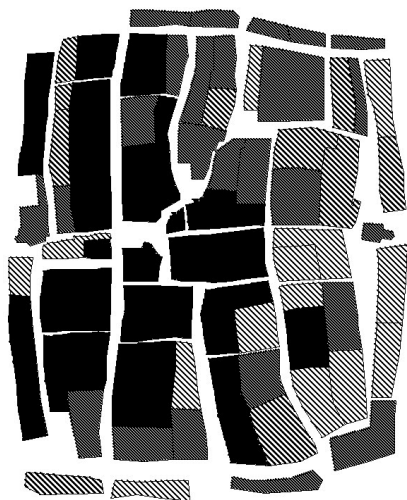
Nemecskay István kanonok kataszteri térképe Nagyszombatról 1865-ből
(Bott'anková 1981: 264.)

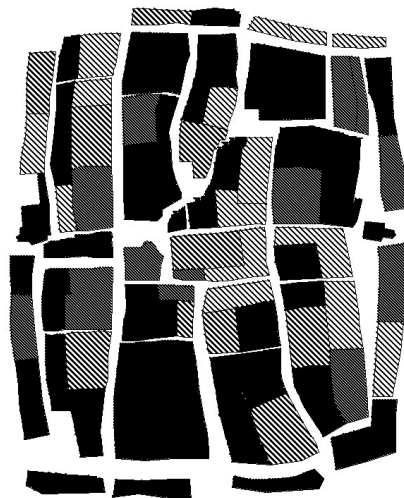
6. ábra

*Többváltozós statisztikai és térképes elemzés példája.
Nagyszombat területe a korrespondencia elemzések tükrében*

Nagyszombat 1579-ben
a második tengely szerint

Nagyszombat 1612-ben
a második tengely szerint

teszik olvashatóvá mindazt, amit a jegyzékek tartalmaznak. A város első ismert, 1865-ből származó, úgynevezett kataszteri térképe, Nemeckay István kanonok alkotása ilyen tudományos mű. Ezen egyébként a házak számozása a régi-régi bejárás rendet követi (5. ábra). Ám éppen emiatt az adójegyzék narratívája és retorikája nem állítható helyre például az úgynevezett automatikus kartográfia eszközeivel, amelyek a térkép és a statisztika kombinációját jelentik (6. ábra).

A hagyományos, 19–20. századi várostörténet egy pozitívista felfogás jegyében a várost előbb jogi, majd gazdasági lényegében szándékozott megérteni. Innen adódott vonzalma a feltárt jelenségek formalizálása iránt, valamint az is, hogy a jogi, statisztikai eszközökkel nyert ismereteket objektívoknak tekintette. Az előbbieken nem az volt a feladat, hogy ezt a felfogást cáfoljuk, minthogy a fordulat már az 1980-as, 1990-es években megtörtént. A tanulmány arra tett kísérletet, hogy érzékeltesse a térkép által megjelenített területhasználat történetiségét, annak különlegességét, a középkori és kora újkori városi, polgári közösségi szemléletmódba való beágyazottságát. Végösszegzésben tehát a nagyszombati adójegyzékek és a hozzájuk hasonló módon készült források térképre transzponált elemzését ellentmondásként lehet csak felfogni. A területnek az a leképezése, amit mai eszközeink segítségével állítunk elő, nem volt felfogható a források készítői számára. Amit viszont ők láttak saját területükről a bejárások eredményeként, azt a tudomány mai eszközei nem képesek visszaadni.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Arnade, Peter J. – Howell, Martha C. – Simons, Walter 2002: Fertile Spaces: The Productivity of Urban Space in Northern Europe. *The Journal of Interdisciplinary History* (32.) 4. 515–548.
- Á. Varga László (főszerk.) 2009: *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv. IV. kötet. Térhasználat, térszemlélet*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Bachmann-Medick, Doris 2008: *Cultural Turns: Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*. Rowolth, Reinbek bei Hamburg.
- Bott'anková, Maria 1981: Adalékok a 16. századi Nagyszombat helyrajzához. *Történelmi Szemle* (24.) 2. 262–267.
- Bruhns, Hynnerk 2000: Webers „Stadt” und die Stadtsoziologie. In: Bruhns, Hynnerk – Nile, Wilfried (eds.): *Max Weber und die Stadt im Kulturvergleich*. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 140.) Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 39–62.
- Bruhns, Hynnerk 2001: *La ville bourgeoise et l'émergence du capitalisme moderne: Max Weber: Die Stadt (1913/14–1921)*. Belin, Paris.
- Crang, Mike – Thrift, Nigel (eds.) 2000: *Thinking Space*. Routledge, London–New York.
- De Certeau, Michel 1990: *L'Invention du quotidien. 1. Arts de faire*. Gallimard, Paris.
- Foucault, Michel 1975: *Surveiller et punir*. Gallimard, Paris.
- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Gondolat, Budapest.
- Foucault, Michel 2004: *Sécurité, territoire, population. Cours au Collège de France (1977–1978)*. Gallimard, Paris.
- Granasztói György 2003: Nagyszombat, 1579–1711. A város területe mint elbeszélés. *Korall* (4.) 11–12. 75–103.
- Granasztói György 2004: *A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579–1711*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Granasztói György 2008: A háznép Nagyszombatban (1579–1711). Család és háznép az átmenet előtti Európa városaiban. *Korall* (9.) 32. 5–31.
- Granasztói György 2009: Az átmenet előtti magyarországi városok térhasználatának modellje. In: Cieger András (szerk.): *Kötőerők*. Atelier, Budapest, 215–237.
- Granasztói György 2012: *A városi élet keretei a feudáliskori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán*. (Korall társadalomtörténeti monográfiák 2.) Korall, Budapest.
- Gyáni Gábor 2007: „Térbeli fordulat” és a várostörténet. *Korunk* (18.) 7. 4–12.
- Harary, Frank 1994: *Graph Theory*. Addison-Wesley, Reading MA.
- Kitchin, Rob – Hubbard, Phil – Valentine, Gill (eds.) 2004: *Key Thinkers on Space and Place*. Sage, London.
- Lavedan, Pierre – Hugueneu, Jeanne – Henrat, Philippe 1981: *L'Urbanisme à l'époque moderne. XVI–XVIII. siècles*. Droz, Genf.
- Lefebvre, Henri 1974: *La production de l'espace*. Anthropos, Paris.
- Lefebvre, Henri 1991: *The Production of Space*. (Transl. by Donald Nicholson-Smith.) Blackwell Publishing, Oxford.
- Merlin, Pierre (ed.) 1988: *Morphologie urbaine et parcellaire*. Presses Universitaires Vincennes, Paris.

- Mols, Roger SJ 1954–1956: *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle*. Vol. 1–3. Univ. Cath. de Louvain, Louvain.
- Rácz József – Takács Ádám (kiad.) 2006: *Drogpolitika, hatalomgyakorlás és társadalmi közeg. Elemzések Foucault-i perspektívából*. L'Harmattan, Budapest.
- Semple, Janet 1993: *Bentham's Prison. A Study of Panopticon Penitentiary*. Clarendon Press, Oxford.
- Soja, Edward W. 1989: *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. Verso Press, London–New York.
- Soja, Edward W. – Hooper, Barbara 1993: The Spaces that Differences Makes: Some Notes on the Geographical Margins of the New Cultural Politics. In: Keith, Michael – Pile, Steve (eds.): *Place and the Politics of Identity*. Routledge, London, 183–205.
- Tanase, Michel 1988: Le rôle des structures parcellaires préexistantes dans la réalisation des villes nouvelles de la Transylvanie médiévale. In: Merlin, Pierre (dir.): *Morphologie urbaine et parcellaire*. Presses Universitaires Vincennes, Paris.
- Terrien, Marie-Pierre – Dien, Philippe 2009: *Le château de Richelieu*. Presses Universitaires de Rennes, Rennes.
- Weber, Max 1970: A nem legitim uralom. A városok tipológiája. In: Weber, Max: *Állam, Politika, Tudomány*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 214–368.
- Zádor Anna – Genthon István (szerk.) 1966: *Művészeti Lexikon*. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Koltai András: Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén.

(A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai – Források, feldolgozások 14.)
Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr, 2012. 636 oldal.

Koltai András impozáns terjedelmű, igen nagy gondossággal szerkesztett, képekkel gazdagon illusztrált műve évtizedes kutatások eredményeként született meg, alapját a szerző *Batthyány Ádám és udvara 1625–1659* címmel az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 2000-ben megvédett doktori disszertációja képezi. Jelen kötet az értekezés jelentős mértékben átdolgozott, fontos új kutatási eredményekkel kiegészített és bővített változata. A mű több szempontból is unikális, komplex munka, amely amellet, hogy kimerítő részletességgel és élvezetes módon tárgyalja a Batthyány család 16–17. századi történetét, Batthyány I. Ádám (1610–1659)¹ életét, birtokviszonyait és udvarát, egyúttal igen szerteágazó, részletes képet ad a Magyar Királyság nyugati részén élő főúri társadalom jelentős részéről is. Ezen túlmenően pedig – többek között a különböző familiárisok karrierjének bemutatásával – a térség nemesi társadalmának számos személyiségét is az eddigieknél jóval mélyebben ismerteti meg az olvasóval. Koltai András szisztematikus és kitartó kutatómunkát végezve több jelentős adatbázist hozott létre (*Batthyány Ádám főúri-földesúri familiája*,² *A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16–17. században*³), amelyek az interneten hozzáférhetők és a korszak kutatói számára gyakran jelentenek értékes segítséget. Több jelentős részeredmény korábban önálló kötetekben megjelent.⁴ A magyar főrendek külföldi házasságainak és családi kapcsolatrendszerének vizsgálata mellett a szerző Batthyány Ádám áttérésének, Pázmány Péterrel való kapcsolatának, bécsi udvari karrierjének, házasságának, édesanyjával, Batthyányné Lobkovicz Poppel Évával való kapcsolatának, lánya, Batthyány Mária Eleonóra és Esterházy László házasságának (stb.) már korábban önálló publikációkat szentelt; ezek eredményei most komplex és arányos szintézisbe kerültek.

A kötetről már több kiváló és alapos ismertetés is megjelent;⁵ erre való tekintettel az alábbiakban főleg két kérdést járunk körül: 1. Társadalomtörténeti szempontból mit hoz a kötet? 2. Koltai András műve mennyire modern udvartörténet – Norbert Elias fogalmainak használhatósága alapján?⁶

¹ A továbbiakban a Batthyány Ádám név alatt őt értjük.

² Benda–Koltai 1999–2004.

³ <http://archivum.piar.hu/arisztokrata/> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 14.

⁴ Koltai 2001, 2002.

⁵ Fazekas 2013; Csermely 2013.

⁶ E kérdésfeltevést – az Elias fogalmainak használati lehetőségeire irányuló vizsgálatot – jelentős részben inspirálta az alábbi publikáció: Erdősi 2012.

A szerzőnek a kötet előszavában megfogalmazott célja, illetve reménye szerint: „[Batthyány Ádám udvarának monografikus feldolgozása] alapján más udvarok struktúrájára, életmódjára és mentalitására is következtetések vonhatók le.” (12.) A kérdés, hogy Batthyány Ádám udvara mennyiben volt „tipikus” nyugat-dunántúli főúri udvar, nehezen válaszolható meg, részben abból adódóan, hogy még ha rendelkeztek is más magyarországi mágnásfamíliák a korszakban a Batthyány Ádáméhoz fogható (udvari) írásos adminisztrációval, ezek forrásanyaga össze sem mérhető a Batthyány-archívum gazdag anyagával. A gyűjtemény egyedi volta már a többször is gondos munkával – Iványi Béla, Zimányi Vera által –, kényszerű okokból újrendezett levéltár szerkezetében is megmutatkozik.⁷ A levéltáron belül önálló sorozatokba kiemelt iratok⁸ éppen a főúri udvar társadalmának és az udvar működésének feltárására irányuló kutatásokhoz biztosítanak rendkívüli lehetőséget. Batthyány Ádám udvarának összetételét, szerkezetét, működését különböző időmetszetekben, hosszú időn keresztül szinte folyamatosan dokumentálták források. Ezek fennmaradása tette lehetővé a Batthyány Ádámot szolgáló személyek – példa nélkül állóan – alapos számbavételét, a familiárisok összegyűjtését, azok karrierjének személyenként történő, prozopográfiai jellegű ismertetését. A kedvező forrásadottsághoz szerencsésen társult a szerző kiváló levéltárosi felvérteztsége, illetve kifinomult érzéke a források megszólaltatásához.

Koltai műve összetett jellege miatt a történetírás több hazai és külföldi irányához, illetve hagyományához és kiemelt témájához is kapcsolódik. A Batthyányokról szóló számos kurrens munka mellett az utóbbi évtizedek elitkutatásában elsősorban az Esterházyak, a Nádasdyak és a Zrínyiek kaptak kitüntetett szerepet a nyugat-dunántúli főúri családok közül. A kötet megjelenéséig született történeti munkák és feldolgozások kimerítő módon szerepelnek a gazdag jegyzetapparátusban és a bibliográfiában.

Az európai udvar kutatás utóbbi évtizedekben elért eredményei elsősorban a téma leginkább meghatározó szerzője, Norbert Elias és főműve – *A civilizáció folyamata* – kapcsán, illetve magyarországi és külföldi recepciójának bemutatása révén kerülnek szóba. Koltai András megállapítása szerint a magyar főúri udvar funkciója, szerepe, működése, valamint az udvar feje, a *dominus* személyéhez kapcsolódó familiaritás intézménye is eltér a nyugat-európai példától. Ezt döntően annak tulajdonítja, hogy a török fenyegetése miatt a főúri udvarok „Mars oskoláiként” működtek, azaz a katonai élet iskolái voltak; összetett funkciójuk jelentőségét pedig nagymértékben növelte az ország három részre szakadása és az uralkodói udvar határon kívülre kerülése, aminek következtében részben átvették a királyi

⁷ Zimányi 1962. A körmenyi Batthyány-levéltár történetéről részletesen az ismertetett kötetben, további bibliográfiával: 12–13, 37. jegyzet, passim.

⁸ „A földesúri familiára, illetve az uradalmi alkalmazottakra vonatkozó iratok”, „Instrukciók”, „Leltárak”, „Tisztartókkal való levelezés”, „A földesúri udvartartás ellátására vonatkozó iratok”, „Urbáriumok és különböző összeírások”, a konvencióskönyvek, a prebendajegyzékek (az udvari alkalmazottak ellátás- és jövedelem-kimutatásai), a memóriálék, a különböző számadások, kimutatások és így tovább.

udvar funkcióit is. A Habsburg Monarchia egyéb területein, az örökös tartományokban vagy a cseh korona országaiban elképzelhetetlen lett volna (különösen a fehérhegyi csata után), hogy a Batthyány Ádámmal kortárs főurak többezres magánhadserőket tarthassanak fenn. Magyarországon azonban „a török hódítás miatt szinte állandósult »csatázások« közepette az egyik leghatékonyabb katonai védelmet a főúri nagybirtok gazdasági alapjain létrehozott, familiárisokból, hajdúkból és szabadparasztokból álló magánhadserőgek adták.” (29.)

A kötet öt nagy fejezetre, ezeken belül pedig további alfejezetekre tagolódik. Az I. fejezet („*Östől maradt jók.*” *Udvarok és hagyományok*) fejt ki a kora újkori magyar udvar jelentéstartalmait, a királyi és főúri udvar fogalmát, körüljárja a magyar nemesség és a bécsi császári udvar kapcsolatát, a magyar főrendek uralkodói udvarban vállalt szolgálatának lehetőségeit és kérdéseit. A *Batthyány család udvari hagyományai* című alfejezet részletesen ismerteti a család főrendiek közé emelkedését, id. Batthyány Boldizsár Mátyás király udvarában indult karrierjét, házasságát és gyermekei, Boldizsár és Ferenc „indítását”. Megismerkedünk a család legkiemelkedőbb 16. századi karrierjét befutó, különleges műveltségű, a francia királyi udvarban is szolgálatot teljesítő (III.) Boldizsár életútjával is, aki noha kegyvesztetté vált Rudolf császár és magyarországi helytartója, Ernő főherceg szemében, családjának regionális vezető pozícióját továbbra is sikerült megtartania: „Boldizsár és fia, Batthyány Ferenc udvara továbbra is a dunántúli régió egyik legfontosabb igazodási pontja maradt”. (51.)

A Batthyány család tagjainak felekezeti hovatartozását körüljáró rész után a kötet II. fejezete („*Ifjúságunk és elménk értésünknek idejétől fogván.*” *Batthyány Ádám udvari műveltsége*) Batthyány Ádám életének születésétől házasságkötéséig terjedő részét mutatja be, önálló alfejezetekben kitérve szülei, Batthyány (II.) Ferenc pályájára és Lobkovicz Poppel Éva személyére, származására és rokonaira. Részletes képet kapunk Ádám ifjúi éveiről, neveltetésének körülményeiről, ugyanakkor Lobkovicz Poppel Éva evangélikus lelkészeket támogató gyakorlatáról, a Batthyány-birtokok lelkészársadalmáról, több személyről pedig – így például Batthyány praeceptoráról, Zvonarics Györgyről – részletes életrajzot is (84–85). A fiatal főúr közvetlen környezetéről, kialakuló udvarának tagjairól már itt figyelemreméltó elemzést olvashatunk. Árnyalt módon tárul fel a fiatal Batthyány Ádámra hatással lévő személyek – közöttük a legfontosabbak, Esterházy Miklós és Pázmány Péter – szerepe. Batthyány katolizálását, ennek következményét, Illésházy Katalinnal való házassági tervének meghiúsulását és anyjával való kapcsolatának megromlását is részletesen megismerjük. Az egész kötetre jellemző, hogy a jegyzetapparátusban nemcsak a kiterjedt kutatást dokumentáló forrásanyagra, illetve a szekunder irodalomra való hivatkozás található, hanem a korábbi feldolgozások tévedéseinek javítása is (például: 93. 186. j.; 95. 193. j.; 105. 233. j. stb.), a hivatkozások pedig sok esetben a részletkérdésekben való további tájékozódást is segítik, például a közeli rokonságban álló személyek házasságának korabeli egyházi szabályaira vonatkozóan (101. 220. j.). Batthyány Ádám műveltsége formálódásának fontos időszaka, egyúttal karrierjének meghatározó állomása

volt a császári udvarban udvari szolgálattal töltött idő (109–114): azon igen kevés magyar főrend közé tartozott, aki tényleges kamarási szolgálatot teljesített, „a császári udvar legbizalmasabb, legbelső körébe nyert bebocsátást”. A bécsi udvarban ismerte meg jövendőbelijét is: Aurora Catharina Formentini ugyanis Habsburg Mária Anna (1610–1665) és Cecília Renáta (1611–1644) főhercegnőkkel nevelkedett, majd udvarhölgyként az ő udvarukhoz tartozott. A szerelmi házasság létrejöttéről, az esküvő és a lakodalom előkészületeiről is részletes leírást kapunk, csakúgy, mint a menyasszony családjáról. A szerző ezen alfejezetben Batthyány példája kapcsán – amely eltért a korabeli gyakorlattól – a 17. századi magyar főnemesi családok általános házassági szokásaira is kitér.

A III. fejezetben („*Mind az várat, s mind az tartományit.*” *Az udvar épített környezetete*) inventáriumok, ordináriumok, instrukciók információi alapján részletes kép bontakozik ki Batthyány udvarának épített környezetéről, birtokigazgatási gyakorlatáról, várai, kastélyai, rezidenciái építésének történetéről. A *Batthyány-birtokegyüttes módosulásai* című alfejezet áttekinthető és világos módon ismerteti a Batthyány Ádám kezére részint apai örökségként, részint a Poppel Évával való megegyezést, majd anyja halálát követően kerülő birtokokat és külön kitér Batthyány saját szerzeményeire is. Ezek leírásakor is érvényesül a komplex látásmód: Batthyány Ádám birtokszerzési törekvései mellett sógora, Csáky László és Esterházy Miklós nádor aspirációi is megjelennek. A számos forrás felhasználásával megrajzolt váralaprajzok (Németújvár: 180; Rohonc: 198–199), az egyes épületrészekhez kapcsolt részletes magyarázatok (181–182; 200–201), valamint a gazdag képi anyag (korabeli metszetek és a jelenkori állapotot bemutató fotók) segítségével megelevenednek a várak és lakóik mindennapjai, „ez a sokarcú, a modern ember számára szinte mesebelinek tűnő intézmény”: a nem helyhez, hanem a *dominus* személyéhez kötődő főúri udvar. Az olvasó a „lépcsőtől a kamaráig” és a „kapuktól a tárházakig” bejárhatja a ma már eredeti formájukban sajnos nem, illetve másképp látható várakat, amelyek Batthyány Ádámnak, családjának és kiterjedt, sokszínű udvarának otthonaként szolgáltak.

A kötet IV. fejezete („*Az jó és hű szolgálkat.*” *Az udvari társadalom*) az udvari rendtartás szabályainak rekonstruálására és szereplőinek bemutatására fókuszál. A főúri udvar írásos rendtartásának hiánya a kutatót kihívás elé állítja, hiszen az udvar társadalmának rekonstrukcióját az udvari összeírások és más források alapján kell megkísérelnie. A *familiárisok* című alfejezet (248–304) elején Koltai András a *familiáris* és *szerviens* fogalmakkal, pontosabban a familiaritás magyarországi jelenségével kapcsolatban tesz figyelemreméltó megállapítást: a korábbi szakirodalom koncepciójával szemben a magyarországi familiaritás középkori rendszerének kora újkori kontinuitását hangsúlyozza (248–249). A prebenda-jegyzékek feljegyzései alapján pontos számok ismeretében követhetjük nyomon Batthyány Ádám udvarának létszámát, az udvart képező csoportok összetételét és feladatait, fizetségük és ellátásuk mértékét, valamint szolgálatuk hosszát, egyéni példákkal illusztrálva. *Az udvar mint oktatási intézmény* című alfejezet a kora újkori magyar főúri udvar egyik igen fontos funkcióját mutatja be: az udvari

szolgálatra való felkészülés helyszínéül szolgáló Batthyány-udvarba az egész Királyságból és az Erdélyi Fejedelemség területéről is érkeztek fiatal nemesek, akik számára a jó hírű és jól működő udvar kitűnő ismeret- és tapasztalatszerzési lehetőséget biztosított. Koltai András számos példával támasztja alá az országot ilyen módon behálózó „udvarközi” kapcsolatok jelentőségét, amelyek egyebek mellett a magyar és erdélyi nemesség politikai együttműködésének és a művelődési jelenségek terjedésének is keretet adtak. Az „udvari iskola” különböző szintjeinek részletes bemutatása külön-külön kitér az úr személyes szolgálatát ellátó inasokra, a nemcsak az asztal körül ténykedő, hanem postaszolgálatot és követjárást is teljesítő, lóval szolgáló asztalnokokra és étkefogókra, ezek szolgálatának idejére, feladataikra, konvenciójukra. A szerző minden egyes személyt megnevez és bemutat a legelőkelőbb nemesi és bárói családokból származó fiatal udvari familiárisok csoportjából, joggal állapítva meg, hogy Batthyány udvarának hatókörét és elismertségét jelzi az udvarban nevelkedők személye és azok későbbi sorsa. Az udvari tisztségviselők feladatait a legtöbb esetben a tisztségeket ellátók pontos megnevezésével írja le a kötet. Különösképp figyelemreméltó a Batthyány Ádám udvarának szerkezetét ábrázoló rajz (331), amely szemléletesen ábrázolja az udvari társadalom tisztségeit és különböző csoportjait, a „hopmestertől a fullajtárokig”. Az udvari társadalom bemutatását „az udvar női oldalának” leírása teszi teljessé. A *dominus* feleségének saját udvartartása „sok tekintetben a férfiakéhoz hasonlóan, az udvari familiaritás elvei szerint épült föl” (373). A férjhez menetelükig az udvarban szolgáló *fraucimerek*, a női udvartartás irányítóiként működő tekintélyesebb, de nem föltétlenül idős vénasszonyok (a korabeli megnevezés az udvarmesternőre, illetve a gazdaságra felügyelő asszonyra is vonatkozhatott) – utóbbiakat név szerint is felsoroló táblázat található a 383. oldalon –, valamint az úrnő és a *fraucimerek* cselédei alkották a női udvart. A könyv Lobkovicz Poppel Éva, Aurora Formentini (1632–1653), majd Batthyány Ádám második felesége, Wittmann Katalin (1655–1659) udvarának tagjairól is érdekes adatokat közöl, utalva az udvar tagjainak Batthyány más familiárisaival való rokoni kapcsolataira, valamint az udvar női tagjainak feladatairól (kézimunka, gyógyítás, fűszedés, vízégetés) is kapunk leírást.

Az udvari társadalom összetételének ilyen részletességű ismertetése után az V. fejezetben („*Csak egy jó véget látunk.*” *Élet és halál az udvarban*) a *dominus* család életének jelentős, szomorú vagy éppen örömteli eseményei révén nyerünk bepillantást az udvar életébe és működésébe. Batthyány Ádám első gyermekét Gonzaga Eleonóra császárné iránti tiszteletből Mária Eleonóranak nevezték. Több gyermeke is csecsemőként hunyt el. Felnőttkort megélt fiúgyermekai, Kristóf (1637–1687) és Pál (1639–1674) neveltetésének és nevelőinek bemutatása után a még egészen kis gyermekek házasságai felől Esterházy Miklós nádorral szövögetett tervekről és azok háttéréről értesülünk: eszerint Batthyány Ádám lányait a nádor fiai vették volna feleségül, végül azonban csak László és Mária Eleonóra említett házassága valósult meg. Batthyány Ádám udvari lelkészeinek, hitéletének, domonkosokhoz és ferencesekhez fűződő kapcsolatának részletes feldolgozása

– amelynek során a szerző felhasználta a mariánus ferences tartomány levéltárának iratait is – jelentős eredménye a munkának. Ezen alfejezetek kiváló esettanulmányként tárják eléink a kegyúr hitéletét és a legjelentősebb szerzetesrendekhez fűződő viszonyát, egyúttal fontos adalékokat nyújtanak a ferencesek németújvári működésére és térítő tevékenységére vonatkozóan is. Batthyány szeretett hitvese, Aurora Formentini 1653. április 5-én elhunyt. Temetése „Batthyány Ádám udvarának nemcsak az egyik legreprezentatívabb eseménye volt, hanem talán a legemlékezetesebb is az ekkor elkészült hat nyomtatvány révén, amely egyben Batthyány Ádám legjelentősebb irodalmi mecénási vállalkozásának bizonyult.” (453.) Kirajzolódik Batthyány fontos szerepe megözvegyült lányának, Batthyány Eleonórának életében is: a főúr nemcsak beleszólt lánya udvarának igazgatásába, hanem gyakorlatilag meg is szervezte azt (462–464). Koltai András kiemeli Batthyány Ádám második házasságának újbóli szokatlan jellegét: Esterházy Lászlóné *fraucimerei* közül választva magának társat, a stájer nemesi családból származó Wittmann Katalinnal kötött házasságot, családjá körében ezzel némi megütközést keltve. Batthyány Ádám utolsó éveinek bemutatása után temetési szertartásának előkészületeit és lefolyását, majd hagyatékának, így udvarának sorsát: a Batthyány fiai, Kristóf és Pál és a hátrahagyott özvegy, Wittmann Katalin között közel két évtizeden keresztül zajló pereskedés részleteit ismerhetjük meg. A kötet *Imázs és emlékezet* című záró alfejezete Batthyány Ádám katonai és politikai pályájának helyét autentikusan jelöli ki kora főúri elitjében és fontos megállapítást tesz, amikor a „sok szempontból tipikus, nyugat-magyarországi katolikus főnemes” eszményeit és reprezentatív udvari imázsát leginkább meghatározó motívumokként a családjá rangjához méltó reprezentációt és a megújuló katolikus egyház által terjesztett barokk lelkiséget nevezi meg.

A *Függelékben* Batthyány Ferencné Lobkovicz Poppel Éva és Batthyány Ádám végrendeleteinek szövege (501–510), a Batthyány család részletes, eredeti források és azok közlései alapján igen gondosan összeállított genealógiája (511–534), valamint a Batthyány Ádám fontosabb birtokait (1629–1659) ábrázoló térképhez kapcsolódó, a (vár)uradalmakhoz tartozó települések neveit tartalmazó jegyzék (535–543) kapott helyet. A kötetet rövidítésjegyzék, személy- és helynévmutató, egy időrendi mutató, valamint német nyelvű tartalmi összefoglaló zárja.

Az utóbbi évtizedekben megjelent, a közép-európai Habsburg Monarchia kora újkori főnemességével foglalkozó irodalomból talán csak Thomas Winkelbauer Gundaker von Liechtensteinről (1580–1658) írt életrajzát lehet megemlíteni, mint olyan modern biográfiát, amelynek szemléletmódja a jelen kötet összetett és ebből adódóan rendkívül szerteágazó jellegéhez hasonló.⁹ Winkelbauer munkájának szerkezetére is jellemző, hogy – eltérően a 19. századi történeti életrajzokra jellemző kronologikus elbeszélésmódtól – nagy témakörökbe foglalva dolgozza fel és mutatja be az alsó-ausztriai arisztokrata életútját: felmenők–szülők–testvérek; a felekezeti kötődések (konfesszió–konvertálás);

⁹ Winkelbauer 1999.

tisztségek–hivatalok (rangok); patrónus–kliens-rendszer; udvartartás, paloták, reprezentáció; főúri mecénatúra; neveltetés és gyermeknevelés; *pietas* (vallás és világnézet); házasságok.

Visszatérünk az ismertetés elején feltett kérdésünkhöz, hogy ti. Koltai András műve mennyiben modern udvartörténet. Erdősi Péter Norbert Elias fogalmainak – mint például az *interdependencia*, illetve a „kölcsonös függések hálózata” – az erdélyi fejedelmi udvar kutatásában, az udvar modellálásában és rekonstruálásában való felhasználási lehetőségeiről publikált elmélyült és érdekes kérdésfelvetéseket tartalmazó tanulmányt. Írása egy Elias fogalmainak újragondolásával megalkotható modellt javasol az udvarkutatásban, amelynek segítségével az „udvari struktúra” Elias által merevnek tekintett fogalma meghaladható lenne az udvarnak az időbeliségét (dinamikus működését) hangsúlyozó, az udvar tagjait „kölcsonös függések hálózatában” szemlélő kutatással és interpretációval. Erdősi kérdésfelvetése szerint „a modell megformálása során az egyik legfontosabb kérdés az egyénekre vonatkozó ismeretek elhelyezése tágabb kontextusokban, vagyis az, hogy egyes individuumok szintjétől miként juthat a történelmi konstrukció az udvari társadalom magasabb szintjéig.”¹⁰ Norbert Elias udvarkutatással kapcsolatban megalkotott fogalmainak felhasználása „túlmutatna az udvar rögzült, merev, formális struktúrájának feltárásán, a változékonyságot, képlékenységet is keresné; az udvari emberek kapcsolati hálózatait időben, változásban szemlélné. A társadalomtörténetbe – épp az időbeliség okán – beemelné az eseménytörténet, a politikátörténet eredményeit. Számolna továbbá az »egyéni« és a »kollektív« szint közt megteendő lépésekkel.” [...] „Az imént kívánatosnak mondott folyamatjelleg és az udvar egészét átfogó szemlélet – ez teljes bizonyossággal elmondható – csak korlátozott mértékben érvényesíthető a forrásanyag hiányosságai, egyenetlenségei miatt, különös tekintettel arra, hogy az európai udvarokra jellemző, tömeges, rendszeres, szeriális források (pl. fizetési listák, számadáskönyvek) fennmaradása nálunk esetleges, bár ezt a hiányt az udvari élet bizonyos aspektusaiban más források nagyobb rendszeressége, például a 19. század óta a forráskiadásban előnyét élvező diplomáciai iratok sokasága valamelyest enyhíti.”¹¹

Megítélésünk szerint Koltai munkája mind a kiterjedt főúri udvar tagjainak egyéni szinten történő bemutatása, mind pedig az udvar struktúrája egészének ismertetése, illetve annak időbeli változása bemutatása szempontjából kivételes és sikeres kísérlet, mégpedig az alábbiak miatt. 1. A számadáskönyvek, fizetési listák, tehát a szeriális források a familiárisok generációinak nyomon követését is lehetővé teszik, például az udvari sereg főkapitányai közül a Káldyak esetében. 2. A kötet komplex szemléletmódjának fontos jellegzetessége, hogy az esemény- és politikátörténet eredményeit ötvözi a társadalomtörténelmi elemzéssel. Batthyány Ferenc személyének bemutatása például Bethlen 1620-as évekbeli hadjáratainak idején a politikai eseménytörténetbe ágyazódik, a Batthyány–birtokegyüttes

¹⁰ Erdősi 2012: 72.

¹¹ Erdősi 2012: 74.

módosulásait bemutató fejezetben pedig a Magyarországhoz visszacsatolt, korábban elzalogosított részek sorsának elemzése összekapcsolódik Batthyány személyes pályájának ismertetésével. Az udvart a szerző „működés közben” mutatja be az esküvők, temetések szertartásainak leírásakor. 3. Az adatok elrendezésére, az udvar struktúrájának bemutatására csak egy példa *Az inventáriumok készítői Batthyány Ádám birtokain 1644–1649 között* (160–164.) című táblázat, amit az egyes személyek életpályájának részletes ismertetése, majd az inventáriumokat alkalmi megbízások alapján készítő személyek csoportjának elemző bemutatása követ. Az egyéni karrierekre, pályákra koncentráló kutatások, illetve adatok összegzése tehát a birtokigazgatás struktúrájába enged magasabb szinten betekintést. Az udvar tagjainak jól körülírható csoportokban történő bemutatása (például „főuraim és viceuraim”, „continuus és házi uraim”), a familiárisok szolgálatának idejét bemutató táblázat és az adatok elemzése (264 skk.) az udvart egyszerre írja le „statikusan” és ragadja meg működésében; akárcsak a Batthyány Ádám udvari seregének és hadnagyságainak fölépítését és létszámát három időmetszetben (1634, 1645/1647, 1658) bemutató alfejezet (292–304). Noha Koltai András nem vázol fel műve elején semmilyen „modern”, a mai európai udvar kutatásban alkalmazott és követni kívánt modellt, könyvből nagyon szép, plasztikus módon bontakozik ki az egyik legjelentősebb magyar főnemesi család udvarának több generáción átívelő működése, szerkezete és története.

Batthyány Ádám korának egyik legjelentősebb magyar főura, udvara valóban a dunántúli régió politikai-katonai-gazdasági csomópontja volt. A szerző indokoltan hívja fel arra a figyelmet, hogy Batthyány katonai pályájának feltárása, illetve megrajzolása udvartartásához hasonló módon önálló, monografikus feldolgozást kíván (496. 445. j.). A kötet teljesen igazolja a szerzőnek az I. fejezet elején tett megállapítását, miszerint „az olyan főúri udvaroknál, amilyen Zrínyi Miklósé és Batthyány Ádámé volt, valóban kevés intézmény töltött be Magyarországon fontosabb és sokrétűbb szerepet a mohácsi csata és a Buda visszafoglalása közötti időszakban.” (15.) Koltai kötete mindemellett élvezetes olvasmány is, amit értékes módon gazdagítanak a kisebb méretű betűkkel szedett „kitérők”: ezek közül nem egy önálló tanulmány értékével bír és izgalmas módon vezeti be az olvasót a 17. századi Magyarország művelődési és társadalmi viszonyaiba. Koltai remek stílusban, a régi magyar nyelvű források eredeti és ízes fordulataival a kor emberének mentalitásán, észjárásán, nyelvén keresztül a régi embert eleveníti meg. A mű nemcsak arra alkalmas, hogy a nyugat-magyarországi főúri udvarokról zajló diskurzusban segítségével „más udvarok struktúrájára, életmódjára és mentalitására is következtetések” legyenek levonhatók (12), hanem kétségkívül inspirálni fogja a kora újkori magyar udvar-, életmód- és társadalomtörténeti kutatásokat.

Martí Tibor

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Benda Borbála–Koltai András, 1999–2004: Batthyány Ádám főúri-földesúri famíliája. 1629–1659. Proszopográfiai adattár. <http://archivum.piarista.hu/batthyany> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 14.
- Csermely József 2013: http://www.kurrenstorstenelem.hu/pdf/recenzio/2013/02/koltai_201302.pdf – utolsó letöltés: 2014. augusztus 14.
- Erdősi Péter 2012: Az erdélyi udvari társadalom modellje: kísérlet Norbert Elias fogalmainak alkalmazására. In: Dáné Veronka – Oborni Teréz – Sipos Gábor (szerk.): „... élünk mi sokáig 'két hazában'...” *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére.* (Speculum Historiae Debreceniense 9.) Debrecen, 67–75.
- Fazekas István 2013: Recenzió Koltai András *Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén* című könyvéről. *Történelmi Szemle* (55.) 1. 145–150.
- Koltai András 2001: *Magyar udvari rendtartás: utasítások és rendeletek, 1617–1708.* (S. a. r., jegyz. és az előszót írta Koltai András.) (Millenniumi magyar történelem, Források). Budapest.
- Koltai András 2002: *Batthyány Ádám és könyvtára.* (A Kárpát-medence korájújkori könyvtárai IV.) Budapest–Szeged. (Idegen nyelvű kiadás: *Adam Batthyány und seine Bibliothek.* Übersetzt von Andrea Seidler. (BF Sonderband 24: Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert, Band 1) Eisenstadt 2002.)
- Winkelbauer, Thomas 1999: *Fürst und Fürstendiener. Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters.* Wien–München.
- Zimányi Vera 1962: *A herceg Batthyány család levéltára. Repertórium.* (Levéltári leltárak 16.) Budapest.

Cziráki Zsuzsanna: Autonóm közösség és központi hatalom. Udvar, fejedelem és város viszonya a Bethlen-kori Brassóban.

(Udvartörténet kötetei 3.) ELTE, Budapest, 2011. 265 oldal.

Az erdélyi szászok huszadik századi kivándorlásával, fokozatos eltűnésével nem csupán takaros portáik és magas kőfallal kerített erődtemplomaik, hanem közösségük hosszú és különleges múltja is gazdátlanul maradt. Az emigrációban tevékenykedő tucatnyi szász történész és a Romániában munkálkodó néhány német anyanyelvű szakember már a legnagyobb erőfeszítések árán sem képes feltárni és kiaknázni a szász városok gazdag levéltárait. Így a nagy feladat és kihívás jelentős része a téma iránt érdeklődő román és magyar történészekre marad, akik természetesen már nem az identitásépítő szász értelmiségi, hanem a kívülálló szemével tekintenek a forrásokra. A visszafordíthatatlan veszteség tehát egyben esélyt nyújt arra, hogy a történészek külső nézőpontból és tágabb keretben értelmezzék az erdélyi szász múlt eseményeit.

A Szászföldön kalandozó fiatal magyar történészek egyike Cziráki Zsuzsanna, aki második könyvében a Bethlen-kori Brassóba kalauzol, központi hatalom és önigazgató közösség, fejedelem és város viszonyát boncolgatva. Nem annyira az érdekérvényesítés eszmei háttere érdekli, hanem inkább annak mechanizmusa és anyagi vonatkozásai. A munka alapjául szolgáló disszertáció két témát járt körül: egyrészt a Brassó által Bethlen Gábornak nyújtott szolgáltatásokat, másrészt pedig azt, hogy a város milyen szerepet játszott az 1611-ben kezdődő erdélyi hatalmi válságban és komoly feszültségek után hogyan rendezte végül viszonyát az új fejedelemmel, Bethlennel. A szerző alighanem jó döntést hozott, amikor az utóbbi kérdéskörnek csak egy rövid összefoglalását emelte át a jelen kötetbe, mert az eredeti szöveg gazdaságtörténeti és diplomáciatörténeti fele csak nagyon lazán illeszkedett egymáshoz. A veszteséget bőven kárpótol minket az a számos értékes tanulmány és forrásközlés, amit Cziráki Zsuzsanna az utóbbi években az 1611 és 1616 közötti időszak erdélyi szász politizálásáról megjelentetett.¹

A témaválasztás több szempontból is szerencsés. Egyrészt nagyon érdekes maga a helyszín, Brassó, amely nem pusztán az Erdélyi Fejedelemség egyik legnépesebb települése volt, de határváros is: a Havasalföldre (és Konstantinápolyba) vezető út kapuja. Másrészt a korszak kiválasztásával is egyetérthetünk, hiszen Bethlen Gábornak a magyar történeti kánonban „Erdély aranykoraként”

¹ Cziráki Zsuzsanna 2011: Brassó és az erdélyi szászok szerepe Bethlen Gábor fejedelem trónfoglalásában (1611–1613). *Századok* (144.) 847–876; Cziráki Zsuzsanna 2012a: Megjegyzések Erich Lassota zu Steblau 1614. évi titkos erdélyi megbízatásához. *Fons: Forráskutatás és Történeti Segédtudományok* (19.) 321–361; Cziráki Zsuzsanna 2012b: Szemelvények Melchior Khlesl és a bécsi Titkos Tanács 1611 és 1613 között keletkezett erdélyi vonatkozású írásos véleményeiből. *Levéltári Közlemények* (83.) 319–369; Cziráki Zsuzsanna 2013: Erdély szerepe Melchior Khlesl fennmaradt írásos véleményeiben 1611–1616 között. In: Kármán Gábor – Tészelszky, Kees (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*. Budapest, 77–102.

emlegetett országlása nem tartozik az erdélyi szász történetírás kiemelt témái közé. A hagyományos erdélyi szász történeti felfogás az aranykor szerepét a késő középkornak osztotta ki, ezért a kora újkorra sokkal kevesebb figyelem jutott, a hanyatlás századának tekintett 17. századot pedig szinte kizárólag Báthory Gábor rossz emlékezetű uralkodása, Szeben 1610. évi elfoglalása képviselte.

Az úttörő munka javarészt a brassói számadások adataiból építkezik, amelyeket a történeti kutatás eddig csak igen szórványosan hasznosított. A városgazda (*Stadthann*), azaz a település gazdasági irányítója által vezetett 17. századi német nyelvű számadáskönyvek elképesztő terjedelműek és részletességűek.² A Bethlen Gábor időszakára eső öt kötet együtt mintegy négyezer kéziratos oldalt tesz ki, ráadásul úgy, hogy két év (1618–1619) anyaga teljesen hiányzik. Bár a forrásokról írott fejezet ezt nem szögezi le egyértelműen, a városgazdai számadásokban csaknem kizárólag kiadások szerepelnek. A városi adóbevételek csak a városházáról átvett összegek formájában jelennek meg bennük, a többi bevétel közül pedig pusztán a barcasági szász falvak adóbefizetései szerepelnek. A számadáskönyvek használatát nagymértékben megnehezíti szinte teljes tagolatlanságuk: a kiadások szigorú időrendben, napok alá rendezve követik egymást. Olyan világos szerkezettel és tematikus alfejezetekkel, mint például a felső-magyarországi Lőcse vagy Eperjes számadáskönyvei esetében, nem találkozunk. Kárpótól azonban a hiányosságokért az elképesztő adatgazdagság, amelyhez hasonlót Erdélyben csak a kolozsvári sáfárpolgár számadásai tudnak nyújtani. A szerzőt ezek a számadáskönyvek segítették a fejedelemnek nyújtott különböző szolgáltatások feltérképezésében, a témakörök kijelölésében. Az innen nyert adatsorokat a gazdag brassói krónikairódalom segítségével igyekezett megszólaltatni, mivel a városnak küldött fejedelmi parancslevelek és más helyi források a levéltár 17. század végi leégése folytán csak korlátozottan álltak rendelkezésére.

Üdvözölhető, hogy a kötet nem rögtön az elemzéssel kezdődik, hanem az olvasót előbb dióhéjban megismerteti a Szász Egyetem, illetve Brassó és a Barcaság középkori és kora újkori történetével. Az igen lendületes bevezető fejezetekben azonban a kritikus szeme egy-két vitatható megfogalmazáson is megakad. Így például a városi elitek kapcsán többször is szerepel a patriciátus kifejezés. Bár Konrad Gündisch a középkori erdélyi szász vezetőrétegről írott munkájában ezt a terminust alkalmazza,³ a németországi kutatás a szót már csak néhány nagy birodalmi város (például Nürnberg, Augsburg, Frankfurt am Main) különlegesen zárt, kasztszerű elitjére használja.⁴ Ugyan az erdélyi szász városokban is feltűnik

² Cziráki Zsuzsanna szívességéből az egyik számadáskönyv (V/19. 1629–1630) digitális felvételeibe magunk is betekinthettünk, ami a recenzió megírásában nagy segítségünkre volt.

³ Gündisch, Konrad 1993: *Das Patriziat Siebenbürgischer Städte im Mittelalter*. Köln–Wien.

⁴ Groebner, Valentin 1997: Ratsinteressen, Familieninteressen. Patrizische Konflikte in Nürnberg um 1500. In: Schreiner, Klaus – Meier, Ulrich (Hgg.): *Stadtregiment und Bürgerfreiheit. Handlungsspielräume in deutschen und italienischen Städten des Späten Mittelalters und der Frühen Neuzeit*. Göttingen, 278–308; Wensky, Margret 2002: Städtische Führungsschichten im Spätmittelalter. In: Schulz, Günther (Hg.): *Sozialer Aufstieg – Funktionseliten im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit*. München, 17–27.

a vezető pozíciók továbbörökítése, ám ezt külön szabályokban nem rögzítették és a városi tanácsosok minden nemzedékében bőven akadtak *homo novus*ok és beházasodott jövevények is. Nem egészen szerencsés és pontos a Brassó 1364. évi sokadalomtartási kiváltságával (*forum annuum*) kapcsolatban alkalmazott „piactartási jog” kifejezés sem. Némi hiányérzetet hagy bennünk a Brassó gazdasági hátteréről írott alfejezet is, amelyből a város által zálogjogon bírt töröcsvári uradalomról sokkal több információt tudunk meg, mint Brassónak a szolgáltatásokkal szorosan összefüggő adózásáról. A város társadalmáról viszont tömör és tartalmas körképet kapunk és a Bethlen Gábor idején felemelkedő Marcus Schunkabunck kapcsán még a szász elit szórványos nemességszerzése is terítkekre kerül.

Az általános bevezetést követi egy rövid elemzés a Mohács utáni erdélyi szász politizálás jellegéről, különös tekintettel az 1526 és 1535, illetve az 1611 és 1616 közötti válságidőszakokra. A százok körében időről időre megjelenő Habsburg-szimpátiát Cziráki Zsuzsanna nem valamiféle etnikai-nyelvi szolidaritásra, hanem racionális okokra (pl. kereskedelmi és családi kapcsolatok, üzleti érdekek) vezeti vissza, ám az itt felsorakoztatott érvek véleményünk szerint nem elegendők az újszerű tétel bizonyítására.

Míg a Mohács utáni évtizedekben a Habsburg-párti erdélyi szász politikusok között valóban több nagy formátumú államférfi is akadt (Georg Reicherstorffer, Markus Pemfflinger, Peter Haller), addig a fejedelemség időszakában a fejedelmi tanácsban bírt, csak névleges befolyást biztosító tagság jelentette a szász politikusok számára elérhető karrier csúcsát. A Báthory Gáborral dacoló brassói bíró, Michael Weiss és az örökébe lépő Johannes Benkner önálló diplomáciai tevékenységük révén messze kiemelkednek a 17. századi erdélyi szász közegekből. Utóbbi szereplő jelentőségére éppen Cziráki Zsuzsanna kutatásai hívták fel a figyelmet. Johannes Benkner 1616. évi elítélésével az erdélyi uralmi válság belpolitikai síkon is véget ért és a százok számára elkezdődtek a pusztán anyagi jellegű huzavonákkal tarkított békeévek.

Itt érkezünk el a kötet központi témájához, a fejedelemnek nyújtott szolgáltatásokhoz, amelyek a városok számára legalább akkora terhet jelentettek, mint az adók. Az egyes szolgáltatási típusok nagyon világos és logikus rendben követik egymást. A legközvetlenebb terhet jelentő fejedelmi látogatások képezik az első hosszabb szakasz tárgyát, majd külön alfejezetet kapnak a követfogadás, a postálkodás⁵ és fuvarozás, a brassói kézművesek Bethlen Gábor részére más településeken (főként építkezések kapcsán) végzett munkái, a városban vagy a város közreműködésével végzett fejedelmi árubeszerzések, végül a hadügyi szolgáltatások. Az, hogy az egyes fejezetek között akad némi átfedés, alighanem elkerülhetetlen, hiszen az egyes kötelezettségek gyakran egymással összekapcsolódva jelentkeztek (például amikor a külföldi követek alá kellett szekeret adni).

A fejedelem, illetve a fejedelmi udvar brassói befogadását bemutató – korábban külön tanulmány formájában is megjelent – alfejezet két részre tagolódik.

⁵ Postálkodás: lovak kötelező kölcsönzése fejedelmi levelet továbbító személyek számára.

Egyrészt ismerteti a fejedelmek városi tartózkodásainak jogi hátterét, másrészt a számadáskönyvek alapján leírja, hogyan is zajlottak pontosan Bethlen Gábor brassói látogatásai. A törvényi szabályozás tekintetében Cziráki Zsuzsanna szinte kizárólag a forrásokra támaszkodhatott, mert semmilyen szakirodalmi előzmény nem állt rendelkezésére. A rövid összefoglalás alapjaiban helytálló, ám véleményünk szerint bőven nyílik majd tere a javításoknak és kiegészítéseknek is. Kritikai megjegyzéseink egy része apróság: Luxemburgi Zsigmond 1426–1427. évi brassói tartózkodása kapcsán illetet volna használni Engel Pál és C. Tóth Norbert nem oly régen megjelent Zsigmond-itineráriumát⁶ és talán szerkesztési figyelmetlenségéből ered, hogy a szerző az 1653-ban megjelent erdélyi törvénygyűjteményről (*Approbatae constitutiones*) értekezve az 1613. októberi országgyűlés egy teljesen más értelmű törvénycikkére hivatkozik. Ennél lényegesebbek az elemzésben feltűnő kronológiai lyukak. Az 1650-es éveknek a szász autonómiát sértő szabályozása – mint végpont – nem annyira Bethlen Gábor, mint inkább I. Rákóczi György intézkedésein alapul, aki a fejedelem befogadására vonatkozóan 1637–1638-ban ráerőltette akaratát az erdélyi szász városokra. A szerző nem tud arról sem, hogy Brassó nemcsak 1616-ban, hanem 1637-ben is konfliktusba keveredett a fejedelemmel egy tervezett látogatás kapcsán. A szász autonómia alapokmányának, az 1222. évi *Andreanum*nak azon hagyományos értelmezésével sem értünk egyet, hogy a városnak évente legfeljebb háromszor kellett vendégül látnia az uralkodót. Az oklevélben szereplő „tres descensus” kifejezés véleményünk szerint sokkal inkább háromnapos ellátást jelenthet, ami nem más, mint a kora újkori erdélyi forrásokban szereplő „három nap (ingyen) gazdálkodás”.

A fejedelmi látogatások szervezése részleteinek leírása viszont egészen mintaserű és Jeney-Tóth Annamária kolozsvári alap kutatásaira is építve elsőként dolgozza fel átfogó jelleggel az utazó fejedelmi udvar és az erdélyi városok átmeneti kölcsönhatását. Ha nem ismernénk Pavol Križko (itt egyébként nem idézett) közleményét Bethlen Gábor körmöcbányai tartózkodásairól,⁷ azt mondanánk, hogy teljesen előzmény nélküli. Elemzése talán csak a városban feltűnő „deákok” esetében szorul korrekcióra: ezek mögött véleményünk szerint sokkal inkább a fejedelmi kancellária íródeákjait kell sejttenünk, mint a Bethlen által pártfogolt tanulókat.

Mivel a városgazdai számadásokban rendkívül nagy súllyal szerepel a vendégek ellátása, nem csoda, ha a határvároson áthaladó egyéb hivatalos személyekről, követekről is gazdag adatsor áll rendelkezésre. A szerző ezekre támaszkodva nagyszerű összefoglalást ad a brassói követfogadásokról. A városnak nem akármilyen szerep jutott az Erdélyi Fejedelemség külkapcsolataiban, hiszen rendszerint Brassón keresztül érkeztek meg Erdélybe az oszmán (ritkábban tatár) követek és a fejedelem is itt szerelte fel a Fényes Portára indított embereit: ez volt az Isztambulba vagy Drinápolyba küldött erdélyi követségek kiindulópontja. A város

⁶ Engel Pál – C. Tóth Norbert 2005: *Itineraria regum et reginarum (1382–1438)*. Budapest.

⁷ Križko Pál 1897: Bethlen Gábor király Körmöcbányán. *Századok* (31.) 495–507, 593–606.

utóbbi szerepét már Bíró Vencel 1921-ben megjelent időtálló kismonográfiájából⁸ is ismertük, ám a részletekkel csak most, Cziráki Zsuzsanna érdeméből ismerkedhetünk meg. A szomszédos Havasalfölddel való kapcsolattartásban szintén kulcsszerepet játszott Brassó, az alapos elemzésből kiderül, hogy a Târgoviște-ről érkező küldötteknek az oszmán és tatár vendégeknél kevesebb megbecsülés és kevésbé bőséges ellátás jutott. A földrajzi viszonyok ismeretében aligha jelenthet meglepetést, hogy a hivatalos minőségben feltűnő moldvaiak, illetve az egyéb európai hatalmak követői (oroszkok, lengyelek, Isztambulba induló nyugati követek) ritkább madárnak számítottak Brassóban.

Egy vaskos alfejezet jut a postálkodás és fuvarozás összetett témakörének is, a fejedelmi látogatásokhoz hasonlóan itt is külön ismertette a jogi szabályozást és a brassói gyakorlatot. A vonatkozó törvények kapcsán a szerzőnek nehéz dolga volt, hiszen az erdélyi országgyűlések anyaga hemzseg a vonatkozó tárgyú, egymásnak részben ellentmondó törvénycikkektől. Éppen ezért szerencsés lett volna, ha támaszkodik Trócsányi Zsoltnak az erdélyi törvényhozásról posztumusz megjelent monográfiájára, amely ezeket tételesen felsorolja és röviden tartalmukat is ismerteti.⁹ Mivel az *Andreanumban* a postálkodásra utalás sem történik, ezért Cziráki Zsuzsanna arra a következtetésre jut, hogy az nem tartozott a hagyományos szász kötelezettségek közé és csak az újkorban teljesedett ki. A vonatkozó adatok és jogszabályok szélesebb körű összegyűjtése nélkül ez az állítás számunkra nem meggyőző. A kötelezettség talán csak azért nem szerepel a szászok számára kiállított kiváltságlevélben, mert minden alattvaló egyformán tartozott vele.

A postával kapcsolatos brassói szolgáltatásoknak a szerző a források alapján három alapesetét különbözteti meg. (1.) A leggyakoribb a címerrel vagy útlevelel rendelkező fejedelmi posták ellátása és számukra postaló biztosítása. (2.) Sok esetben a fejedelem saját ember hiányában „kölcsonvett” egy-egy brassói futárt. Az is előfordult, hogy az országos ügyben járó brassói postát egészen Isztambulig vezette a feladata. (3.) A fejedelemhez külföldről bocsátott postáknak (havasalföldi és moldvai posztelnikoknak, postáknak, illetve török csauszoknak) is ellátás, illetve ló járt. A hírvivők az esetek jelentős százalékában éppúgy a havasalföldi és portai kapcsolattartás eszközei voltak, mint a követek, csak alacsonyabb szinten – bizonyos esetekben nehéz is lehetett a szerzőnek elkülöníteni, kit minek kell tekintenie. Nem pusztán a híreket továbbító személyek képezik azonban a vizsgálat tárgyát, hanem a postálkodás, illetve fejedelmi parancsra végzett áruszállítás menete is.

Cziráki Zsuzsanna különleges figyelemmel fordul a brassói városi posták/hírvivők csoportja felé, akiket következetesen a „kengyelfutó” kifejezéssel illet. A szó használatát nem tartom igazán szerencsésnek. Egyrészt a gyermeki lelkületű magyar átlagolvasóban óhatatlanul is a prérifarkas elől menekülő gyalogkakukk képét idézi fel, másrészt a „kengyelfutó” az értelmező szótárak szerint

⁸ Bíró Vencel 1921: *Erdély követői a Portán*. Kolozsvár.

⁹ Trócsányi Zsolt 2005: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest, 182–187.

nem annyira futárt jelent, hanem olyan személyt, aki egy notabilitás hintóját kíséri. Ugyanakkor a brassói források városi „kengyelfutói” korántsem csak hírvi-vői szerepkörben tűnnek fel, számos más funkciót is elláttak, például a hivatalos városi kiküldetésre induló szenátorokat kísérték vagy éppen alacsonyabb rangú nemesek lakodalmain képviselték Brassót. Egyikük, egy bizonyos „Pitter Koch” időnként még szakácsá is átvedlett. A 16. századi besztercei források latinul egyszerűen *famulus/familiaris civitatis* néven említik az ilyen feladatokat ellátó városi alkalmazottakat, modern magyar kifejezéssel leginkább talán városszolgának nevezhetnénk őket. Ahogy más szász városokban, úgy Brassóban is többnyire magyar származásúak, valószínűleg azért, mert megbízásaik során magas szintű magyar nyelvtudásra volt szükség.

Nem csak a brassói famulusokat szólította el azonban hazulról a fejedelem szolgálata, a város külön írásbeli vagy szóbeli kérésre számtalan ízben küldött ki mesterembereket, leggyakrabban a viszonylag közel fekvő fogarasi erősségbe, illetve a fejedelmi székhelyre, Gyulafehérvárra. Ezek a kézművesek (többnyire kőművesek, ácsok és asztalosok) Bethlen Gábor nagyszabású építkezéseinek képviselték a szász szakértelmet. Ha igénybevételük éppen nem ingyenes közmunka (*labor gratuitus*) keretében történt – ami a ritkább esetnek számított –, munkabérüket a fejedelem fizette, a várostól csak kisebb borraalót kaptak. Maguknak a munkálatoknak tartalmáról a szűkszavú számadáskönyvek sajnos keveset árulnak el, az ezekre vonatkozó parancslevelek pedig nem maradtak meg. Annyi azonban világosan látszik, hogy a fejedelem 1623 után, valószínűleg az építkezések felgyorsuló üteme miatt, jóval sűrűbben vette igénybe a brassói mesterembereket, mint korábban. Talán a művészettörténeti szakirodalom intenzívebb használatával további összefüggéseket is ki lehetett volna deríteni, Fogaras esetében például értékes tájékoztató pontot jelenthetett volna Sebestyén Györgynek a fogarasi várról írott monográfiája.¹⁰

A főúri ajándékokat tárgyaló alfejezet az egyetlen, amely a munka világos szerkezetéből kilóg, hiszen tárgyát a prominens magyar és székely nemeseknek időről időre átnyújtott tiszteleti ajándékok képezik. Ahogy azt egy félmondatban a szerző is elismeri, szolgáltatásnak ez nemigen tekinthető és a fejedelemhez sincsen köze, sokkal inkább a város és nemesség (a német történetírásban „Stadt und Adel” címszó alatt emlegetett) viszonyához, ami Erdélyben még bonyolultabb, mint máshol, hiszen a falakon belüli és kívüli világot itt nem csupán rendi és kulturális, hanem etnikai különbségek is elválasztották. Cziráki Zsuzsanna ugyan szaktekintélyként idézi azt a Valentin Groebnert, aki a tiszteleti ajándékokat – véleményünk szerint teljesen elhibázott módon – a korrupció modern fogalmával is összekapcsolja, ám a gyakorlatban szerencsére sokkal inkább a társadalmi kapcsolatok legális kenőanyagaként tekint a figyelmességekre, mint megvesztegetésként. Arra is felhívja a figyelmet, hogy ajándékot egyaránt és egyforma értékben kaptak a szász vezetők, illetve a szomszédos vármegyék és székely

¹⁰ Sebestyén, Gheorghe 1992: *Cetatea Făgăraşului*. Bucureşti.

székek tisztviselői. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a számadáskönyvekben csak a város ajándékai szerepelnek, a viszontszívességek nem, így a kép óhatatlanul is egyoldalú.

Bár a fejedelmi beszerzéseknek is jutott egy külön szakasz, a szerző inkább csak az adatok hiányát tudta regisztrálni. Minden jel arra utal, hogy Bethlen ritkán vásároltatott magának Brassóban. A brassói magánszemélyektől beszerzett holmik természetesen közvetlenül egyáltalán nem szerepelhetnek a számadásokban, esetleg akkor hagyhatnak maguk után nyomot, ha az ügyben eljáró fejedelmi megbízottak kaptak némi élelmiszert ellátásként. Úgy tűnik, hogy magát a várost is ritkán szólította fel a fejedelem helyi árubeszerzésre, viszont számos alkalommal igénybe vette Brassó segítségét havasalföldi és konstantinápolyi vásárlásoknál.

A munka törzsét a hadügyi szolgáltatásokról szóló fejezet zárja, amely egyike a könyv legjobban megírt és legtöbb újdonságot hordozó részeinek. A százszok kora újkori katonai szerepvállalásáról ilyen részletességgel és a városok szemszögéből még senki sem írt. A Szász Egyetem a 17. században közösen tartozott 500 gyalogos katonát kiállítani a fejedelem hadjárataira. A kötelezettséget néha pénzen váltották meg, ám általában inkább katonákat küldtek, Brassó és a Barcaság körülbelül száz főt egy hadnagy vezetésével. Ahogy más városokban, úgy itt sem németajkú polgárok vállalták a szolgálatot, hanem a környékbeli magyar falvakból (esetünkben: a barcasági jobbágyfalvakból) toborzott zsoldosok. A szerző szerint ennek hátterében egy praktikus okot, a fejedelmi sereg magyar vezényleti nyelvét kell keresnünk, ám könnyen lehet, hogy inkább társadalmi okokra vezethető vissza: egy teljes jogú brassói polgár számára inkább jelentett volna terhet, mint lehetőséget a katonai szolgálat. A város nemcsak hadjárat idején, hanem állandóan fizetett 60–80 városi darabontot, akik rendfenntartó feladatokat láttak el, arra azonban csak nagyon ritkán került sor, hogy őket is háborúba küldjék. A várost terhelte saját katonáinak fegyverrel és felszereléssel való ellátása, illetve zsoldjuk kifizetése mellett a hadianyagra és fegyverekre vonatkozó fejedelmi megrendelések teljesítése és az állandó határvidéki kémkedés is. A számadáskönyvek alapján meglepő módon úgy tűnik, hogy Bethlen nem ágyúkat kért a korábban ágyúöntéséről is ismert várostól, hanem kézfegyvereket, főleg kopjákat. Végső soron az derül ki, hogy a Barcaság meglehetősen csekély mértékben járult hozzá a fejedelmi hadsereg ütőképességéhez.

A számadáskönyvek alapján felvázolt témák mind abba az irányba mutatnak, hogy bár a szász rendi kiváltságok a középkorban gyökerestől megváltoztak, a felsőbbbbségnek nyújtott szolgáltatások rendszere a kora újkorban sokat változott és messze meghaladta az *Andreanumban* rögzített mértéket. A bethleni központosítás a kezdeti konfliktusok után nem az előjogok megkérdőjelezésében jelentkezett, hanem a szolgáltatások rugalmas és körmönfont bővítésében. A szerző becsületesen elismeri, hogy két fontos kérdésre nem tudott választ adni. Egyrészt nem sikerült meghatározni a Brassó által nyújtott szolgáltatások pénzbeli értékét, másrészt azt a rejtélyt sem tudta megoldani, hogy mennyit térített meg a fejedelem a szolgáltatásokból az adóba való beszámítás (*defalcatio*) vagy későbbi kifizetés révén.

Ha a számadások diffúz szerkezetét ismerjük, ezen aligha csodálkozhatunk. A leírtak alapján annyi bizonyosnak látszik, hogy a végösszeg legalább akkora vagy nagyobb volt, mint az adóteher.

A kötetet gazdag melléklet zárja, amely nem csupán illusztrálja, hanem alá is támasztja az elemzések állításait. Takaros táblázatokban sorakoznak a brassói posták („kengyelfutók”), a városi adóbefizetések, a brassói kézművesek fejedelmi parancsra történt kiküldetési. A diplomáciatörténet kutatói számára különösen értékes az utolsó táblázat, amely a hiányzó 1618–1619. évek kivételével gondosan regisztrálja a Brassón áthaladó követeket és követségeket. Talán csak annyi hiányérzetünk marad, hogy a számadásokban szintén sűrűn felbukkanó fejedelmi, vármegyei és széki tisztviselőkről nem kapunk hasonló listát. A melléklet végére illesztett két levéltári forrás viszont nyugodtan elmaradhatott volna, mert a kötet tematikájához csak lazán illeszkedik, a latin nyelvűben ráadásul meglehetősen sok a zavaró átírási hiba. A német szövegek esetében hasonló anomáliákkal egyáltalán nem találkozunk, pusztán a számadáskönyvek „f” vagy „fl” (forint/florenus) rövidítésének „R” formában való átírása szúrhat szemet.

Ha röviden összegezni szeretnénk a könyvről alkotott véleményünket, azt mondhatjuk, kora újkori szász témáról ilyen értékes könyv kevés születik. Témája igazi újdonság, a fejedelemnek nyújtott szolgáltatásokról minden eddiginél tisztább képet nyújt. A végeredmény természetesen pillanatfelvétel, ezért még nem igazán látni a Bethlen-kor helyét a szász közösség átalakulásának folyamatában és az sem mindig derül ki, hogy mi az, ami csak Brassóra és a Barcaságra jellemző. Ahhoz, hogy a tételszerű, a 13. századi *Andreanum* és az 1610-es évek közötti űrt olykor nagyvonalúan átívelő megállapítások ne inogjanak, bizonyosan további kutatásokra is szükség lesz, más évtizedeket és más városokat illetően. A brassói gazdálkodás megértéséhez elengedhetetlen lenne az adókönyvek ismerete is, hogy a bevételi oldal, illetve a terhek városon belüli felosztása világosabbá váljon. Ha pedig a szolgáltatások mikéntjéről szeretnénk teljesebb képet, a számadásokat a Brassóban jórészt hiányzó, ám máshol (például Besztercén) meglévő fejedelmi parancslevelek adataival kellene kiegészítenünk. De igazságtalanok lennénk, ha a fentieket mind ezen az úttörő monográfián kérnénk számon. Cziráki Zsuzsanna hatalmas munkát végzett egy nagyon nehéz forrással, ráadásul sikerült a számadáskönyvek száraz adataiból igazi eleven tablót formálnia. Gördülékeny stílusban megírt könyve bátran ajánlható minden érdeklődő olvasónak, nem csupán az elvetemült, kákán is csomót kereső szaktörténészeknek.

Szabó András Péter

Amy Milne-Smith: London Clubland. A Cultural History of Gender and Class in Late-Victorian Britain.

Palgrave Macmillan, New York, 2011. 296 oldal.

Amy Milne-Smith könyvéből elsősorban a londoni klubok 19. század végi történetét ismerhetjük meg. A mű Széchenyi István egyesületekről és kaszinókról szóló gondolatainak¹ olvasása után nem rejt annyi újdonságot, mint gondolnánk, hiszen pontosan azt a prototípust vizsgálja behatóan, amit Széchenyi is másolni kívánt. Milne-Smith könyve, ha nem is hat az újdonság erejével, megerősíti a londoni klubokról már Széchenyi által is részletesen kifejtett jellemzőket; gondolok itt elsősorban azok legfontosabb szerepeire (ebédlőhely, a találkozás lehetséges színhelye), berendezésére és tagválasztási rendszerére.

Meglepő módon e mű hiánypótló, a londoni *gentlemen's club*ok tudományos igényű feldolgozására ugyanis ezt megelőzően nem került sor. Bár a brit egyesületi élet összességében jól feltárt területnek számít, ezt a speciális összetevőt Amy Milne-Smith kanadai történész vizsgálta először. Historiográfiai áttekintésének konklúziója szerint a korábbi munkák, amelyek nagy részét az egyes klubok saját történetének feldolgozásai teszik ki, elsősorban a kezdeti időszak (18. század) történetének bemutatására alkalmasak, de az intézmény virágkorát (19. század második fele) már nem követik nyomon.

A forrásokat tekintve, az irigylésre méltóan gazdag elsődleges források mellett (a még létező klubok levéltárainak némelyikébe is bejutott), a szerző főként a korabeli magazinok, útikalauzok, visszaemlékezések, levelezések és regények leírásaira támaszkodott. A kutatás kiinduló kérdése az volt, hogy ezek a klubok milyen célokat szolgáltak és minek köszönhetően tettek szert a 19. század végére olyan hatalmas népszerűsége. A genderkutató szerző a *gentlemen's club*ok vizsgálatával elsősorban az elit férfitársadalom életmódjának leírását, életstílusának változását kívánta elénk tárni, e klubokat a késő viktoriánus korszak férfi elit kultúrájának alapvető elemeként vizsgálva.

Véleményem szerint a kötet tartalomjegyzéke kissé elnagyolt, a fejezeteken belüli alfejezetcímeket sajnos a tartalomjegyzék nem közli, pedig a megközelítési mód és a belső tagolás nagyon jól átgondolt, ami könnyen emészthetővé teszi a kötetet. A szerző gondolatmenete a *gentlemen's club*ok definiálásától egészen azok London életében betöltött szerepéig halad. A klubok történetének, fejlődésének leírását követően azok közösségteremtő erejét, a férfi szociabilitás világát jeleníti meg, majd a klub otthonhelyettesítő funkciójának elemzésére tér ki és ezen keresztül el is jut a külvilág, először a nők, majd a kívülálló alacsonyabb státuszúak reakcióinak leírásához és a klubok város szövetében betöltött szerepének elemzéséhez.

¹ Széchenyi István 1984: *Világ*. Budapest, 312–471.

A *Whitaker's Almanach* kimutatása szerint 1870-ben még csak harminchat klub működött Londonban, majd számuk ugyan 1910-ig száz fölé emelkedett,² de a brit főváros egyesületi életében nem emiatt töltötték be meghatározó szerepet. A szakirodalmi fogalomhasználat nem egyértelmű, de feltételezhetjük, hogy nem minden klub volt *gentlemen's club*, ez a megkülönböztető cím csak a legrangosabbaknak járt. A polémiára sajnos Milne-Smith nem tér ki, a kötetben csupán annyit említ, hogy 1880 és 1914 között a *gentlemen's club* megkülönböztető címért folyamodó 75 egyesületből csak 20 kapott bebocsátást a klubok világának legfelsőbb körébe. Azt azonban nem részletezi, hogy ezt ki és hogyan döntötte el.

Milne-Smith úgy véli, hogy a korabeli közvélemény sok különböző, de általában negatív sztereotípiát ragasztott a *gentlemen's club* fogalmához. Vizsgálatai szerint elsősorban a kártyabarlang és az ebédlőhely fogalmakat társította a közvélemény e klubokhoz, ahogy ez a magyarországi kaszinók esetében is igaz volt – e sztereotípiákat kívánta lefejtetni a fogalomról, hogy a korabeli valósághoz egy lépéssel közelebb juthasson. Végeredményben a szerző olvasatában a klub olyan, kizárólag férfiak számára fenntartott pihenőhely volt, ahol az úriemberi státusz és viselkedés életre kelt, épült és definiálódott. Később úgy fogalmaz, hogy *gentlemen's club* volt minden olyan klub, amely a St James Street, a Pall Mall és a Piccadilly által határolt területen, az úgynevezett *Clublanden* belül alakult, előkelő klubházban működött, kizárólag férfi tagjai voltak és nagy múltra tekintett vissza. A *gentlemen's club*ok tulajdonosi formájukat tekintve kétfélék lehetnek. Az úgynevezett *proprietary club* olyan intézmény volt, amelynek ingatlanra kiterjedő tulajdonjoga egy bizonyos személy kezében volt. Ezzel ellentétben a *members club*ok esetében az ingatlan a tagok közösségének tulajdonában állt, ahogyan ez a magyarországi kaszinók esetén is igaz volt. A viszonylag sokszempontú definíció ellenére azonban a szerző nem közöl olyan listát, amely a *gentlemen's club*oknak nevezett egyesületek nevét tartalmazná. A szövegben név szerint csupán a leghíresebb klubok (például: Garrick, Reform, United Service, White's, Athenaeum) szerepelnek, de nem világos, hogy ezeken kívül másokat is vizsgált-e.

A könyv első fejezete *A kávéházaktól a klubházakig* címet viseli és ezzel fel is vázolja a J. P. Morris³ nyomán már ismert fejlődési vonalat, amely a kávéházaktól a jól szabályozott önkéntes társulásokig vezetett. Példaként a 17. században még kávéházként működő White's klubot említi a szerző. Francis White (Francesco Bianco) 1693-ban alapította a klub elődjét White's Chocolate House néven a mind a kormányzati, mind a bírósági negyedtől elérhető távolságra levő St James's Streeten. A klub a 18. század végére saját székházát is felépítette, majd kiadta első alapszabályát, amellyel formálisan is *gentlemen's club*bá vált.

A 19. század elején nemcsak a meglévő klubok alakultak át, hanem sok új egyesület is létrejött. Ekkor alakult (1815-ben) többek között a Széchenyi által

² Taddei, Antonia 1999: London Clubs in the Late Nineteenth Century. *Discussion Papers in Economic and Social History* (28.) April, 9.

³ Morris, J. P. 1990: Clubs, societies and associations. In: Thomson, F. M. L. (ed.): *The Cambridge Social History of Britain 1750–1950*. Vol 3. *Social Agencies and Institutions*. New York, 396.

látogatott United Service Club is. Az átalakulás lényege az volt, hogy a klubokban a korábban domináns játéktérmi funkciók háttérbe szorultak. A *clubman* egyre inkább a visszafogott és csendes magatartás definíciójává vált, a klubok éttermeiben az olcsó és jó ételek helyett egyre gyakoribbá váltak a gourmet vacsorák. A korszak a nagy, fényűző klubházak és berendezések kora volt, amikor a Clubland határai a Pall Mall felé terjedtek tovább. A klubok által kínált szórakozási lehetőségek is bővültek, ahogy a lehetséges tagság határai is kiterjedtek a középosztály felső rétegei felé. A szerző szerint a londoni klubok száma a 19. század harmadik harmadában folyamatos növekedésnek indult, de a viszonylag zárt csoportot jelentő *gentlemen's club*ok száma nem nőtt látványosan.

A második fejezetben a klubok tagságáról, a bekerülési procedúráról és az elit fogalmáról olvashatunk. Széchenyi István a *gentlemen's club*ok választási rendszerét honosította meg a Pesti Casino alapításakor, így nem meglepő, hogy amit e kötetben olvashatunk, az teljesen azonos volt a magyarországi kaszinókban is alkalmazott módszerrel. Ennek során a jelentkező tagok felvételéről titkos szavazás keretében fehér, illetve fekete golyóval döntöttek: elfogadják-e az illetőt tagnak vagy sem. Egyetlen eltérés, hogy a londoni klubokba bebocsátásra váróknak sokszor igen hosszú várólistát kellett „végigállniuk”, mire golyóvetésre került a sor.

A szerző alapvető tétele szerint a klubok világa megrajzolja számunkra, hogyan is működött az osztály és a státusz fogalma a korabeli társadalomban. Az általa alkalmazott osztályfogalom szerint az emberek ízlése és fogyasztása jelölt ki egy státusz alapú társaságot. Az eseményeken való megjelenés és a különböző csoporttagságok határozták és erősítették meg a már meglévő társadalmi tagolódást. Milne-Smith szerint az angol elitbe tartozás nem elsősorban, illetve nem kizárólagosan a vagyon, pozíció vagy a származás függvénye volt: az elit mibenlétét főként a különböző társaságok, egyesületek tagsága határozta meg. Az idő előrehaladtával az anyagi és származásbeli feltételek mellett és helyett egyre inkább az életmód, a tevékenységek és az ízlés közössége definiálta az elitet. Ez a feltételezett kulturális összetartozás és a felsőbbrendűségbe vetett hit teremtette meg a csoporton belüli kohéziót – mondja a szerző. A klubtagság itt is a beérkezés szimbóluma volt, az új pozíció a régi elittagok részéről való szentesítést jelentette, vagyis Milne-Smith szerint a klubtagság a társadalmi státusz fokmérője volt, státuszjelzőként működött a 19. századi Angliában. A tagfelvétel egyesek számára a befogadást, mások számára pedig az elismerést jelentette és ennek értelmében a választási processzusban elbukott jelölt számára az elutasítás jelzésértékű volt, aminek oka lehetett egyszerű ellenszenv vagy a nem megfelelő társadalmi helyzet is. Milne-Smith szerint a kigolyózás sok esetben politikai okokra volt visszavezethető, mert bár a klubok apolitikusként definiálták magukat, leendő tagjaiktól a klub elköteleződésének megfelelő politikai preferenciát vártak el, azzal együtt is, hogy a 19. század végére egyre jellemzőbbé vált a politikai pártok kivonulása ezen intézmények mögül.

A klubok ugyan a felsőosztállyal kapcsolatos ideálokat testesítették meg, de a feltörekvő felső-középosztálybeliek és az újonnan érkezettek számára is nyitva

állt a lehetőség, hogy *gentleman*né és *clubmanné* váljanak. A szerző szerint a klubok az elfogadás és az egyenlősítés színhelyei voltak, de ezzel együtt jelzi, hogy a klubok tagsága nem fedte le a teljes felsőosztályt, jócskán akadtak ugyanis Londonban és vidéken egyaránt, akik nem kívántak ebben a közegeben megjelenni.

A harmadik fejezetben a szerző azt vizsgálja, hogy mit jelentett gentlemanként viselkedni egy *gentlemen's club*ban, miként hágták át a szabályokat a klubtagok és ilyenkor milyen büntetésre számíthattak. Általánosságban a gentleman fogalma minden jó családból való, jó neveltetésű, vagyonos férfit átfogott, illetőleg minden olyan férfira kiterjedt, aki nem dolgozott és mindennap a legjobb ruháit hordta. A klubon belül értelmzett úriemberség ennél valamelyest árnyaltabb fogalom volt, amelyet elsősorban az intézmény falain belüli viselkedés határozott meg. Komolyabb vétségek, mint a kártya- vagy egyéb szerencsejáték-adósság felhalmozása, a túlzott alkoholfogyasztás vagy csalás esetén a klub távozásra szólította fel az adott személyt. Milne-Smith szerint azonban minden klubban az volt a gyakorlat, hogy a kizárás előtt álló személynek felajánlották az önkéntes kilépés lehetőségét, amivel nemcsak a tag, hanem a klub renoméját is óvni igyekeztek. A tagot kizárni kénytelen klub esetén ugyanis joggal merült fel, hogy a választási procedúra során rossz ítéletet hoztak. A vétkes személy számára pedig a kizárás társadalmi státuszának megingását és úriemberi mivoltának kétségbe vonását jelenthette.

A nyedek fejezetben a klubok társalgószobáiban folyó lehetséges beszélgetések, az ott születő pletykák és ezek közösségformáló ereje kerül terítékre. Itt már nyilvánvalóvá válik a kötet szerzőjének genderkutató mivolta, hiszen elsőként a pletyka nemi meghatározottságát feltételező elmélet tagadásába kezd – a későbbiek során is olyan érzése van az olvasónak, hogy túlságosan hosszan ír a szerző az egyes klubokban vizsgált jelenségek általános jellegéről, kitekintése túlságosan tág és érzésem szerint feleslegesen téríti el a könyv gondolatmenetét annak tárgyától.

De visszatérve a társalgószobákhoz, gyakorló kutatóként elsősorban arra voltam kíváncsi, milyen források alapján dolgozott Milne-Smith. Nos, a naplók és újságcikkek mellett három klub úgynevezett *betting book*ját⁴ is használta, amelyekbe előrejelzéseket, tippeket és véleményeket írhattak a tagok. Az igen érdekesnek ígérkező fejezetben azonban nagyon kevés konkrét esetet ismerhetünk meg, általában olyan klubbeli életképek jelennek meg, amelyek valamelyik klubtörténet lapjairól származnak. Ezek korlátozott felhasználhatóságáról pedig a szerző nem ejt szót a könyv lapjain.

Milne-Smith megállapítása szerint a klubtagság (*clubman*nek lenni) meghatározott életstílust (hogyan és hol tölti a szabadidejét) és értékrendet jelentett. Klubtaggá pedig nemcsak társadalmi helyzetének demonstrálása vagy megerősítése céljából válhatott egy férfi, hanem mert a szórakozáson felül rendkívül sok hasznos funkcióval is szolgáltak ezek az intézmények. Ahogy Pesten, úgy Londonban is fontos szerepük volt a kluboknak az éttermek elterjedését megelőzően,

⁴ Smith ezt a forrástípust a klubok pletykalapjaként definiálja. Közlése szerint a White's Club *betting book*jában a tagok a háborútól a külpolitikai ügyeken át a bírósági ügyekig, sőt, a válási szennációkig igen változatos ügyekben írták le jóslataikat és véleményüket (92).

hiszen megbízható és kényelmes teret adtak a napközbeni vagy az esti étkezésekhez. Ráadásul a klubok minden lehetőséget biztosítottak, ami egy korabeli irodától elvárható volt (telefon, irodaszerek, levélíráshoz szükséges eszközök). Végül, de nem utolsó sorban ezek az intézmények esélyt teremtettek tagjaik számára, hogy üzleti és politikai barátaikkal vagy ellenfeleikkel találkozhassanak. Vagyis mindazokat a funkciókat felsorolja Milne-Smith is, amelyek miatt Széchenyi is fontosnak gondolta megalapítani a Pesti Casinót.

A szerző úgy véli, hogy a klubok otthon kiváltó funkciójukat csak a 19. század második felétől kezdték gyakorolni. A kezdeti szórakoztató funkciójuk (játékterem) helyett ekkor már a háborítatlanság luxusát kínálták, ahol a tagok egyszerre élhettek magán- (bizalmas levelezés, csendes sarokban üldögélés, olvasgatás) és társasági életet (beszélgetések, közös játék). De mennyiben és milyen eszközökkel helyettesítették a klubok a férfi elit számára az otthonot? – teszi fel a kérdést Milne-Smith az ötödik fejezetben. Alapvetően kétféle csoportot ismerhetünk meg: a londoni úriembereket, akik saját otthonuk helyett klubjaikban töltötték idejük nagyobb részét, illetve a Londonban lakással nem rendelkezőket, akiket pedig a kényszer és a praktikum irányított az egyesület falai közé. Az otthonosság eszközeit tekintve a klubok a modern és minden kényelemmel felszerelt dolgozószoba mellett ebédlőt, könyvtárat, alvósarkot vagy fürdőszobát is biztosítottak tagjaik számára, nem anyagi szinten pedig a lehetőséget a találkozásra – mégpedig vendéglátói kötelezettségek nélkül. Milne-Smith szerint mindezekon felül a klubok társalgószobájában érzelmi szabadságot is nyerhettek a klubtagok, ami addig csak az otthon falain belül volt lehetséges.

Arra a kérdésre, hogy milyen térben biztosították a klubok mindezt az otthonosságot a tagok számára, a következő alfejezet adja meg a választ. Milne-Smith állítása szerint egy grandiózus székház felépítése elengedhetetlen identitásjelző volt a *gentlemen's club*ok esetében. Ideáltípusaik a kora viktoriánus korszakban épült United Service Club, az Athenaeum vagy a Reform Club épületei voltak. A szerző ezeknek a belső felépítését, dekorációs kellékeit is megismerteti olvasóival, az elemzés során – Széchenyihez hasonlóan – a könyvtárat és a vacsorázási lehetőséget emeli ki mint a klubok legjelentősebb vonzerejét.

A szerző úgy fogalmaz, hogy a tagok kötődése klubjukhoz érzelmi alapú volt, de nem szentimentális, bár a klubok nyári renoválásakor a klubjuktól megfosztott úriemberek panaszaik alapján inkább úgy fogalmaznék, elsősorban a megszakás és a kényelem kötötte őket ehhez a közösséghez. Az azonban kétségtelen, hogy az olyan gesztusok, mint A. A. Milne-é – aki felesége halála után könyveit profitjának 25 százalékát klubjára, a Garrick Clubra hagyományozta – valóban egyfajta érzelmi elköteleződésre és nem külső elvárásra engednek következtetni.

Az érzelmi viszonyoknál maradva, a szerző a következőkben a klubtagság családi kapcsolatokra gyakorolt hatását vizsgálja, valamint a kortárs társadalom klubokkal kapcsolatos pozitív és negatív véleményét is bemutatja. A fejezet elején a *Vanity Fair* 1893. márciusi cikkét idézve a klubtag mint rossz példa jelenik meg, aki a társasági léttől távol tartva magát a klubok nyugalma keresi. Azok

pozitív megítélését is bemutatja azonban, amikor a *The World* című lap 1884-es cikkét ismerteti, amelynek női szerzője kifejezetten hasznosnak találja a klubtagságot a nemileg szeparált térben felnövekedett férfiak házasságra való felkészítésében. Véleménye szerint a klubon belüli élet tökéletesen megtanítja fiatal férfitagjaiknak, hogyan legyenek toleránsak, türelmesek, miként tiszteljék mások érzéseit és szokásait.

Ugyanakkor Milne-Smith úgy véli, nem igazolható, hogy a 19. század második felének brit közvéleménye a fiatal férfiak házasságellenességét, illetve az agglégényléthez való ragaszkodását előszeretettel a klubok otthonosságának és kényelmének tulajdonította. Álláspontja szerint arisztokrata körökben a *gentlemen's club* nem aláasta, hanem kiegészítette a házasság intézményét, mert a férfi házasságkötése után ebben a közegben tovább élhette addigi agglégény életét. A középosztálybeli házasságesszme ugyanakkor nem bírta ki a szeparációt, vagyis ezekben a körökben negatív megítélés alá került a klubok világa.

A kötet hatodik fejezetének utolsó alfejezetében időben is előrelépünk, az I. világháború előestéjén vagyunk, amikor a mindkét nem számára nyitott szórakozási lehetőségek és az éttermek növekvő száma elvonta a férfiakat a klubok társalgószobáitól. A szerző az első kihívás kapcsán bemutatja, hogyan küzdöttek meg az egyes klubok az idő szavával, ami az asszonyok legalább részleges beengedését követelte az addig kizárólag férfiak által uralt térbe. Aztán a világháborút követően minden megváltozott, a húszas, harmincas évek fiataljai már az éttermek, jazz-klubok világát részesítették előnyben apáik klubjai helyett. Ekkor már nem a nők akartak bejutni a férfiak világába, hanem a férfiakat csábította a vegyes neműek klubon kívüli világa.

Amy Milne-Smith könyvének utolsó fejezetében a klubok és London viszonyáról ír, a városi társadalomban fokozódó szociális feszültségeket, a századvégi London problémáit a klubok szemszögéből kívánja bemutatni. Kiindulópontja, hogy a londoni társadalomban a gazdagok és szegények tulajdonképpen párhuzamos társadalomban léteztek, amelyeknek nem nagyon volt kapcsolata egymással. A London politikai központjában elhelyezkedő klubnegyed a pénz és a jó kapcsolatok szimbóluma volt, amelyet a kívül maradtak sok kritikával illettek. Ez a közeg az alsóbb osztályok számára a korrump és kizsákmányoló osztály szimbólumaként jelent meg. Ide a nők csak kivételes esetekben nyertek bebocsátást, a középosztály csak sok hűhó után juthatott be, míg a munkások csak szolgaként láthatták belülről a klubhelyiségeket. A 19. század vége felé azonban a privilegiált férfi elit intézményeként definiálható kluboknak is szembe kellett nézniük az egyre növekvő szociális kihívásokkal. A szerző úgy fogalmaz, hogy a klubok története egyben a hatalom, a politika, a gazdaság és a városi térhasználat története is. Mielőtt azonban Milne-Smith egy-egy konkrét, klubokkal szembeni megmozdulás történetét elmesélné, túlságosan is hosszan beszél London szociális és térbeli megosztottságának sajátosságairól. A West End és az East End lakóinak egymásról alkotott elképzeléseivel is megismerteti az olvasókat, emellett a korabeli útikönyvek reprezentációját is elemzi. Az igen hosszú és a monográfia

szövetéből némileg kikandikáló alfejezetek után, amelyekben mintegy oknyomozóként próbál egészen mellékes kérdésekre választ találni (mint például: honnan vették a köveket, amelyekkel betörték az ablakokat?), végül kijelenti: amikor a tüntetők közvetlenül a klubokra támadtak, azzal jelképesen az East End fordult szembe a West Enddel. Mivel a klubokban a hatalom (a politikai, a gazdasági, sőt az intellektuális is) koncentráltan volt jelen, a klubok annak az életstílusnak voltak a jelképei, amelynek nem volt része a mindennapi fizikai munka – vonja le a következtetést a szerző. Milne-Smith gondolatmenete végül oda fut ki, hogy az események hatására a klubokba zárkózott elit szembetalálkozott kormányzottjaival és félni kezdett tőlük. A szerző szerint a századfordulóra fokozatosan csökkent az elkülönülés a West End-i gazdagok és az East End-i szegények között, hiszen egyre több mindkét csoport számára nyitott tér (éttermek, mulatók) szerveződött. És itt ér össze mondanivalója az utolsó fejezet előtt félbehagyott gondolatmenettel, miszerint a mindkét nem és (elvből) bármilyen társadalmi csoport számára nyitott közösségi terek számának emelkedésével egyre csökkent a klubok jelentősége. Míg az 1880-as években az elit hatalmi erődjé volt a klub, addig a századfordulóra a klubok elit mivolta ugyan megmaradt, elsősorban zártságuk okán, de hatalmuk egyre halványabbá vált és az idő előrehaladtával a változásokat ellenzők oldalán találták magukat.

Az I. világháború alatt és után egészen más világ köszöntött a londoni klubokra is. A szerző két világháború közötti időszakra vonatkozó megállapításait az epilógusban olvashatjuk. Konklúziója szerint a klubok szerepvésztesének okát a korszakban megszaporodó szabadidős lehetőségekben kell keresni. A választék bővülése mellett ekkor a társasági élet funkciója is megváltozott, már nem elsősorban az elvonulás volt a cél, hanem a találkozás, a kikapcsolódás aktív változatai, az interakció másokkal, főleg más neműekkel. A két világháború közötti időszakban a *gentlemen's club*ok és azok tagjai már nem érdekelték a társadalmi ranglétrán alattuk állókat, már nem áhítoztak többé a klubtagságra, mert megtalálták a maguk társas helyeit. A klubtagok ugyanakkor a megváltozott körülmények között, megriadva az emancipált nőktől, a szervezett munkásoktól és az újjazdagoktól visszavonultak a klubjaikba és úgy tettek, mintha semmi sem változott volna.

Amy Milne-Smith könyve tanulságos kézikönyv a londoni klubok világáról, de megállapításai inkább csak megerősítik eddigi tudásunkat, új felfedezésekkel nem leszünk gazdagabbak. Forráskezelése véleményem szerint kissé laza, sok esetben nem tudni, honnan származnak az információk, amelyekre megállapításait alapozza. S ami még talán ennél is zavaróbb: mindvégig rejtve marad az olvasó előtt, hány klubról is beszélt valójában. Érdekes megfigyelni azt is, hogy a szerző összefoglaló megállapításainál sem próbál nagyobb látószögben gondolkodni, párhuzamot vonni vizsgálatának tárgyai és általában az egyesületi élet fejlődése között. Mintha alapvetően speciális, semmi mással össze nem hasonlítható entitásként kezelné a *gentlemen's club*okat, s ezért nem helyezi ezeket az egyesületi élet általános folyamataiba.

Mindezek mellett azonban gender központú vizsgálódásai érdekes és új aspektusokkal gazdagítják a klubokról szóló eddigi ismeretanyagot. Fontos és inspiráló a klubok otthonhelyettesítő funkciójának vizsgálata. Különösen nagy erénye a tanulmánynak, hogy nemcsak a klubok belső világát próbálja rekonstruálni, hanem igyekszik minél részletesebben megragadni azt is, hogyan reagáltak rájuk a társadalmi környezet. Jelen kötet fontos, kortárs összefoglalása mindannak, amit eddig az angol klubokról tudni véltünk.

Eöry Gabriella

Sam A. White: The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire.

Cambridge University Press, Cambridge, 2011. 352 oldal.

Sam White, a fiatal amerikai történészgeneráció egyik legsikeresebb képviselője 2011-ben könyvet jelentetett meg az Oszmán Birodalom kora újkori történetéről *A felkelés klímája a kora újkori Oszmán Birodalomban* címmel. Az amerikai szerző könyvében az oszmán hanyatlás korszakának egy új interpretációjával állt elő, nézete szerint a válság legfontosabb indító-időzítő tényezője a kis jégkorszak¹ klímaromlása volt a 16–17. század fordulóján. Az oszmanista szakma nagyon jól fogadta Sam White környezettörténeti alapozottságú válságértelmezését, a könyv három rangos szakmai díjat is kiérdemelt mindjárt a megjelenést követő évben. Elnyerte a Közel-Keleti Tanulmányok Társasága Albert Hourani-díját mint a Közel-Keletről szóló legjobb tudományos munka. A Török Tanulmányok Társasága a *Climate of Rebellion*nak adta az M. Fuad Köprülü-díjat, amelyet a legjobb török, illetve oszmanista könyvnek ítélnék oda két-

évenként. Végül a Brit–Kuvaiti Baráti Társaság ugyancsak a legjobb közel-keleti témájú tudományos munkának választotta az amerikai szerző könyvét.

Sam White mind iskolázottságát, mind pedig kutatói szemléletét illetően globális történész, aki amerikai tanulmányait követően MA diplomáját a skóciai St. Andrews Egyetemen szerezte. Doktori értekezését az amerikai Columbia Egyetemen készítette el *Ökológia, éghajlat és válság az oszmán Közel-Keleten* címmel. Sam White angol anyanyelve mellett törökül (modern és oszmán változatában egyaránt), olaszul, franciául, spanyolul, latinul, németül és alapfokon hollandul is tud. Jelenleg az Ohio Állami Egyetem Történeti Intézetének oktatója. Nincs kétségem afelől, hogy hallani fogunk még róla és remélem, nem ez az utolsó könyvismertetés, amit Sam White munkáiról írok.

Az amerikai szerző könyvének bevezetőjében kifejti: az oszmán tanulmányok az egyetemes történelem fontos kutatási területét jelentik, ugyanakkor szisztematikus tudományos kutatások szempontjából valójában újak tekinthető ez a terület, ezért megbízható információk igen egyenetlenül állnak rendelkezésre vele kapcsolatban. A modern oszmanista történetírás egyik legfontosabb vitatémája a 17. és a 18. századi oszmán hanyatlás kérdésköre. Az ortodox történeti interpretáció szerint a válság és a hanyatlás elsőrendű oka a hanyatló és hatékonyságát

¹ A kis jégkorszak a történeti korok egyik legerőteljesebb és globális léptékben is jelentkező lehűlése volt. A klímaromlás nagy regionális különbségekkel a 12–15. század táján kezdődött és eltartott egészen a 19. század végéig, némely területen pedig a 20. század elejéig is. A kis jégkorszak négy különösen hideg periódusát tartja számon a klímátörténeti szakma: a 14. század derekát, a 16–17. század fordulóját, a 17. század utolsó harmadát és a 19. század középső harmadát. Általános egyetértés van a szakirodalomban a tekintetben, hogy a leghidegebb időszak, vagyis a kis jégkorszak mélypontja a 17. század volt.

vesztő politikai intézményrendszer, illetve az alkalmatlan szultánok voltak. Ennek a válsáértelmezésnek a hívei Sam White szerint kizárólag politikai perspektívából szemlélik az eseményeket, narratívájukban a modernitás és a fejlődés egyenértékű azzal a fajta központosítással és szekularizációval, amit a 19. és a 20. század török reformerei folytattak.

White koncepciója szerint az Oszmán Birodalom rendkívül gyors felfelé emelkedése döntően annak volt köszönhető, hogy a kormányzó elit egy jól kiépített ellátási rendszert hozott létre elsősorban a főváros és a hadsereg kiszolgálására. Az ellátási rendszer megerősítésének alapja a településhálózat és a mezőgazdasági művelésbe vont területek kiterjesztése volt. A 16. század folyamán az Oszmán Birodalom népessége igen gyorsan növekedett, a háborúk sorozata és a korszakban bekövetkező éghajlati változások pedig rendkívüli módon megterhelték a birodalmi ellátási rendszert. Utóbbi ráadásul csak később érte el mélypontját: a kis jégkorszak legerőteljesebb klímaromlása – amely a Kelet-Mediterráneumban hideg téli időjárást és elhúzódó szárazságot hozott – a 16. század utolsó évtizedében kezdődött el. Ez önmagában talán még nem eredményezett volna általános ellátási válságot, de a tizenöt éves háború következményeivel együtt már egy összetett létfenntartási válság kibontakozásához és egy elhúzódó közép-anatóliai lázadáshoz vezetett, amelyet a kortársak *dzseláli-felkelésnek*² (1595–1610) neveztek el.

White krízisértelmezésének meghatározó eleme, hogy az oszmán válságot globális kontextusban szemléli. Az amerikai szerző szerint a 17. század globális léptékben megmutatózó válságjelenségeit a kis jégkorszak hozta szinkronba. Ezek voltak Oroszország történetében a „zavaros idők”, míg Közép-Európában a harmincéves háború többretegű krízisében a Német-római Birodalom elveszítette népességének több mint harmadát. Az 1630-as és az 1640-es évek válsága egyaránt súlyosan érintette Eurázsia két szélén Angliát és Franciaországot, valamint Kínát, de szárazságok és éhínségek voltak Nyugat-Afrikában és Délkelet-Ázsiában, valamint ökológiai okokra visszavezethető válság bontakozott ki a Tokugava Japánban is. A globális válság oszmán alváltozata azonban fontos sajátosságaiban különbözött a többitől. A Közel-Kelet tájai marginális mezőgazdasági vidékeknek tekinthetők, ahol a termőterület regenerálódási képessége mérsékelt. Ezen a száraz tájakon nagyon magas az aszályhajlam, ráadásul régóta művelt területek, amelyek sokszoros degradációt szenvedtek el az évezredek óta tartó mezőgazdasági művelés során (erdőpusztulás, szikesedés, fajtaszелеkció, hogy csak a legfontosabbakat említsük). Anatólia és a Közel-Kelet arid és szemiarid³ területei ökológiai

bűnözőkre használták, inkább nagyobb bandákat értettek rajta. Sam White szerint nehéz pontosan meghatározni a szó jelentését, mert az 1590-es évekig csak néhány alkalommal fordult elő oszmán kormányzati dokumentumokban.

² Maga a *dzseláli* elnevezés egy kis 16. század eleji felkelésre utal, először 1571-ben fordul elő. A kifejezést nem közvetlenül az eyes

³ Az arid és a szemiarid kifejezések száraz és félszáraz éghajlati viszonyokra utalnak, amelyek esetében mindenekelőtt a csapadék

értelemben nagyon sebezhetőek. A pleisztocén jégkorszak óta a világnak ezen a részén drámai hőmérsékleti és a csapadék mennyiségét érintő változások mentek végbe, amit az eltartóképesség alakulásában ezzel arányos ingadozások kísérték. A Közel-Kelet és Anatólia eredendően alacsony népességeltartó képességű terület, amelynek mérsékeltek a lehetőségei az ökológiai regenerációra. Ezen a vidéken sújtott le a kora újkori világ egyik leghatalmasabb birodalmára négyszáz éve egy klímaváltozás által kiváltott katasztrófásorozatot, amely megváltoztatta az oszmán történelem menetét.

Az Oszmán Birodalom erősen bürokratizált állam volt, ahol nyilvántartották a háborús erőfeszítésekhez szükséges erőforrásokat, gazdasága számára az elsődleges cél a főváros és a hadsereg ellátása volt. Sikereik alapvetően a „birodalmi ökológia” hatékony működtetésén múltak, ennek érdekében pedig biztosítani kellett a javaknak a perifériákról a központ irányába történő áramlását. A birodalmi ökológiát az oszmán területek földrajzi sokfélesége, a katonai mozgósítás igényei és a közvetlen birodalmi ellátás prioritásai határozták meg. Az Oszmán Birodalom nem a kortárs európai hatalmakkal származott egy töről, sokkal inkább Eurázsia kora újkori nagy agrárbirodalmaihoz – a Ming-kori Kínához, a Mogul Indiához, a Szafavida Perzsiához, a moszkvai nagyfejedelemséghez vagy a Tokugava Japánhoz – hasonlítható. Ezekben a birodalmakban változó módon és

mértékben, de egyaránt a központi hatalom bürokratikus kontrollja alatt működtek a települések, a földhasználat és mindenekelőtt a főváros és a hadsereg ellátása.

A 16. század végére az oszmán birodalmi ökológia – amely tehát nem volt egyedi, de területi kiterjedése mindenképpen figyelemreméltó – saját sikereinek áldozatává vált. Miután generációk munkájával sikerült felépíteni a katonai rendszert és a fővárost – amely a kora újkori világ legnagyobb városa volt –, a birodalom szembekegyült a népességnomás és az erőforrások szűkösségének problémájával. Az Oszmán Birodalom számos régióban elérte az eltartóképesség felső határát, a Mediterráneum központi tartományaiban pedig nem volt több művelésbe vonható szántóterület. A parasztság környezeti, társadalmi és technológiai okokból nem tudta növelni az élelmiszer-termelés volumenét. Az ellátási helyzet Közép-Anatóliában volt a legsúlyosabb, amiben szerepe lehetett annak is, hogy ezen a vidéken a gazdálkodás kevésbé volt diverzifikált, búzát és árpat termesztettek, valamint birkát és kecskét tenyésztettek. A hektikusan változó adóztatás és a háborús időkben különösen súlyos kényszer-beszolgáltatások súlyosbították az egyébként sem rózsás helyzetet. A katasztrófa sújtotta területek azonban nemcsak saját lakosságukra nézve veszélyesek, hanem a migráció csatornáin keresztül exportálták problémáikat és konfliktusaikat a városokba – legfőképpen a fővárosba, Isztambulba. A birodalom a 16. század második felében jobbra még nem nélkülözött és nem mutatta a hanyatlás egyértelmű jeleit, de növekvő mér-

csékély mennyiségének következtében mérsékeltek a vegetáció életlehetőségei.

tékben sebezhetővé vált. Jobb években a birodalmi ökológia rendszere az alapfunkciókat könnyedén ellátta és biztosítani tudta a háborús mozgósítás feltételeit is. A 16. század vége felé azonban a jó évek az Oszmán Birodalom számára fenyegető mértékben megfogyatkoztak.

Sam White egyik alapkérdése, hogy elkerülhető lett volna-e az Oszmán Birodalom számára a 16–17. század fordulójának válsága. Egyedül a népességnomás minden valószínűség szerint nem lett volna elegendő a válság eszkalációjához, ahhoz kombinálnia kellett a természeti katasztrófákkal és hibás kormányzati lépésekkel is. Az 1580-as években folyó perzsiai háborúk idején az oszmán vezetés elővigyázatosan kerülte egy második front megnyitását, az 1590-es évek elején azonban az expanzionista frakció fölénybe került és sikerült meggyőznie III. Murád (1574–1595) szultánt, hogy új háborút kezdjen egy régi ellenséggel. Mindazonáltal az oszmán államférfiak alaposan elszámították magukat. A gyalogság megerősödése és az új típusú erődítés alaposan megváltoztatta a háború természetét Európában, és ennek következtében az oszmánok számára is radikálisan megemelkedtek a hadviselés költségei. A Habsburg kormányzat modernizálta erődítményeit és azok fegyverzetét, illetve a harcokban nagyobb szerepet kapott a gyalogság tűzereje. Az oszmán haderő már nem tudott olyan gyorsan előrenyomulni, mint korábban és a török katonai vezetők nem tudták rövid úton elérni stratégiai céljaikat.

Nem meglepő módon az államvezetés a spekulánsokat és a csempé-

szeket vádolta a hiányok miatt és az adók emelésével, valamint a rendkívüli háborús hozzájárulások bevezetésével reagált a szükséghelyzetre. Ez a hétköznapi gyakorlatban központi árszabályozást és rendszeres rekvirálásokat jelentett. A morális felhangokban gazdag politikai nyilatkozatok ellenére az oszmán államvezetés az árelenőrzéssel nem elsősorban a birodalom szegényeit kívánta támogatni, sokkal inkább a hadsereg ellátását kívánta ily módon biztosítani, tekintettel arra, hogy a kincstár anyagi lehetőségei igen korlátozottak voltak.

1591 végén, a száraz időjárás első karakteres megjelenésétől számítva a banditizmus évről évre erősödött a birodalomban, egészen 1596-ig, amikor is Közép-Anatóliában kirobbant a dzseláli-felkelés. Ezekben az években nemcsak az incidensek száma növekedett meg, hanem egyre koncentráltabban is jelentkeztek Anatólia középső részén. A katonák távolléte lehetőséget adott a banditáknak arra, hogy a rablótámadásokat érdemi kockázat nélkül hajtsák végre. A szerencsétlen parasztoknak sokszor nem volt könnyű különbséget tenniük a birodalom katonái és a banditák között. A szpáhik is sűrűn alkalmaztak kényszert annak érdekében, hogy kiszorolják a falusiaktól a kontingensek kiállításához szükséges ellátmányt és a banditák is gyakran adták ki magukat katonáknak. A parasztok védekezésképpen felfegyverkeztek és megszervezték az ellenállást: ilyen módon az adószedés és a banditizmus társadalmi hatásai és következményei nagyon hasonlóak voltak.

A „nagy szárazság” által kiváltott éhínség és erőszak vidéki menekült-

hullámot indított el. A menekültek tömeges beáramlása következtében Isztambulnak számos járvánnyal: bubópestissel, lépfenével kellett szembenéznie. Az éhínség 1596 tavaszán érte el a csúcspontját, a kortárs beszámolók drámai leírásokat tartalmaznak a fővárosban tapasztalható viszonyokról. Az Oszmán Birodalom birkaellátási rendszere az 1570-es évek óta leépült, ugyanis nagymértékben sebezhetővé tette az árak és az igények hektikus változása. Ugyanakkor az állattal való ellátás ökológiája nagyban különbözött a gabonaellátásától. A tenyészállatok levágása rövidtávon nehezen korrigálható hiányt teremtett. A rendszeresen alkalmazott kötelező árszabályozással a birodalmi kormányzat tovább súlyosbította a tenyésztők helyzetét, az állati termékekkel üzletelő spekulánsok és a csempészek elleni fellépései azonban teljesen eredménytelenek voltak. A juhokat a Duna vidékéről gyakran Lengyelországba csempészték, míg a kurd és a türkmén régiókból inkább Közép- és Nyugat-Anatólia piacaira hajtották az állatokat. A hiány következtében az állatok – legelsősorban pedig a birkák – váltak a rablások legfontosabb célpontjává, ráadásul jelentős számban estek áldozatul a kis jégkorszak hideg téli időjárásának is. A kormányzat számos alkalommal egyenesen betiltotta a birkák levágását és azt javasolta az éhezőknek, hogy egyenek inkább kecskét.

A kialakult helyzetre a Porta rugalmatlanul reagált. A kormányzatnak továbbra is tízezerszám volt szüksége birkára Kelet- és Közép-Anatóliából és az állattulajdonosoknak ebben a helyzetben nem volt választása, ami egy

egyre inkább akuttá váló ellátási válságot indított el. Különösen súlyos terhek neheztedek Karamánia tartományra, amelynek Isztambul ellátásában volt fontos szerepe. A terület számára 1595-ben kétszázezer birka beszolgáltatását írták elő, pedig ez a szám még egy átlagos évben is kirívóan nagy lett volna. Ráadásul az ellátási rendszer összeomlása után a juhokat a szultán a fővárosba rendelte eladásra, a húsukat pedig a piaci ártól jelentősen elmaradó, központilag megszabott áron kellett eladni, nagy veszteséget okozva ezzel az állatok tulajdonosainak. Az állatok begyűjtése előre látható módon számos helyen fosztogatásba torkollott, aminek következtében teljesen áttekinthetetlen, kaotikus helyzet alakult ki, különösképpen Karamániában. Nemcsak az ellátási rendszer omlott össze, hanem a jogi és a kormányzati rendszer is, aminek következtében a parasztok és a pásztrok megszűntek békés adófizetőknek lenni. Nem tudatos és előre eltervezett megmozdulásról volt szó, inkább az történt, hogy a központi kormányzat méltánytalan igényei ellenállást ébresztettek és amikor a törvénytelenések elérték a társadalmi robbanáshoz szükséges kritikus tömeget, a bűnöző csoportok hólabdaszerűen növekedésnek indultak. Ez a láncreakció indította el a dzseláli-felkelést. Ahogyan 1596-tól kezdődően a szárazság eszkalálódott, úgy vált egyre súlyosabbá a birodalom helyzete, a rablócsapatok idővel lázadó hadsereggé álltak össze. A magyarországi és perzsa háborúk, illetve a szíriai felkelés miatt a birodalomnak nem volt ereje ahhoz, hogy leverje a lázadókat, a terjedő erőszak és létbizony-

talanság pedig menekülthullámokat indított el a hegyek és legfőképpen a városok irányába. Mire 1606-ban véget ért a háború Magyarországon, a kortársak azt írták Anatóliáról, hogy „elnéptelenedett” és „romokban hever”. Sam White nézete szerint a dzseláli felkelés másfél évtizede volt az Oszmán Birodalom legsúlyosabb válsága Timur Lenk inváziója és az első világháború között. A lázadók leverése a tizenöt éves háború befejezése után is évekig eltartott, utolsó csoportjaikat 1610-ben számolták fel.

Sam White tézise szerint az Oszmán Birodalom általános ellátási válságának kialakulásában az éghajlatváltozás volt a kritikus tényező. Ebben a válságértelmezésben a kormányzó elit is mint a krízis terméke jelenik meg, amely képtelen volt minimalizálni a válság hatásait. A kora újkor globális krízisének kontextusában a világméretű válságjelenségek és lázadások nem a felemelkedő kapitalizmus és a modernitás jelei voltak Európában, sem pedig a stagnálás és a hanyatlás jelei Ázsiában, hanem a prekapitalista avagy preindusztriális társadalmak közös sérülékenységének bizonyítékai. A helyi társadalmak és kormányzatok a világ legkülönbözőbb tájain változó sikerrel igyekeztek választ adni a népességyomás és a klímaváltozás kihívásaira. Az Oszmán Birodalom ökológiai sebezhetősége különösen nagy volt, ebből következően az oszmán területeken különösen súlyos és elhúzódó válság bontakozott ki. Ennek a komplex eredetű válságnak döntő szerepe volt abban, hogy az Oszmán Birodalom feladta a Habsburgokkal szembeni

expanzív politikáját, elkezdett védekezve hátrálni és fokozatosan veszített az európai politikában játszott domináns szerepéből is.

A Közel-Kelet, Anatólia és a Dél-Balkán helyi társadalmainak gazdálkodását a klímaromlás a földműveléstől a legeltető állattartás irányába szorította: Anatóliában voltak olyan, a dzseláli-felkelés idején elhagyott szántóterületek, amelyeket a legközelebbi alkalommal már traktorral szántottak fel a 20. században. A zavargások idején gyakorlatilag az állattartás volt a gazdálkodás egyetlen lehetséges formája az érintett területeken, annak az eltartóképessége azonban csak negyede a földművelésének. A földönfutóvá vált és városokba menekült parasztok több okból sem tudtak visszatérni egykori birtokaikra a harcok múltával. Akadályozta a földművelés újjászervezését a területet használó állattartók ellenállása, jobbra megfelelő tőke sem állt rendelkezésre az újrakezdéshez, ráadásul a korábbi mezőgazdasági területeken az elhúzódó harcok során súlyos degradációs folyamatok mentek végbe. A városi szegény népesség felszaporodása növelte a járványveszélyt, a rendszeresen feltámadó fertőző betegségek pedig elgyengítették a demográfiai rekonstrukció folyamatát.

Sam White könyvében a következőképpen vontta meg a kora újkor oszmán hanyatlásának a mérlegét. A kis jégkorszak idején három komoly elmozdulás történt az oszmán földek ökológiájában. Mindenekelőtt a szemi-arid régiókban a földművelés rovására előrenyomult a külterjes pásztorkodás. Másfelől felgyorsult a népesség vándorlása a vidéki területekről a magas

halálózási arányokat mutató városi övezetekbe. Harmadrészt pedig a birodalom nagyobb részében a földművelés diverzifikációja ment végbe, aminek során számos vidéken az alapvető élelmiszernövények gabona monokultúráit exportorientált mezőgazdasági termények termőterületei váltották

fel. Ezek a fejlemények nem okoztak feltétlenül hanyatlást, de a kialakult körülmények között az oszmán népesség újraépülése és a birodalom konszolidációja csak igen lassan és részlegesen mehetett végbe.

Rácz Lajos

*Kármán Gábor: Egy közép-európai odüsszeia a 17. században.
Harsányi Nagy Jakab élete.*

(Mikrotörténelem 5.) L'Harmattan – Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány,
Budapest, 2013. 335 oldal.

Több mint egy évtizede, hogy az akkor nem oly' rég létrejött *Korall* kora újkori számában Kármán Gábor tanulmányában az 1657–1658 során Konstantinápolyban urát szolgáló svéd diplomata, Claes Rålamb útleírásából és diplomáciai irataiból összegezte az Erdélyre vonatkozó információkat.¹ E korai munkát akár az északi nagyhatalom története, közép-európai kapcsolatai iránt abban az időszakban tapasztalható érdeklődés egy hazai megnyilvánulásként,² akár a mindig érdekes, izgalmas utazásirodalom magyar történetkutatásban egy kevésbé ismert eredménye bemutatásaként is számon tarthatta az érdeklődő. A 17. század közepi Erdélyi Fejedelemség külpolitikáját, közép- és észak-európai kapcsolatrendszerét³ kutató szerző szakmai eredményei tükrében e korai tanulmány – mindkét fenti kutatási irány megtartásával

– immáron egységes tudományos kutatási koncepció részévé válik, miképpen annak tekinthető az intenzív társadalomtörténet, társadalmi környezettörténet keretében megírt Harsányi Nagy Jakab-életrajz is.

Harsányi Nagy Jakab neve korábban sem volt ismeretlen a 17. századi Erdélyt és a korszak felekezeti viszonyait kutatók számára. Neve egyaránt előkerült II. Rákóczi Györgynek a Portával folytatott diplomáciai kapcsolatai vonatkozásában, miképpen személyét összefüggésbe hozták a puritanizmus hazai megjelenésével is. Ugyanakkor e mostani életrajz révén – ami egy közép-európai horizontú, intellektuális kirakó játék is – gyökeresen új minőséget alkot a szerző egy, a történeti események háttérében, azok másod-, olykor harmadvonalában tevékenykedő, de folyamatosan többre vágó, határozott önértékeléssel, jelentős önbecsüléssel rendelkező, mindeközben alapvetően magányos személyről. Mindezt azért is érdemes hangsúlyozni, mert Harsányi Nagy Jakabtól nem maradt fenn ego-dokumentum. A 17. századi Erdély kiemelkedő kutatója, Szilágyi Sándor 60 darab Konstantinápolyból írott levelet adott ki II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikájának forrásait feltáró kötetében.⁴ E korpuszhoz

¹ Kármán Gábor 2002: Fatányér és kőkorszó. Magyarok és havasalföldiek egy 17. századi svéd diplomata szemével. *Korall* (3.) 9. 107–136.

² Vári Andrásnak köszönhetően ekkor ismerhettem meg Heiko Droste kutatását a svéd király szolgálatában álló diplomatákról, ezen keresztül pedig a patrónus–kliens viszony vizsgálatát. Az eredmények későbbi könyvvé formálása: Droste, Heiko 2006: *Im Dienst der Krone. Swedische Diplomaten im 17. Jahrhundert.* (Nordische Geschichte 2.) LIT, Berlin–Münster–Wien.

³ Kármán Gábor 2011: *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után.* L'Harmattan, Budapest.

⁴ Szilágyi Sándor 1874: *Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez.*

szervesen csatlakozik még a fejedelemnek az Egyetemi Könyvtár (Budapest) Szilágyi-gyűjteményében fennmaradt levele, valamint élete későbbi szakaszában 8 darab, svéd arisztokratákhoz (Riksarkivet, Stockholm), illetve 15 darab, Frigyes Vilmos brandenburgi választóhoz és tanácsosaihoz (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin) írott levél. Ego-dokumentumok hiányában a vizsgált személytől fennmaradt írások, a vele kapcsolatban keletkezett források alapján, kortársi kapcsolathálók feltárása, analógias kutatási eredmények felhasználása, azaz fölöttébb széleskörű, szisztematikus adatgyűjtés és forrásfeltárás révén lehetett csak életrajz elkészítésében gondolkodni. Személyes források, családi archívum hiányában eddig is több kitűnő kora újkori életút-rekonstrukció készült, elég ha itt csak az egyik, politika- és társadalomtörténeti elemeket ötvöző mesterműre, a teljesen más mozgástérrel rendelkező, a Magyar Királyság dunántúli törvényhatóságaiiban otthonosan mozgó csornai Hatos Bálint pápai alkapitány életrajzára utalok.⁵ Kármán Gábor PhD-disszertációból kinőtt életrajzi írása nem „csupán” egy tiszteletet parancsoló forrásbázisra épülő modell értékű életút-rekonstrukció, hanem módszertanában, forráskezelésében, narrációjában a mikrotörténet tudatos alkalmazása. A szerző az olasz mikrotörténelem társadalomtörténeti fő vonulatának meg-

határozó reprezentánsa,⁶ Giovanni Levi négy életrajzi modellje közül az „életrajz és kontextus” módszertanát választotta. Ego-dokumentumok hiányában az életutat a fennmaradt, döntően hivatali levelezés, a minimális személyes adat, továbbá az életútról információt adó közvetett források, párhuzamos kortársi, pályatársi karrieriek alapján és a földrajzi, társadalmi helyek, keretek, mozgásterek plasztikus bemutatása révén rekonstruálta. Cseppet sem idegen az efféle módszertani megközelítés a 21. század fiatal koraújkor-kutató generációjának képviselőitől. Szabó András Péter például sokkal kedvezőbb forrásbázisra alapozva – így ego-dokumentummal, naplóval is rendelkezve –, alapvetően más társadalmi közeget megcélozva a korabeli társadalmi elitbe tartozó erdélyi arisztokrata, Haller Gábor életrajzát elkészítve a peregrináció bemutatásánál élt ezzel a módszerrel.⁷

Az Edinburgh–Konstantinápoly távot bejárt Harsányi Nagy Jakab életútja e kutatások alapján az alábbiakban foglalható össze. Az életkorára vonatkozó első adatok a franekeri (beiratkozás: 1640. június 19.), illetve a leideni (beiratkozások: 1640. július 21.; 1642. október 6.) egyetemi tanulmányok idejéből származnak. Ezekből az adatokból, illetve a vezetéknev első tagjából visszakövetkeztetve hősünk valószínűsíthetően 1614-ben vagy 1615-ben

(Monumenta Hungariae Historica Ser. I., Diplomataria 23.) Eggenberger, Budapest.

⁵ Pálffy Géza 2005: *Egy különleges nemesi karrier a 16–17. században. Hatos Bálint pápai vicekapitány és családja története.* (Jókai Könyvek 3.) Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa.

⁶ Erről lásd bővebben: Szijártó M. István 2014: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata.* (Mikrotörténelem 7.) L'Harmattan, Budapest, 42–43.

⁷ Szabó András Péter 2008: *Haller Gábor – egy 17. századi erdélyi arisztokrata életpályája.* (PhD-disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

a Bihar vármegyei Harsányban (Körös-nagyharsány) születhetett és később vélhetően a nagyváradi református kollégium diákja volt. Harsányi Nagy Jakab a harmincéves háború időszakában – minden bizonnyal Danzigban hajóra szállva – Dánia megkerülésével jutott el Frízföldre, hogy rövid ideig Francerben, a kor legnagyobb protestáns egyetemén, majd pedig Hollandia legjelentősebb *universitas*ában, Leidenben tanuljon. Bár a szerző hangsúlyozza: nincs tipikus peregrináció, Harsányi Nagy is azon 1620 után egyre nagyobb számú magyar peregrinusok közé tartozott, akik Hollandiából a csatornán átkelve Angliát is megjárták. Ő London és Cambridge – ahol kis időre ösztöndíjat is kapott – polgárháborútól feszült viszonyai miatt a nyugodtabb Skóciába, az 1583. évben alapított főiskolával rendelkező Edinburghba ment. Az idegen-ség, pénztelenség szigetországi időszakát követően 1642 októberében ismét Leidenbe iratkozott be, majd ahogy Ludwig Möller *album amicorum*ába Thorunban tett bejegyzése alapján következtethető, valószínűleg hasonló útvonalon tért haza. 1643–1648 között Nagyváradon tanított, majd Erdély első számú iskolájában, Gyulafehérvárott lett rektor. Bár az 1646. évi, a puritánok ellen fellépő szatmárnémeti nemzeti zsinat őt is megróttta, a korábbi véleményekkel szemben két, 1648-ban kiadott, neki köszönetet mondó disputáció alapján úgy tűnik, továbbra is ott tanított és csak 1648/1649 fordulóján költözhetett el Váradról.

A tanári, egyházi értelmiségi pálya 1650-től jelentős fordulatot vett. Harsányi Nagy II. Rákóczi György erdélyi fejedelem szolgálatába szegődött,

nagyobb kancelláriájának írnoka lett. Folyamatos önképzéssel, kapcsolatépítéssel kerülhetett a portai török deákok sorába. 1651 novemberében érkezhetett Konstantinápolyba; kezdetben csak a követ íródeákja lehetett, majd 1652-től portai török deák lett. Az oszmán vazallus Erdélyi Fejedelemség a 17. században inkább kötelességből tartott a szultáni udvarban képviseletet, amelynek legelőkelőbb embere az adó és a fontosabb ügyek tárgyalására 1–2 hónapra érkező, a tekintélyes nemesek sorából kikerülő főkövet volt, aki mellett egy, az aktuális, napi dolgok intézése, a fejedelem informálása miatt ott tartózkodó állandó követ (kapitiha) tevékenykedett. Harsányi Nagy folyamatosan képezte magát hivatalában, taníttatására hodzsát fogadott. 1655-től már biztos, hogy ő fordította a Portára benyújtott erdélyi iratokat. Úgy tűnik, ezekben az esztendőkből riválisává vált az állandó követnek. Eredeti hatáskörén túllépve párhuzamosan ő is informálta a fejedelmet, informátor hálózatot épített ki, maga is tárgyalásokat folytatott, oszmán tolmács is lett – ami azért is meglepő, mert ez portai török deákok esetében nem volt megszokott. E hivatalán messze túlnyúló tevékenységével a fejedelem politikai tanácsadójává lépett elő, ami konfliktusokhoz vezetett az erdélyi oszmán diplomácia személyzetével (például Romosz János tolmáccsal, Várad István, Balogh Máté állandó követekkel). Az 1657 elején Konstantinápolyba érkező Claes Rålambbal, X. Károly svéd király követével nagyon jó kapcsolatot épített ki. Ugyanakkor ura sikertelen lengyelországi hadjárata miatt az erdélyi

követség többi tagjával együtt 1657. augusztus 16–19. között őt is letartóztatták és több mint egy évig, 1658 novemberéig – Barcsay Ákos fejedelemségéig – a Héttorony foglya volt.

A magát folyamatosan túlpozicionáló Harsányi Nagy Jakab konstantinápolyi kapcsolatrendszerére támaszkodva Erdély polgárháborús esztendeiben az oszmán fővárosból általa már jól ismert új havasalföldi vajda, Mihnea (Mihail Radu) mellett tűnt fel. Jelentős egőről tanúskodó önképében a havasalföldi fejedelem tanácsadójaként tűnik fel, de valószínűleg annak magyar íródeákjaként tevékenykedhetett, aki továbbra is a hatalmát visszaszerző II. Rákóczi György híve maradt. Mihnea mellett lehetett annak megmérgezése idején is, a vajdai javakat összeírók sorába került. A leg híresebb erdélyi török deák, Rozsnyai Dávid emlékirata szerint 1661 elején Erdélyben nem kívánatos személynek számíthatott, ugyanis az oszmánokkal kapcsolatban urának, a fejedelemnek rossz tanácsokat adó tanácsadók sorában tartották számon.

Ez évben (1661) Gheorghe Ștefan száműzött moldvai vajda udvarában titkárként szolgált. A vajda megbízásából – aki a magyar rendektől várt támogatást moldvai visszatéréséhez – részt vett az 1662. évi pozsonyi diétán, majd urát elkísérte a fölöttébb kínos és keserves moszkvai útra is, ahol a száműzött moldvai fejedelem az orosz cártól kért hasonló támogatást. 1663-ban a saját sorsát Gheorghe Ștefanéhoz kötő Harsányi Nagy Jakab az aktív diplomáciába kezdő urával a svéd fennhatóság alatt álló Livóniába érkezett, majd továbbköltözve innen

az exuláns fejedelmi rezidencia az ugyancsak svéd befolyású pomerániai Stettinben építette ki központját. Harsányi Nagy Jakab nemcsak jó kapcsolatot épített ki Carl Gustav Wrangel kormányzóval, de 1663 decemberében ura képviselőjében Stockholmban a régenstanáccsal is tárgyalt. A hosszasan elhúzódó tárgyalások (1664 késő tavaszáig) során a vajdai szolgálat mellett Harsányi Nagy valójában saját jövőjét alapozta meg. Második, 1666. évi stockholmi követi útja során érlelődött meg benne az elhatározás: elhagyja az emigráns udvari társadalom uralkodói udvar látszatát fenntartó, de Harsányi Nagy számára is nagyon sok és komoly konfliktust hordozó környezetét. Urát inszINUÁLVA 1667 tavaszán a brandenburgi választófejedelemnek ajánlotta fel szolgálatait.

Frigyes Vilmos, a nagy választó – nem kizárható, hogy a svéd Bengt Skytte egyetemalapítási ötletétől felbuzdulva – keleti szakértőnek szánva meghívta udvarába Harsányi Nagy Jakabot és 300 talléros évi javadalmazással brandenburgi udvari tanácsossá tette. Fontosabb politikai szerepet 1670–1672 között kapott (1670–1671: a tatár követség fogadásának megrendezése; 1671: a lengyel–török háború során Brandenburg szerepének vizsgálata). Brandenburgi tanácsosként 1672-ben jelentette meg az európai tudós világban is – sikertelenül – nevet szerezni kívánó művét, a több célú, az oszmán birodalmat, annak mindennapi életét bemutató, valamint a nyelv elsajátítását szolgáló, (az első) beszélgetős szerkezetű, nyolcadrét alakú, 500 oldal terjedelmű nyelvkönyvét *Colloquia Familiaria Turcica Latina, seu Status Turcicus*

loquens címmel, amelynek recepciója sajnos nagyon gyenge volt. Kármán Gábor hazai és európai könyvtárakból a korban is ritka kiadvány 16 ismert példányát gyűjtötte össze, írta le és tette összehasonlító vizsgálat tárgyává. Minthogy két kötetben a brandenburgi választófejedelem helyett Gusztáv Adolf mecklenburg-güstrowi hercegnek szóló ajánlás található, azt feltételezte, hogy Harsányi Nagy újabb fejedelmi udvar- és *dominus*váltásban is gondolkodhatott. Ugyanakkor Frigyes Vilmosnak a lengyel–török háború veszélye miatt a következő esztendőkből (1673–1674) sem állt szándékában a jelentős oszmán, keleti tapasztalatokkal rendelkező férfit udvarából elengedni.

Harsányi Nagy Jakab a berlini udvari élet során is intenzív kapcsolatokat tartott az erdélyi peregrinussokkal, amiről több könyvajánlás is tanúskodik (például: 1668: Felvinczi Sándor; 1670: ifj. Tarczali Pál; 1672: Pápai Páriz Ferenc, Viski Pál, Gyöngyösi Péter). Míg háza az erdélyi diákok peregrinációjának egyik fontos pihenő és feltöltődést biztosító úti állomása lett, személye Erdélyben is egyre többször olyanként vetődött fel, aki a fejedelem részére információs hálózatot építhetne ki. Halálának pontos időpontját jelenleg nem tudjuk. Harsányi Nagy Jakab 1679. október 11-én még bejegyzést tett a peregrináló Hodosi Sámuel *album amicorum*ába, a *terminus ante quem*et pedig az szolgáltatja, hogy 1684 júniusában Frigyes Vilmos választófejedelem Harsányi hitelezőinek az elhunyt tanácsos felé fennálló tartozásaiból történő kifizetését rendelte el.

A szerző az életút-rekonstrukciót követően, az utolsó tematikai egy-

ségben egyrészt Harsányi Nagy Jakab életútjának a tisztségviselő avagy értelmiségi kategóriákba történő beosztását veti fel, jelezve, hogy a 17. századi értelmiség fogalma fölöttébb széles, parttalan. Valószínű, hogy Harsányi Nagy Jakab azon (protestáns) egyházi pályán elindult értelmiségiek közé tartozott, aki pályáivét módosította, életét újjászervezte a nagyobb karriert ígérő fejedelmi szolgálat miatt. Az ókori hősök történetéből jól ismert becs- és dicsőségvágytól vezetettve céltudatosan, a konfliktusokat tudatosan felvállalva, adott hivatalát nemcsak professzionalitásra törekedve töltötte be, de saját személyének jelentőségét túlértékelve annak határain messze túl is lépett. Szorgos, hűséges tisztviselőként szolgálta II. Rákóczi György fejedelmet, de e becsvágytól is hajtott hűsége oly mértékű volt, hogy emiatt még a nála magasabb hivatalt viselő állandó követvel is összeveszett. Harsányi Nagy Jakab ugyanakkor szolgálataiért nem követelt birtokokat, csupán egzisztenciája fenntartásához szükséges pénzt, teljesítménye elismerését kérte. Folyamatosan épülő udvari karrierje jelentős változásokkal is járt: Gheorghe Ștefan moldvai vajdát is hűségesen, szorgalommal szolgálta, de a hozzá való viszonyából eltűnt a II. Rákóczi György iránt tanúsított alázat, míg a Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelemhez fűződő kliensi viszonyát a szerződéses lojalitás jellemezte. Az eltérő társadalmi szerepeket viselő Harsányi Nagy nyilatkozatai is önképe változásait mutatják. Fölöttébb érdekes, hogy az emigráns fejedelmi udvarokban, illetve az emigrációban az 1660–1670-es években kap

hangsúlyt nemesi jogállása. A hivatalnok mellett – vitathatatlanul – folyamatosan megjelenik az értelmiségi is. Latin műveltsége, a szabadon használt klasszikus idézetek (Vergilius) megjelennek Konstantinápolyból írott leveleiben. Szerepet játszott Isaac Basire francia teológus Erdélybe költözésének előkészítésében is. Az eredetileg két-kötetesnek tervezett *Colloquia* megírását követően levelezése a humanista tudóslevelezés formakincséből merített. Megnyilatkozásaiból, munkásságából változó törökkép (portai levelek, *Opinio*, *Colloquia*) rajzolódik ki. A honi szakirodalom hősünket a puri-

tánok közé sorolta, de Kármán Gábor óvatosabban fogalmaz: bizonyosra nem állítja, hogy Harsányi Nagy Jakab puritán lett volna, az azonban biztosan állítható, hogy egyéniségét, életútját meghatározta a puritánok konfliktusvállaló vitakultúrája. A különböző európai fejedelmek udvarának kliense, az udvari-diplomáciai szolgálatokat betöltő Harsányi Nagy Jakab életútjának a feldolgozása egyben a mikro-történet életrajzi megvalósításának is kitűnő hazai példája.

Dominkovits Péter

Kiss Réka: Egyház és közösség a kora újkorban. A Küküllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében.

(Néprajzi tanulmányok.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011. 297 oldal.

A mentalitástörténet, a népi kultúra és vallásosság iránt érdeklődő magyarországi olvasó sokáig csak irigykedéssel szemlélhette az utóbbi évtizedekben a nyugat-európai tudományosság fórumain egymás után feltűnő monográfiákat, amelyek a rendelkezésre álló forrásanyag rendszeres vizsgálatával izgalmas új eredmények tömegét produkálták a reformáció utáni évszázadokban bekövetkező változásokkal kapcsolatban. A történeti Magyarország a nyugat-európainál sokkal szegényesebb (és még annál is szegényesebben fennmaradt) forrásadottságai, úgy tűnhetett, csak az anekdotikus jellegű feldolgozást teszik lehetővé – és még ennek alkalmazására sem találhattunk különösebben sok példát. A Kiss Réka 2009-ben megvédett doktori értekezéséből készült monográfia azt bizonyítja, hogy e benyomás téves volt: egy felkészült és alapos, rendszerben gondolkodó kutatót még forrásainak helyenkénti töredékessége sem akadályozza meg abban, hogy számos releváns és megalapozott következtetést vonhasson le a népi vallásosság-
nak a régióban lezajlott kora újkori átalakulásáról.

Hozzá kell tenni azonban, hogy a Küküllői Református Egyházmegye számos különböző, az egyházigazgatással és -fegyelméssel kapcsolatos iratot tartalmazó protocollumai, amelyek Kiss Réka vizsgálatának alapjául szolgáltak, a kora újkorból fennma-

radt szeriális forrásanyag terén általában uralkodó állapotokhoz képest szokatlanul folyamatos sorozatot képeznek. A monográfia fókuszában álló, 1638/43–1761 közötti időszakból mindössze tizenkét évnyi adatsor hiányzik és a hiátusok mindegyike háborús állapotokhoz kötődik, így az akkor felvett jegyzőkönyvek a kiadvány egyik fő témájául szolgáló egyházfegyelmzés „normális” működését amúgy sem lettek volna képesek tükrözni. A különböző protocollumkötetek tartalma sem egységes, ez azonban inkább segíti, mint hátráltatja az elemzést: az a tény, hogy a 17. századi jegyzőkönyvekből csaknem teljesen hiányoznak az egyéni és közösségi viselkedés ellenőrzését, az egyház által megkövetelt normák betartását célzó döntések, már önmagában sokat elárul az erdélyi református egyház céljairól és lehetőségeiről. Különösen releváns ez az információ nemzetközi összehasonlításban, amely szempontot a szerző a monográfia során mindvégig szem előtt tart és példamutatóan érvényesít.

A bevezető fejezet után, amely tömör, de sokrétű és alapos tájékoztatást nyújt a reformáció társadalom- és mentalitástörténetében, illetve a kora újkori református egyházfegyelmzés vizsgálatában a német és angolszász tudományosságban megfigyelhető trendekről, Kiss Réka két szakaszban vázolja fel elemzéseinek hátterét. Az első a vizsgált régiót, a Kis-Küküllő

vidékét mutatja be: a protocollumok, összeírások és más demográfiai források adataiból kirajzolódó kép egy etnikailag és felekezeti sokszínű, a számottevő nemesi lakosság mellett alapvetően rendi alávetettségben élő társadalmat mutat, amelyben azonban a paraszti társadalom keretein belüli vagyoni differenciálódás is jól kitapintható. Az elemzés keretét adó másik szempont a református egyház-kormányzaté, amelyet Kiss Réka szintén igen körültekintően, a szabályozást a protocollumokból kirajzolódó gyakorlattal összevetve ábrázol, a presbitérium nemzetközi összehasonlításban kuriózumnak számító gyengeségének (jóformán hiányának) bemutatásától kezdve az egyház fegyelmezési funkcióját ténylegesen ellátó éves vizitációk jogkörének vizsgálatáig.

A protocollumok elemzésére koncentráló fejezetek öt nagy témakört ölelnek fel: az egyházfegyelmi ügyek statisztikai vizsgálata után Kiss Réka a házasság megkötésével és felbontásával kapcsolatos tényezőknek, a lelkészek és tanítók társadalomban játszott szerepének, az egyéni és közösségi viselkedés egyházi kontrollálására tett kísérletek esélyeinek, illetve az exkommunikáció gyakorlatának is szentelt egy-egy szakaszt. A küllői adatokat nemzetközi összehasonlításban vizsgáló statisztikai elemzésben találkozhatunk először a már fentebb említett jellegzetességekkel: az egyházfegyelmezésre egyrészt erdélyi kontextusban sokkal ritkábban került sor, mint Európa más, hasonló kutatás által dokumentált területein; másrészt a tárgyalt ügyek tipológiája is jelentős eltérést mutat a századforduló előtti, illetve utáni időszakban. Ez ter-

mészetesen a későbbi fejezetekkel kapcsolatos kutatói döntéseket is érdemben befolyásolja: az egyházi *Sozialdisziplinierung* lehetőségeinek vizsgálata a 18. századra koncentrálnak, cserében a házasságkötéssel és válással kapcsolatos jelenségekről Kiss Réka a 17. századi forrásanyagból gyűjti adatait. Utóbbi talán kevésbé indokolt, különösen azért, mert a szerző maga is regisztrálja, hogy a világi menyegzőt és lakodalmat előnyben részesítő régi szertartásrend mellett már a 17. században is „tetten érhető” az újabb, a hangsúlyt az egyházi esketésre helyező rítus (122). A változás tényét alátámasztják a közelmúltban megjelent, más régiókat elemző írások analógiái is.¹ A telhetetlen olvasóban felmerül a kérdés, nem lett volna-e lehetőség a változás közvetlenebb megragadására a küllői közegben is, ha a 18. századi *matrimonialis causák* is bevonódnak a vizsgálat körébe – már csak az egyházi kontroll társadalomfegyelmezést célzó kiterjesztésének dokumentált folyamata miatt is. A fejezet azonban így is számos hasznos adatot szolgáltat az eljegyzéssel és házassággal kapcsolatos kora újkori attitűd megértéséhez, illetve a házasság felbontásakor alkalmazott szigorú szabályokhoz, amelyek a legkritikábban tették lehetővé mindkét fél szabad újraházasodását, legtöbbször „ligában tartva” azt a felet, akinek hibájából a válást kimondták.

¹ Bárh Dániel 2005: *Esküvő, keresztelő, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*. Budapest; Szabó András Péter 2010: *Menyegzőtől mennyegzőig: Gondolatok a házasságkötési szokásrend magyarországi fejlődéséről. Századok* (144.) 5. 1027–1083.

A lelkészekről és tanítókról szóló fejezet – amely az általános trendek bemutatása mellett egy, a vizsgált kérdések szempontjából különösen jellemző személy, Kendi Mihály életútját is részletesen végigköveti – szintén fontos társadalomtörténeti következtetéseket kínál. Míg a nemzetközi szakirodalomból az a kép rajzolódik ki, hogy a 17. század során ez a csoport az egyházak által is szorgalmazott „fegyelmzési forradalom” afféle helyi szócsöveként és végrehajtójaként tevékenykedett, Kiss Réka elemzésének eredménye az, hogy a küüllői egyházmegyében a vizitációk fő célja még mindig a „papság reformációjának” elérése volt, ami Európa nyugatabbra fekvő területein a 16. század végére nagyjából lezajlott. Noha a reformátusok a többi felekezethez képest kiemelt támogatást élveztek a fejedelem részéről, úgy tűnik, a 17. században még ez sem volt elegendő ahhoz, hogy kulturális szakadék alakuljon ki a lelkész és a község között és hogy – Peter Burke terminológiáját követve – előbbi viszszahúzódjon a köznépi kishagyományából a tételes tudásanyagból származtatható, más etikai rendet képviselő nagyagyományba.

Az egyéni és közösségi viselkedés 18. századi kontrollját vizsgáló fejezet megerősíti ezeket a konklúziókat. Az exkommunikáció büntetését a vallásos viselkedés vagy a nem szakrális térben elvárt magatartás anomáliáival kapcsolatos szankciók esetében nem, csak a szexuális normaszegésekkel szembeni eljárások esetében alkalmazták, ami azt mutatja, hogy az egyház nem rendelkezett elegendő eszközzel a közösségben való rendszeres, minden-

kit ellenőrző jelenlét megvalósítására. A szakrális – de a templomnak a helyi társadalomban betöltött szerepe révén szekuláris jelentőséggel is bíró – kiközösítés az ezzel foglalkozó alfejezet szerint amúgy is meglehetősen szórt képet mutat, amelyben különböző gyakorlatok élnek egymás mellett. Ez, akárcsak a mindennapi viselkedéssel foglalkozó szakasz, számos színes részlettel szolgál a történeti leíró néprajz számára is, de a szerző dicséretére válik, hogy az adatközlés eleme – ami nem tartozik elsődleges ambíciói közé – nem szorítja háttérbe az elemzést.

Talán a viselkedés kontrollálásáról szóló fejezet mutatja meg legjobban Kiss Réka történetírói módszerének kiérleltetését. A templomba járás és az úrvacsoravétel körüli anomáliák kezelésével kapcsolatban érzékelhető leginkább, hogyan kovácsol erényt a szerző a magyar historiográfia fáziskéséséből. A megelőző negyven-ötven év különböző történetírói tradícióinak ismeretében már pontosan tudja, hogy a következtetések, amelyeket a vizitációk rendszeres elemzésének első generációja a forrásokban megfigyelt trendekből levont, nem feltétlenül állják meg a helyüket. Az anglikán közegről beszámoló történetírói vita ismeretében teheti fel a kérdést, vajon a közösségi vallásgyakorlás intenzitásával kapcsolatos bejegyzések megsokasodása a 18. század elején a küüllői protokollumokban valós tendenciát tükröz vagy inkább az egyházi attitűd változását szemlélteti. Sőt, a két lehetőség nem zárja ki egymást, hiszen a vizitációt végző lelkészek figyelmét nemcsak központi utasítás terelhetette a község vallási viselkedésének ellenőrzése felé,

hanem az is, ha saját maguk a korábban működő normák betartásának lanyhulását vették észre (229). A végeredményben levont következtetés így persze kevésbé lesz bombasztikus, mint ha Kiss Réka egyértelműen letenné a voksát valamelyik verzió mellett – a lehetőségek felvetésével azonban gondolkodásra készteti olvasóját és remélhetőleg további hasonló kutatásokat ösztönöz majd. Ez már csak azért is üdvös lenne, mert a szerző több helyen kénytelen regisztrálni, hogy a küllői forrásokból nyert adatok alaposabb értelmezéséhez szükség lenne az összehasonlításra, amit más magyarországi és erdélyi forráscsoportok hasonló szempontú feldolgozása tenne lehetővé. Kiss Réka mindenesetre végső következtetésének levonásában is dicséretes óvatossággal jár el. Noha eredményei szerint a küllői egyházfegyelmzés távol esik a svájci, a francia, a holland, illetve a német kálvinista modellektől és a skóttal mutat némi rokonságot, nem vonja le az önkéntelenül is

felmerülő értelmezést Európa centrumának és perifériájának eltérő viszonyairól, hanem figyelmeztet arra: egy régió belül is létezhetnek egymás mellett eltérő modellek, amire éppenséggel a brit közeget vizsgáló kutatások mutattak rá (277).

Sajnos nem hagyhatom megjegyzés nélkül, hogy a kiváló monográfia formai jellemzői hagynak kívánnivalót maguk után. A nagy hagyományokkal rendelkező kiadó kiemelt presztízt élvező sorozata csalódást okoz: az elegáns borítón belül a szöveg formai jegyei – a betűtípus vagy a fejezeteken átívelő jegyzetszámozás – a profeszionális tördelő hiányát sejtetik, míg az olvasószerkesztő fájó hiánya miatt a szöveget számos gépelési hiba tarkítja. Csak remélni tudom, hogy ha Kiss Réka visszatér a kora újkori kutatás területére, következő, hasonlóan alapos és kiérlelt monográfiája ennél méltóbb keretben láthat napvilágot.

Kármán Gábor

SZERZŐINK

Balázs Mihály (1948) irodalomtörténész
Szegedi Tudományegyetem
rotonde@freemail.hu

Dominkovits Péter (1962) levéltáros
MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára
peterdominkovits@gmail.com

Eőry Gabriella (1974) történész
eoryga@gmail.com

Forgó András (1977) történész
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
forgo.andras@btk.ppke.hu

Granasztói György (1938) történész
ELTE BTK Atelier
grana@euroweb.hu

Kádas István (1990) történész, doktorandusz
ELTE BTK
dorsk28@gmail.com

Kármán Gábor (1977) történész
MTA BTK Történettudományi Intézet
karmangabor@gmail.com

Láng Benedek (1974) történész
Budapesti Műszaki Egyetem, Filozófia és Tudománytörténeti Tanszék
lang@filozofia.bme.hu

Martí Tibor (1981) történész
MTA BTK Történettudományi Intézet
marti.tibor@btk.mta.hu

Mihalik Béla Vilmos (1984) történész
MTA BTK Történettudományi Intézet
mihalik.bela@btk.mta.hu

Rácz Lajos (1963) történész
Szegedi Tudományegyetem
raczl@jgypk.u-szeged.hu

Siptár Dániel (1981) történész
Piarista Rend Magyar Tartománya
siptardani@gmail.com

Szabó András Péter (1980) történész
MTA BTK Történettudományi Intézet
suetoniushung@yahoo.com

CONTENTS

CONFESSIONALISATION: DENOMINATIONS AND POLITICS IN THE EARLY MODERN PERIOD

Mihály Balázs	Questions of Application. The German Model of Confessionalisation and the Transylvanian Reformation	5
Gábor Kármán	A Theology Student Meets Confessional Plurality: Conrad Jacob Hildebrandt in Transylvania, 1656–1658	27
Béla Vilmos Mihalik	The Rise and Fall of a Parish Priest in Kisszeben: The Conflicts Between Church, State and Local Community in late 17th-Century Upper Hungary	49
Dániel Siptár	The Religious Orders and the “Second Confessionalisation” in Baranya County after the Expulsion of the Ottomans	70
András Forgó	On the Specificities of Late Confessionalisation in Hungary	92
István Kádas	The Society of the Noble Judges in Abaúj County During the Reign of King Sigismund	110
Benedek Láng	Love, Alcohol, and Shame: Private Enciphering in Early Modern Hungary	133
György Granasztói	The Territory of the Early Modern Town as a Collective Act	148

 BOOKS

Koltai András: Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén.	– Tibor Martí	171
Cziráki Zsuzsanna: Autonóm közösség és központi hatalom. Udvar, fejedelem és város viszonya a Bethlen-kori Brassóban.	– András Péter Szabó	180
Amy Milne-Smith: London Clubland. A Cultural History of Gender and Class in Late-Victorian Britain.	– Gabriella Eőry	188
Sam A. White: The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire.	– Lajos Rácz	196
Kármán Gábor: Egy közép-európai odüsszia a 17. században. Harsányi Nagy Jakab élete.	– Péter Dominkovits	203
Kiss Réka: Egyház és közösség a kora újkorban: A Küküllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében.	– Gábor Kármán	209
Authors		213
Contents		215
Abstracts		217

ABSTRACTS

Mihály Balázs: Questions of Application. The German Model of Confessionalisation and the Transylvanian Reformation

The first part of the paper builds extensively on recent historiographical treatments of the question. It begins with reviewing the emergence of the terms “Konfessionalisierung” and “Konfessionsbildung” in German scholarship, which is followed by an overview of the most important debates and opinions. More details are offered about the research on the attempts at renewal and internal opposition within specific confessions.

The second part of the paper recalls reflections from the recent decades on the challenges of applying these terms on the Hungarian and Transylvanian setting. The paper follows up and extends these results, and emphasises that linguistic borders in multi-national Transylvania failed to mirror confessional borders. The concluding part demonstrates that more recent research results, which put more emphasis on the differences between different confessional cultures, could be used in the development of the framework for the new synthesis of Hungarian literary history.

András Forgó: On the Specificities of Late Confessionalisation in Hungary

In this study I attempt to present some characteristics of late confessionalisation in the Kingdom of Hungary on the basis of various examples, which allow us an insight to the tumultuous local manifestations of the Catholic–Protestant relationship. The term “late confessionalisation”, created in the German-speaking scholarship, can be well applied for the Hungarian circumstances – obviously, taking the local specificities into account.

The study on the one hand attempts to define the time frames of late confessionalisation in Hungary; on the other to show how the intention of the central power to create a new system of norms overwrote the interests of local landholders. For the Protestants in most territories of the country it meant only to allow the so-called private exercise of faith, which on the one hand drastically limited the freedom of consciousness of the people involved, but in contrast to other countries of the Habsburgs it made possible for the Protestant communities to legally preserve their confessional identities.

György Granasztói: The Territory of the Early Modern Town as a Collective Act

In recent years the historians' interest towards the problems of spatiality arose and changed in contrast to the earlier period, especially in urban history. Our earlier studies have shown that the medieval walls of Nagyszombat (Trnava, Slovakia) provided a stage for a peculiar social practice between the 16th and 18th centuries. This can be said about any kind of social use of space, but Nagyszombat has an extraordinary set of sources that made it possible to apply statistical and cartographic methods in not less than five time frames. Based on the results of such investigations we can point out that the analysis of these fields are necessary for the understanding of social processes, because of their mutual influence on each other. The walkthrough order of the urban tax registers and the data that can thus be localised express this mutual influence in an extraordinarily intensive manner. The narration and rhetorics of the existence of the urban community is expressed through the route of the tax-collectors as a process going on at the town's territory. This is a manifestation of a power technique that collects the data in an archaic way. Later on the same thing was done in another way, in a scientific, methodical manner. Spatiality was then expressed not through maps, but rather through the reference points used during the route. Thus, the map that mirrors the premodern situation is in this respect anachronistic. With our current methods however we are not able to reconstruct how the burghers seen their own space in the period when the source itself was produced.

István Kádas: The Society of the Noble Judges in Abaúj County During the Reign of King Sigismund

In my present paper I examined the social group of the noble judges (*iudices nobilium*, *szolgabírók*) in Abaúj (Abov-Turňa) county in the age of King Sigismund (1387–1437). In the charters I found 36 noble judges and other emissaries of the county. These persons stemmed from about twenty noble families. My research was based upon the reconstruction of the families and the social contacts of the noble judges. I used the method of genealogy, archontology and prosopography. With them I managed to determine the social status and the local prestige of these noble families.

The most important characteristics of the social group of the noble judges can be summarized as follows. In respect to their property most families of the *iudices nobilium* belonged to the lesser nobility, but there were also wealthier nobles among them. Furthermore, their social contacts with the well-to-do noblemen, as well as their inter-comital family relations show that they enjoyed a more extended social prestige. These persons or members of their families

could be retainers for the barons, and they could also be castellans or *officiales*. This social background could play a part in their election to the judge's position, which also promoted their later carriers. In most cases the *iudices nobilium* of Abaúj county in the first half of 15th century were not poor *curialis nobles*, and the office of the "szolgabíró" enjoyed at least a moderate prestige.

Gábor Kármán: A Theology Student Meets Confessional Plurality: Conrad Jacob Hildebrandt in Transylvania, 1656–1658

Conrad Jacob Hildebrandt, a Pomeranian student of Lutheran theology travelled through the Principality of Transylvania three times between 1656 and 1658 in connection to various Swedish diplomatic missions to Eastern and Southeastern Europe. His travelogue – which had been reworked by the author himself several times after his arrival to his home region, with the inclusion of many pieces of information from the contemporary *Staatsbeschreibung* literature – offers an interesting insight into how a 17th-century traveler, with special interest in theology, seen this multiconfessional region. The work indeed offers a variety of interesting information concerning the individual confessional groups, and even accounts of discussions on theological questions with Isaac Basire, the professor of the Gyulafehérvár (Alba Iulia) college, as well as of the latter's fight against the Transylvanian Presbyterian movement. Nevertheless, the interconfessional tensions – which in spite of the general acceptance of the system of four accepted churches, and the tolerated status of Orthodoxy, had been present in the principality – did not feature on the pages of the young theology student's travelogue. Even if the historians of today are justified to discover such traces that point towards an initiative for the Calvinist confessionalisation of the Transylvanian state in the 17th century, these did not reach the point that a contemporary coming from a confessionalised region would have noticed. The most striking feature of the Transylvanian society for Hildebrandt remained its multiconfessional character, and the Pomeranian theology student seen it – contrary to today's expectations – with a certain benevolent irony, not as a desirable state.

Benedek Láng: Love, Alcohol, and Shame: Private Enciphering in Early Modern Hungary

A quantitative analysis of 16th–17th-century Hungarian ciphers reveals that besides the dominance of diplomatic use of cryptography, there is a presence of "private" applications as well. The social and political background, the intentions, the cryptographic skill and choice of tools of those people who used

cryptographic methods in these centuries show a much more significant variation in the private sphere than the political-diplomatic-military practice alone would indicate.

The article attempts to reconstruct the main reasons and goals why historical actors chose to use ciphers in a diary or private letter, when no political or military reason was present. Only a close analysis of the practices of secrecy may shed light on the question. Just as the users were not all politicians, the purpose of ciphering was not necessarily political either: private life, love affairs, intimate relationships, excessive drinking, fear, family feuds, moral sins were all topics that cried for enciphering. As the first author on secrecy, Georg Simmel pointed out, shame is often the main motivating factor behind secrecy, and this is indeed a major explication for several ciphers in the diaries under study.

A close examination of the relation of enciphered and unenciphered texts provides a deeper understanding of the concept of secret of the people in the past. Levels of secrecy and privacy can be identified: hardly anything was ever completely encrypted, most encrypted sources also made some sense to the reader without a *clavis*, and only a more concrete understanding required more elaborate tools of decrypting. As the level of decoding was gradual, so was access to the secret: one community had more direct access to a particular letter, codex, diary or message than the other.

Béla Vilmos Mihalik: The Rise and Fall of a Parish Priest in Kisszeben: The Conflicts Between Church, State and Local Community in Late 17th-Century Upper Hungary

One of the most important points of critique against the theory of confessionalisation is that it overemphasizes the role of the state, overestimates the power of the intentions coming from above, and at the same time disregards the interests and resistance capacities of the local communities. This is why Heinz Schilling suggested the application of a “pincers model”, which would analyze how the intentions from below and above cancel out, modify or strengthen each other. I applied this model in a local survey, in which I aimed to show how interactions took place in the triangle between the local society, the representatives of the Catholic church and those of the government. During the 1670s, the so-called “Protestant decade of mourning”, the assumed co-operation between the ecclesiastical, governmental and military spheres was by far not without problems.

In December 1675, disregarding the preferences of the local Catholic community in the town of Kisszeben (Sabinov, Slovakia) György Jelencsics, a client of the bishop of Eger was installed as parish priest. The town found an ally in the regional representative of the government, the Szepes Chambers. In the tense situation to follow, Bishop György Bársony placed the town under ecclesiastical interdiction

and also threatened the Chambers. The waves raised by this local issue reached as far as to Vienna and Rome. Finally, the Chambers and the bishop reached a compromise and they installed Jelencsics together at the parish in the end of 1676, practically leaving aside the interests of the local Catholic community.

Fifteen years later, in 1691, the Catholic community of Kisszeben staged a small scale revolt against the parish priest. He was accused in front of each possible forum because of his affairs with women, financial abuses, and the neglect of his pastoral duties. The case shows that the community internalized the patterns and ways through which he could promote its own interests. Bringing about Jelencsics's fall the burghers made a skillful use of the procedural practice at the Chambers, as well as the available ecclesiastical fora. At the same time the sources show that they must have been familiar with the fundamental questions of faith and various theological perspectives, which helped them to represent their interests in front of these higher fora.

Dániel Siptár: The Religious Orders and the “Second Confessionalisation” in Baranya County after the Expulsion of the Ottomans

On the conceptual basis of the confessionalisation paradigm of Wolfgang Reinhard and Schilling, the term “second confessionalisation” can be applied for the process of denominational changes in specific local societies due to the newly drawn political borders. The different elements of this process can be placed on various scales between individual denominations, as well as the “spiritual” and “physical” components of power. This study attempts to define such measures on an example in specific time and space: the integration of Baranya county in the Christian state under Habsburg rulership, starting at the end of the 17th century. My goal was not a comprehensive overview of the data related to the history of Catholicism in the county after the expulsion of the Ottomans, but rather to create an interpretative framework which could be applied for the rather complex phenomenon of the second period of the confessionalisation process, that in Hungary lasted till the end of the 18th century, thus quite late in contrast to Western Europe.

As a result, four distinct sources, methods and creative powers could be specified (apart from some provisional and auxiliary forms): 1, a fully “physical” method, depending heavily on secular power (that is, new population on account of settlement policies); 2, conversion of people from other denominations and the Catholic education of new generations; 3, the conversion-in-theological-sense of those communities, which are Catholics in the administrative sense, but should actually be regarded as subconfessional; and 4, the further end of the scale, the mostly “spiritual” method, influenced mainly by the local religious orders.

A KORALL szerzőinek!

A Korall folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat, forrásközléseket, konferencia- és egyéb beszámolókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a megjelenést követő második évben pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a szerző nem járul hozzá, úgy azt kérjük, hogy írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét CD-n vagy e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább), lehetőség szerint mellékelve egy kinyomtatott példányt, amely megegyezik a fájl tartalmával. (Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni.) Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el a szerkesztőség. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

A kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 1-2 oldalas tartalmi bemutatásra szorítóköző könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*-ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését egyáltalán nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról (www.korall.org) elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző – Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger – Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságok, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző (pl. VML IV.401.b. 13789/1935.), s a rövidítést hátul a források listájában oldja fel.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Kriegsarchiv, Wien (KA)

Alte Feldakten (AFA)

Vas Megyei Levéltár (VML)

IV.401.b Vas Vármegye Főispánjának iratai, általános iratok, 1871–1950.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.

(A szerző tulajdonában.)

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirtár 551. sz.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, ábécésrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése esetén kérjük, hogy a cikk összes hivatkozásában szerepeljen kiadó:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelesek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Eckart, V. (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.
[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció/szakdolgozat.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratossá nyilvánított publikáció:]

Kiss Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*. (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed*.
<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> – utolsó letöltés: 2009. március 9.

EGYÉB

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i.m., ld., uo. rövidítések!
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagykötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valameddig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagykötőjelet rakjunk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé: „ ” írjunk! Idézetben belüli idézet « » jelek közé kerüljön!
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Példa: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.).
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége
1113 Budapest, Valkói u. 9.
E-mail: korall@korall.org
Megrendelés: terjesztes@korall.org
Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor, gczoch@gmail.com, főszerkesztő
Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com
Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com
Klement Judit, eperfa@hotmail.com
Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com
Lengvári István, lengvari@gmail.com
Majorossy Judit, judit.majorossy@gmail.com
Somorjai Szabolcs, szsomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Bródy Sándor utca 46.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Gondolat Könyvesház
1053 Károlyi Mihály utca 16.

Írók Boltja
1061 Andrásy út 45.

Könyvtárellátó Kht.
Kódex Könyvárúhá
1054 Honvéd utca 5.

Múzeumi Bolt – Néprajzi Múzeum
1055 Kossuth tér 12.

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Horánszky utca 20.

Verano Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 4. kötete

Sasfi Csaba

GIMNAZISTÁK ÉS TÁRSADALOM MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A tanulás sorsformáló tényező, azonban az, hogy ki miként viszonyul hozzá, milyen jelentőséget tulajdonít az iskolai teljesítménynek, igen különböző lehet. Aligha kétséges, hogy ebben a családi háttérnek, a szülők kulturális beállítottságának meghatározó jelentősége van. Az iskola társadalmi használatától és a politikai keretektől függ, hogy az oktatási intézmények milyen mértékben válnak, válhatnak az érvényesülés eszközüvé. Az így értelmezett iskolázásnak a története pedig komoly tanulságokkal szolgálhat a jelen számára.

Ez a könyv a régi középiskola, a gimnázium mint társadalmi intézmény működését és hatását vizsgálja abban az időszakban, amikor a születési előjogokon alapuló rendi társadalomszerveződés a végső szakaszába ért, hogy fokozatosan átadja helyét a döntően az egyéni érdemen alapuló polgári társadalomnak. Ebben az átalakulásban a gimnázium kiemelt szerepet játszott, hiszen társadalmi különbségek nélkül befogadta a tanulni vágyó gyermekeket. Ezért nemcsak az intellektualizálódás terjedésének eszköze volt, hanem a társadalmi emelkedés új és egyre szélesedő csatornáját is jelentette. A diákság összetételének alakulása a reformkori magyarországi társadalom egyik kulcsfontosságú kérdése, amit Sasfi Csaba több évtizedes levéltári adatgyűjtés és kutatómunka alapján tár az olvasó elé.

A 446 oldalas kötet bolti ára 4 500 Ft, megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen, vagy www.korall.org honlapon.

Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25% árengedményt (3 370 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén 10% kedvezményt (4 050 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 5. kötete

Nagy Ágnes

HARC A LAKÁSHIVATALBAN

Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés
a fővárosban, 1945–1953

A II. világháborút követően a hatósági lakáskiutalás és annak részeként a tömeges társbérletesítés számos budapesti lakos sorsában döntő változást hozott. A „lakásügyek” mélyen átpolitizáltak voltak, és meghatározó szerepet játszottak a társadalom szövetének alakításában. A rendszer működésmódja ugyanis a lakosok egymás feletti ellenőrzésére, az igényelhető lakások és lakrészek egyéni felkutatására, valamint azok egymástól való elvitatására épült.

Nagy Ágnes könyve a főváros levéltárában mindeddig felfedezetlenül őrzött korabeli lakásügyek iratai alapján eleveníti meg a hétköznapi emberek lakásszerzési stratégiáit és politikai rendszerről alkotott elképzeléseit. A vizsgálat által ugyanakkor láthatóvá válik a lakáshivatali tisztviselők és a kommunista káderek gondolkodásmódja is. A háború végével kibontakozó politikai átalakulás bemutatásakor jelen kötetben nem a politikai pártok kapnak szót, hanem a „névtelen” budapestiek lépnek színre, és válnak a társadalmi folyamatok alakító résztvevőivé.

A lakásügyek, társbérleti viszonyok mikroszintű elemzésével ugyanis a szerző nemcsak azt mutatja meg, hogyan működtette a lakosság az állami lakáskiutalási rendszert, hanem ezen keresztül azt is, miként vette birtokba a társadalom az állam által megteremtett hatalmi eszközöket, hogyan használta, értelmelte azokat a hétköznapi konfliktushelyzetekben, és ezzel alapvetően új megvilágításba helyezve tárja az olvasó elé a diktatórikus rendszer kiépülését.

A 424 oldalas kötet bolti ára 4 500 Ft,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy www.korall.org honlapon.

Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25%
árengedményt (3 370 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén
10% kedvezményt (4 050 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

replika

87. szám

A gyakorlat elmélete és gyakorlata

Szerkesztette: Fáber Ágoston

Pierre Bourdieu

Szimbolikus tőke és társadalmi osztályok..... 7

Loïc Wacquant

A habitus mint vizsgálati tárgy és módszer. A bokszolóvá válás tapasztalata 19

Loïc Wacquant

Marginalitás, etnicitás és penalitás a neoliberális városban:

egy analitikus kartográfia 33

Habermas vitahelyzetben

Szerkesztette: Weiss János

Jürgen Habermas

Európa, Magyarország és egy nemzetek feletti demokrácia projektje..... 57

Jürgen Habermasról..... 67

Jürgen Habermas

Rekonstruktív versus megértő társadalomtudományok..... 69

Weiss János

Utószó..... 85

Határzóna

Koroncai András

Luhmann és a diszkurzív politikatudomány..... 95

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén (terjesztes@korall.org
www.korall.org) még megrendelhetőek:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 Ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22: *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23: *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25: *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26: *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27: *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29: *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30: *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31: *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32: *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33: *A háború állapota* (1000 Ft)
- 35: *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36: *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37: *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 38: *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
- 39: *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 51. *Zene – zene – zene* (1250 Ft)
- 52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 54. *Válságtörténetek* (1250 Ft)
- 55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
- 56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)

Ára 1250 Ft

